

QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
1-SON

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

2023
VOLUME №1

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
1-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 1**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 1**

1/2023

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G'.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Tahririyat hay'ati:

1. I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
2. DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
3. DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
4. PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
5. PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
6. PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
7. PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
8. DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
9. I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
10. I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
11. I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
12. PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
13. I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
14. I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
15. F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
16. I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
17. F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
18. F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
19. I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
20. PhD, dotsent, D. Rustamov (ADU)
21. I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
22. PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

© "Kokand University" – 2023

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	K. Konstantin	Factors and vector of the development of institutions in the sme sector of the national economy	3-7
2.	B. Khursanaliyev	The impact of population growth on the country's economic development	8-11
3.	N. Sharapova	Network analysis of social media research in entrepreneurship development	12-15
4.	M. Абдуллаев	Тенденции и перспективы развития сферы услуг в узбекистане	16-20
5.	Г. Карабаева	Стимулы развития малого бизнеса для повышения качества жизни населения	21-24
6.	A. Вахромов	Problems of the digitalization process in networks and sectors of the economy	25-28
7.	Sh. Dexkanov	Qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish	29-34
8.	N. Karimova	Analysis of the current state of retail advertising: a systematic mapping study	35-38
9.	O. Isaev	Внедрение международных стандартов при исламском финансировании в узбекистане	39-42
10.	J. Nuritdinov, A. Abdullayev	O'zbekistonning jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish uchun uzoq yo'li va xitoy tajribasi	43-47
11.	J. Qodirov	Davlat-xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirilgan loyihalarning investitsiyaviy samaradorligini oshirishda soliq va sug'urtalashning o'rni	48-50
12.	S. Rustamova	Korxonalarda qabul qilingan qarorlarni boshqaruv samaradorligiga ta'sirini iqtisodiy matematik modellashirish	51-56
13.	A. Sattorov	Auditorlik tashkilotlari tomonidan auditorlik tekshiruvlari o'tkazish jarayonida dalillarni to'plash ahamiyati va zaruriyati	57-60
14.	B. Turanboyev Sh. Nishonkulov	Does inflation significantly affect stock investments and their price?	61-64
15.	A. Xojayev	Oliy ta'lim muassasalarida byudjetdan tashqari faoliyatidagi daromadlari va xarajatlari hisobini takomillashtirish yo'llari	65-68
16.	M. Xomidov	Mamlakatimiz iqtisodiyotini takomillashtirish jarayonida innovatsiyalarni joriy etishning o'rni	69-72
17.	N. Yuldasheva, A. Umarov, A. Abdullayev	Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyot rivojlanishi	73-75
18.	A. Yusupov	O'zbekiston iqtisodiy sharoitida inson resurslaridan foydalanishdagi faoliyat turlari	76-78
19.	M. Turg'unov	Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini boshqarishda ekonometrik prognoz ko'rsatkichlaridan foydalanish	79-83
20.	D. Мамаюсупова	Мамлакатизда давлат-хусусий шериклиги асосида туризмни барқарор ривожлантириш истиқболлари	84-90
21.	K. Ахмеджанов Ф. Зайниев	Аҳоли даромадлари ва харажатлари балансига жисмоний шахслар даромад солигининг оптимал таъсирини таъминлаш йўллари	91-96
Pedagogika / pedagogy			
22.	Sh. Jumanova	Peyzajning ijtimoiy - psixologik motivni anglatishdagi o'rni	97-99
23.	O. Kasimova	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining ijodiy faoliyati jarayonida pedagogik improvizatsiyaning o'rni	100-102
24.	B. Safarov	Xalqaro baholash dasturlari (pirls) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarinining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish	103-105
25.	A. Тангриев	Малакали дзюдочиларни тайёрлашда буралиб улоқтириш бўйича малака тавсиялар	106-111
Lingvistika / Linguistics			
26.	D. Azimova D. Solidjonov	Learning english language as a second language with augmented reality	112-115
Qishloq xo'jaligi / Agriculture			
27.	A Xatamov X. Jabborov	«BUXOROISHARIF» zavod tipining asosiy xususiyatlari	116-118

FACTORS AND VECTOR OF THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS IN THE SME SECTOR OF THE NATIONAL ECONOMY

Kurpayanidi Konstantin Ivanovich

PhD in economics, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences,

Konstantin Kurpayanidi PhD in Economics, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences,

Fergana Polytechnic Institute (Fergana), Uzbekistan

Academician of the International Academy of Theoretical and Applied Sciences (USA),

E-mail: w7777@mail.ru; konstantin@ferpi.uz

ORCID: 0000-0001-8354-1512

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 1

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.235>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

business, institution, institutionalism, institutional reforms, small business, entrepreneurship, transformation.

ANNOTATION

One of the main policies of the Government of the Republic of Uzbekistan is to stimulate the development of the small business sector. Despite the improving business environment, there are problems affecting the national entrepreneurial sector. The aim of the study is to analyze the factors and directions of development of institutions related to small business, to identify patterns and predict their transformation. The paper uses the methodology of the theory of institutional change to describe, explain and recommend changes in the system of small business institutions.

Introduction. The active development of the small business sector of the national economy of the Republic of Uzbekistan represents a vector of modern economic policy pursued by President Mirziyoyev. Small and medium enterprises (SMEs) play an important role in most countries of the world, especially in developing countries. SMEs constitute the majority of enterprises worldwide and make an important contribution to job creation and global economic development. According to the World Bank, they represent about 90% of enterprises and over 50% of jobs worldwide. Formal SMEs contribute up to 40% of national income (GDP) in emerging economies. These figures are much higher if informal SMEs are included¹.

An important factor for assessing the "health" of a country's economy is the effective functioning of small businesses, which is an indicator of its flexibility, its ability to adapt to the constantly changing economic situation.

As of 1 January 2023, the number of operating small businesses and microfirms was 523,600, an increase of 60,800, or 13.1 per cent, over the previous year. The number of small businesses per 1,000 population was 17.9 units. In 2022, the number of active small businesses per 1,000 inhabitants was 17.9, an increase of 1.4 compared to 2021. The share of small businesses in GDP for 2022 was 51.8 per cent². One of the reasons for the relatively low development indicators of this sector, in our opinion, is the persistence of institutional barriers.

Let us consider the problems of the institutional environment of the entrepreneurial sector.

Literature review. Degree of study of the problem Analysis of the category "institutional environment", "institution", forms of its development and influence on economic processes on a macroeconomic scale is presented in the works of scientists of institutional and neo-institutional direction: T. Veblen, J. Commons, D. North, J. Hodgson, and others. Russian scientists are also engaged in the study of both theoretical issues of institutional analysis and problems of development of the institutional structure of the Russian economy. Among them are the works of A. Auzan, E. Balatsky, V. Zotov, O. Inshakov, G. Kleiner, Y. Kuzminov, R. Nureyev, A. Oleinik, V. Presnyakov, V. Polterovich, V. Radaev, V. Rosental, V. Tambovtsev, A. Shastitko, E. Yasin and others.

Research methodology. The theoretical and methodological basis of the study is a systematic approach to the study of socio-economic phenomena and processes, the key provisions of the works of domestic and foreign scientists in the field of entrepreneurial activity, regulation of the economy, entrepreneurship support.

Research results and discussion. Within the framework of institutionalism there exists a theory of institutional changes, which focuses on describing, explaining and forecasting changes in institutions, as well as on developing scientific and practical recommendations as regards the desired (required or necessary) transformations therein. The scientific apparatus of this theory can also be used to investigate the nature and nature of changes in the system of small business institutions.

According to this theory, the changes taking place in institutions mean the process of modifying the rules and enforcement mechanism in order to reduce the value of transaction costs.

All the structural elements of an institution are subject to change, which are:

- a) the rules for the economic agent (A) who has to follow the rule;
- b) the rules for the guarantor (G), who must ensure that they are followed and apply sanctions if they are not, according to Figure 1.

From this figure it follows that changes in institutions take place in relation to:

- 1) the algorithm for implementing the rules I1;
- 2) the contingent of agents - A to which rule I1 applies;
- 3) either rules I2;
- 4) or the contingent of guarantors -G.

If we take, for example, the rules of transportation of goods through customs posts as institution (I), then the first variant of changes concerns the procedure of document processing by entrepreneurs (A). An example of the second option of change would be to impose different requirements on entrepreneurs that would lead to a change in their composition. A third option is to expand or reduce the functional responsibilities of customs administration staff (G), and a fourth option is to transfer authority for certain procedures (customs transport control or declaration clearance) to another auxiliary body.

¹ <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>

² Data from the Statistical Agency under the President of Uzbekistan <https://stat.uz/ru/default/ezhekvartal-nye-doklady/21517-2022#tab-4>

In some specific cases, the legislature may abolish an institution or replace it with another. However, changes to institutions are not always accompanied by positive effects, but this will be discussed later.

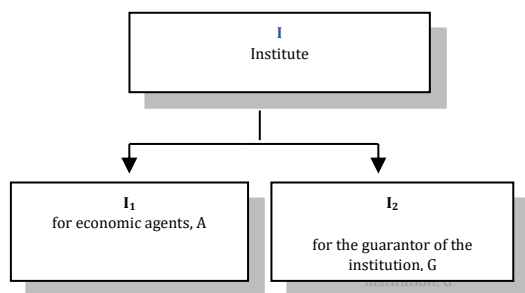

Figure 1. Structure of the institution (rules)

The theory of institutional change contains various concepts that explain factors in the development of institutions. Thus, according to the concept of H. Demsetz³ (Demsetz, H. 1967) the development of institutions is influenced by changes in the relative prices of economic resources, and the North, D. C., & Thomas, R. P., 1977) concept is influenced by demographic pressure⁴. The authors of both concepts believe that the inefficient use of resources forms the demand for new institutions necessary to use the opportunities provided by these changes. At the same time, the state and social groups play a passive role, do not participate in the process of creating institutions, but only accept them. An important prerequisite for this change, however, is increased efficiency, which contributes to the creation of value.

In-depth research in the field of institutional change has shown that the above-mentioned concepts contain a number of points requiring clarification. In particular, scientists have questioned the fact that changes in institutions automatically follow changes in economic conditions. North's concept (North, D. C., 1990), published in the 1990s, managed to dispel these doubts, and also became a seminal work for new developments in this area⁵.

D. North, examining the processes on political markets, found that political actors (entrepreneurs) have their own interest in institutional change. They are the main organizers of new institutional agreements aimed at reducing uncertainty and creating a basis for finding a compromise in the conflict of interests. In our opinion, D. North came to this formulation of the issue under the influence of evolutionary theory of J. Schumpeter. After all, in the theory of economic development the entrepreneur is given a central place as a disruptor of equilibrium, a catalyst of change and a source of innovation. Consequently, by combining new factors of production, the entrepreneur initiates changes in both relative (institutional arrangements) and absolute property rights (institutional environment). In doing so, the mechanism of institutional change is triggered by combining the action of external change and internal knowledge accumulation. D. North wrote about this as follows: "Factors (sources) of change are opportunities as perceived by entrepreneurs. They are derived from changes in the external environment, as well as from the accumulation of experience and knowledge and the integration of these factors in the mental constructions of the actor"⁶.

Based on D. North's approaches, an algorithm of institutional development was constructed, which looks according to Fig. 2. where:

- ▣ change in knowledge leads to new technologies;
- ▣ new technologies change relative price levels for resources;
- ▣ new price levels create incentives for owners of potentially increasing resource values to transform their ownership of resources;

▣ new price levels, in turn, lead to the emergence of rules to maximise the value of the use of such rights;

▣ at the same time, non-zero transaction costs on the political market prevent all potentially possible institutional changes from being realised and useful for value creation⁷.

As we see it, this algorithm shows the relationship between technological and institutional changes, which confirms our conclusion about the influence of J. Schumpeter's ideas on the formation of D. North's concept.

According to the concept of induced innovation by V. Ratten, V., 2019⁸ and Solis-Navarrete, J. A., 2021⁹, exogenous factors form the demand for institutional change, but political actors (entrepreneurs) suggest such changes in institutions that will provide them with a certain income¹⁰.

In our view, this concept indicates that, first, each institutional environment corresponds to a different distribution of political and economic power among economic agents and, second, political actors with more power seek to develop and consolidate such institutions that will allow them to improve the efficiency of economic activity in individual markets.

The author of the theory of the distributive nature of institutions G. Laibkep¹¹ is convinced that institutional changes cause shifts in the distribution of wealth and political power, so stakeholders develop distributive mechanisms to indicate the recipients of benefits from changes in institutions over time¹². The theory of G. Laibkep was developed in the works of M. Olson, who supports the view of the existence of special interest groups, but argues that groups should be distinguished by the degree of their capacity - into small and large. We believe that the latter is due to the fact that large groups are ineffective in achieving a common goal because of the "stowaway" effect. According to J. Knight, the "stowaway" effect consists in the fact that a rational agent will not take part in the political process, because in case of its successful completion he will get a part of the overall benefit without any costs. Small groups are more efficient because of the commonality of interests (homogeneity of preferences) of the group members and low costs of making collective decisions (voting costs).

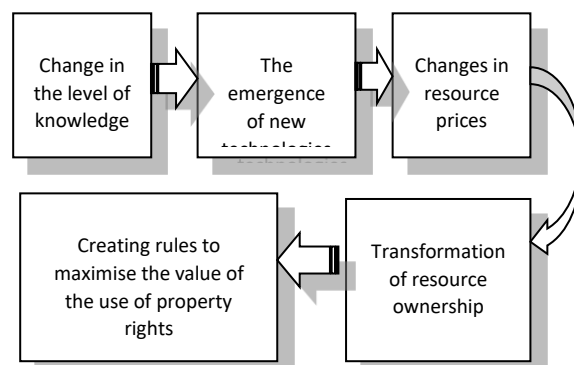

Figure 2. D. North's Algorithm of Institutional Development

B. Arthur identified two groups of factors that determine the direction of institutional change: increasing returns and transaction costs, which V. Polterovich added three more factors

- a) Transaction costs, i.e. the cost of switching from one norm to another;
- b) transition rents, i.e. the income that arises in the private sector as a result of the movement towards equilibrium after liberalisation of reforms;
- c) macroeconomic policy, i.e. government management can lead to significant changes in the institutional structure.

³ Demsetz, H. (1967). Towards a theory of property rights, American Economic Journal, 347-359. Ownership, control and the firm, 57(2), 347-359.

⁴ North, D. C., & Thomas, R. P. (1977). The first economic revolution. The Economic History Review, 30(2), 229-241.

⁵ North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge university press.

⁶ North, D. (1997). Institutional change: a framework for analysis. Voprosy ekonomiki, 3(6), 7.

⁷ Institutional Economics: The New Institutional Economic Theory: / Ed. by A.A. Auzan. - MOSCOW: INFRA - M., 2005. -416 c.

⁸ Ratten, V., Ramirez-Pasillas, M., & Lundberg, H. (2019). Managing sustainable innovation. In Managing sustainable innovation (pp. 1-10). Routledge.

⁹ Solis-Navarrete, J. A., Bucio-Mendoza, S., & Paneque-Gálvez, J. (2021). What is not social innovation. Technological Forecasting and Social Change, 173, 121190. 11.

¹⁰ Auzan, A. (Ed.). (2021). Institutional economics. New institutional economic theory. Litres.

¹¹ Zykov, S. V., & Dayneko, D. V. (2022). Theoretical Aspects of Innovation Development and Institutional Transformations in the Forest Industry. In Forest Industry of Russia (pp. 1-15). Springer, Singapore.

¹² Tambovtsev, V. (2021). Theories of Institutional Change. Textbook. Litres.

The merit of V. Polterovich is that he showed the relationship between the theory of reforms and institutional change. In general, these concepts complement the work of D. North and allow a more complete explanation of the observed changes in institutions.

At the present stage, scholars from post-Soviet countries are proposing new concepts of institutional development. In particular, G. Kleiner proposes to divide the factors affecting the institutional process into three groups according to the level at which they emerge:

micro-level (the actions of social actors in creating and embedding norms);

The meso-level (the formation and change of 'interaction fields or arenas' - local spheres where institutions are born or established);

The macro-level (the interaction of institutions themselves).

According to the scholar, factors at all three levels are participants in institutional genesis, but in different roles and at different stages of the life cycle of an institution.

In his concept, institutional change is represented as a two-level process. At the highest level, which involves both conscious mental processes and the personal and collective unconscious, information impulses are formed as a result of certain kinds of events, reflecting the need of a significant part of society for a certain institution. These impulses trigger processes of searching for a corresponding prototype in the space of basic proto-institutions. The search is performed by adapters and initiators - a kind of institutional scouts or leaders of society - individuals or collectives whose voice will be heard by a given part of society. If such a prototype is not found, a certain combination of proto-norms is formed under the influence of the expressed need, which can be conventionally called "crossing over". This leads to the formation of "new" proto-norms and their nominal and actual carriers, which become institutions or disappear from social practice as a result of the rooting process. Actors (individuals) are participants in the process of embeddedness and "arenas" of interaction are the venues of these processes.

In our view, this concept differs from the previous concepts by the fact that G. Kleiner operates with such a concept as "event", which, in his view, is a kind of trigger of institutional dynamics.

In turn, the concept of institutional architectonics put forward by Ukrainian scientists uses such categories as institutional evolution, institutional dynamics, and institutional pit to explain institutional changes. In the most general terms, institutional architectonics is the structure of institutions, formed from the interconnections of the way of thinking and action of people, rules, norms, stereotypes, traditions, institutions and other social formations in their correlation with the essence and general aesthetic plan of building a social system. The object of institutional architectonics is the structure of institutions, viewed and evaluated from the viewpoint of their correspondence with the essence characteristics of society and its general aesthetic plan. Advocates of institutional architectonics believe that if an institutional structure is built up based on basic institutions, gradually increasing and complicating its architectonics and modifying the framework itself, then we are dealing with institutional evolution. A classic example of institutional evolution is the institutional transformation of China, which, relying both on its millennial traditions and on Marxist ideology, gradually builds a new institutional structure, adequate to the requirements of the time. By rigidly holding on to the institutional core, the Chinese leadership has allowed sufficient dynamic changes that are within institutional elasticity to exclude breaks in the institutional structure.

We agree with their view that institutional change should be pursued with appropriate rules to modify existing rules. The authors of this concept believe that market institutions are formed gradually in the process of market transformation, but this process will be more successful if they are based on the institutions of transformation, that is, on certain rules and norms of institutional change, which form the mechanism of transformation. In a transitional economy, this problem manifests itself, in particular, as a correlation between transformation of institutions and transformation institutions. The process of formation of rules, norms, procedures of institutional changes is a system of basic institutions of institutional dynamics.

An institutional hole is formed in the institutional environment, where the need for institutional change is present at the same time and the mechanisms of such change are absent.

The role of a disruptive force (factor) is played by the accumulated knowledge and experience that expand the worldview of the economic agent (entrepreneur). The new system of views of the entrepreneur also refers to the perceived relative costs of economic activity, the subsequent revision of which leads to violations in the system of relative prices and shifts in the comparative bargaining power of the parties, and changes in the latter, in turn, lead to a breach of institutional equilibrium.

According to D. North's methodological approach, institutional equilibrium is a situation where, given the balance of power of the players (firms) and a given set of contractual relations that form economic exchange, none of the players thinks it beneficial to spend resources on changing agreements. A breach of this equilibrium implies an incentive to change the contractual terms and conditions. Renegotiation of contract terms in order to obtain some potential gain from the exchange is understood as incremental (continuous) institutional change. Since knowledge and experience are always improving, there is a constant dynamic process of institutional development in society.

The process of decentralised choice of institutional forms of transaction (contractual rules) takes place on institutional markets. The concept of an institutional market was first introduced in 1994 by S. Pejovich, who wrote: "The market of institutions is a process which allows individuals to choose the rules of the game in their community. Through their voluntary interactions, individuals evaluate existing rules and determine and test the suitability of new rules. The most important function of this competitive market is to encourage institutional innovation and forms of adaptive behaviour".

Changes in relative property rights create the preconditions for a revision of absolute property rights (institutional environment) in political markets. The political market is the place where explicit institutional transactions (transactions) take place. This market encompasses a set of actors, organisations and procedures that shape and change the institutional environment. The subject of explicit institutional transactions are formal rules, coordinating the economic behavior of market actors. The outcome of transactions are institutional innovations, i.e. innovations implemented in formal rules without reference to future transactions for their implementation. In other words, these are various additions, changes made to existing regulations, adoption of new laws, regulations.

It should be noted that informal rules, due to their origin and scope of application, are rarely the subject of institutional transactions on political markets. The formalisation of an informal institution is a rare case. This process reflects the essence of the evolutionary variant of institutional development, when the norm underlying informal institutions acquires the force of law.

The literature describes two directions of institutional change: spontaneous and purposeful. Spontaneous change emerges and spreads without anyone's prior intent or plan. An example of spontaneous change is the transformation in contractual arrangements during the non-payment crisis. These are institutional forms of deal-making on the terms of advance payment for the value of goods supplied and barter exchange of goods and services. The first form was chosen by entrepreneurs to make the contract terms binding, while the other was chosen as one of the possible ways to stabilise prices. In the 1990s, these institutional innovations played a prominent role in economic development and became major components of the institutional environment of the time.

Purposeful (deliberate) change (or institutional design) emerges and spreads more or less according to some deliberate plan. The process of disintegration of central planning and the ensuing effort to create a new institutional structure with considerable assumptions can be described as an example of deliberate change. At the same time, this process is considered a prime example of discrete (revolutionary) changes, the essence of which is a radical change of formal rules. The

initiator of radical changes is the state and/or organised groups (the institutional entrepreneur).

Based on the above, we believe that the role of entrepreneurs and the state as the driving force initiating institutional changes in the small business sphere is played by entrepreneurs and the state. The existing institutional structure does not always provide a balance of interests of all participants in the economic process. By fulfilling their main purpose of improving the efficiency of production, the institutions cause redistribution of income, economic opportunities and economic advantage in society. As a consequence, the current institutional environment of small business can be a "positive good" for some entrepreneurs and a "negative good" for others. Dissatisfaction with the level of income, narrowing of opportunities, deprivation of advantages, in a word, lost potential benefits force outsider entrepreneurs to form special groups which lobby their interests on the political market. In other words, they express a demand for certain institutions. This shows that there is an ongoing process of struggle in the economic system for the expansion of economic freedom through the construction of an adequate system of property rights. The described actions of entrepreneurs are characterised by purposefulness. However, in everyday life their activities are accompanied by a spontaneous process of formation of informal rules of conduct (business customs, entrepreneurial ethics).

It is possible that an institutional framework that does not create incentives for entrepreneurial activity may lead to an economic crisis. In such cases, the institutional framework acts as the cause of inefficient functioning of the national economy, and the state initiates a restructuring of the institutional framework in order to change the focus of incentives.

In the theory of institutional change, we are particularly interested in the concept of V. Tambovtsev, which explains the mechanism of institutional change through the microeconomic model of the institutional market under perfect competition [20]. Its author believes that the market of institutions (institutional market) has the elements of a classical market: demand, supply, price and competition. Although the market of institutions cannot be seen, it is assumed that its mechanism accompanies all the actions of an individual in the process of preparing a transaction. The role of a commodity in the institutional market is played by an institution, which belongs to the category of 'durable goods'. Otherwise, they are called capital assets, capable of generating income over a long period of time.

Our previous theoretical studies have shown that the economic system generates demand for institutions necessary for entrepreneurs to facilitate the process of exchange and reduce transaction costs. V. Tambovtsev measures the amount of demand (QdI) for a particular rule by "the number of times economic agents turn to it when they engage in transactions relevant to that rule at some price of its use". He also believes that an individual's choice of one rule or another is conditioned not only by current economic benefits, but also by a wider range of circumstances, such as traditional religious or ideological constraints, etc.

A. Rounov, on the other hand, distinguishes between economic and organisational factors in the demand for institutions. Economic factors, he says, include changes in the relative prices of assets in different sectors of the economy due to the opening (or disappearance) of previous markets, decline in the product cycle; changes in the value of individual factors of production; new technological and innovative opportunities, which are difficult or unprofitable to implement within the existing system of rules. Organisational factors, on the other hand, include: changes in mental behaviour and ideology; changes in the mechanisms of the guarantors of the former system of property rights. In addition, he believes that, in general, the demand for institutions can be divided into two groups: the demand for the existing structure of property rights and the demand for new rules.

The specificity of the supply of institutions is also due to the fact that institutional innovations are not patented in the market and there is no ownership of them, so the right to imitate them is free of charge. Moreover, in some situations developed countries are often prepared to pay for the cost of transplantation (the process of borrowing

institutions developed in a different institutional environment), sometimes even competing for the right to grow their institutional product on new soil.

As for institutional transactions, their peculiarity lies in the fact that an institution is not sold or acquired in the literal sense as goods and/or services. The process of 'acquiring' institutions boils down to:

☒ obtaining, in one way or another, information about the content of the rule, the algorithm for its implementation and the consequences of actions under the rule;

☒ searching for a counterpart capable of and agreeing to interact with an individual according to the relevant rules;

☒ making an explicit or implicit institutional transaction with him;

☒ ensuring the guarantor's consent and willingness to impose sanctions in case of its violation.

The ultimate acquisition of an institution turns it into a good. Depending on the interest group, three types of good are distinguished: public, club, private. Public action is able to provide institutional innovation as a public good. Small groups are effective in the production of club goods, and private goods are created and controlled by the entrepreneur himself. A. Shastitko believes that the information provided by institutions allows them to be considered a public good.

According to G. Kleiner, it is not quite correct to talk about the demand for institutions. The concept of demand for a good as the aggregate willingness of agents to offer some values in exchange for the use of this good requires a certain level of specificity in characterizing both the good itself and the values exchanged. "If we are talking about some vague and indefinite good, such, say, as 'order', then the values exchanged for it also lose homogeneity and we cannot speak of their additivity". Accordingly, the concept of demand loses its correctness.

In addition, he notes that considering institutions as peculiar trust goods does not remove the problem because the formation of an institution is not the product of purposeful activity, but the result of unplanned evolution. In this sense, an institution can be the product of neither "institutional production" nor "institutional production" and, therefore, cannot be regarded as a commodity, a service or other market "good".

And yet, in the model we are considering, price is considered an inherent element. In the case of institutions, the price of their acquisition (use) is expressed in the mechanism for making choices, comparing the benefits and costs of such choices. According to V. Tambovtsev, this "price" is quantified within the framework of a two-point scale:

☒ cost-benefit ratio is acceptable;

☒ the cost-benefit ratio is unacceptable.

If an institution is 'purchased' by economic agents, the sellers of the institutions do not make a pure profit. That is why V. Tambovtsev suggests that the above-mentioned costs to be borne by economic agents should be regarded as the income of sellers.

Equilibrium on a given market occurs if both parties agree to carry out a commodity transaction in a mutually beneficial institutional form with a satisfactory level of transaction costs. In reality, there are disequilibrium states in the market caused by a deficit (or surplus) of institutional forms (rules).

Conclusion

We believe that the market for institutions can experience a deficit of rules when the demand for institutions exceeds their supply ($Q^d_i > Q^s_i$). In real life, such a situation occurred in the post-Soviet space after discrete institutional changes. As a result, an institutional vacuum was formed in the economic system, which was quickly filled by modified informal rules, transplant institutions. The predominance of informal relations over formal ones, and the inadequacy of transplant institutions in real life, were accompanied by a rise in legal nihilism (people's distrust of the law in general).

At the other extreme, there is an excess of institutions in a given market, which is evidence of excessive bureaucratisation and increased administrative pressure that stifle entrepreneurial activity and force operating firms to turn to an alternative institutional environment, expanding the scope of the shadow economy. In these circumstances, the inclusion of mechanisms for de-bureaucratisation and deregulation

of the economy is seen as one way of moving towards equilibrium. In addition, the diversity of institutions includes a mechanism for competition between them. The sign of a winning institution is its systematic use, and the sign of a losing institution is its disappearance. The situation of institutional equilibrium has already been described, but we must bear in mind that it lasts for a short time and leads to a

References:

1. <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
2. Data from the Statistical Agency under the President of Uzbekistan
<https://stat.uz/ru/default/ezhekvtartal-nye-doklady/21517-2022#tab-4>
3. Demsetz, H. (1967). Towards a theory of property rights, *American Economic Journal*, 347-359. Ownership, control and the firm, 57(2), 347-359.
4. North, D. C., & Thomas, R. P. (1977). The first economic revolution. *The Economic History Review*, 30(2), 229-241.
5. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press.
6. Kuzminova, Y. (2022). The evolutionary approach in economic science: a critique of Veblen and the Schumpeterian approach. *Economics, Business, and Innovation* 3, 8.
7. North, D. (1997). Institutional change: a framework for analysis. *Voprosy ekonomiki*, 3(6), 7.
8. *Institutional Economics: The New Institutional Economic Theory*: / Ed. by A.A. Auzan. - MOSCOW: INFRA - M., 2005. -416 c.
9. Ratten, V., Ramirez-Pasillas, M., & Lundberg, H. (2019). Managing sustainable innovation. In *Managing sustainable innovation* (pp. 1-10). Routledge.
10. Gritsenko, A. A. (2005). *Institutional Architectonics: Object, Theory and Methodology*. Post-Soviet Institutionalism: A Monograph. Ed. by R.M. Nureyev, V.V. Dementiev. - Donetsk: Kashtan, P. 49-74.
11. Pejovich, S. (1996). The market for institutions versus the strong hand of the state: The case of Eastern Europe. *Economic institutions, markets and competition*. Cheltenham: Edward Elgar, 11-126.
12. Tambovtsev, V. L. (2000). Institutional market in a transitional Russian economy. *Research Papers of the Centre for*
13. break in the bargaining power of the parties, which serves as a basis for further institutional change.
14. On the whole, we believe that the basic premises of the theory of institutional change are key to understanding institutional change in small business.
15. Solis-Navarrete, J. A., Bucio-Mendoza, S., & Paneque-Gálvez, J. (2021). What is not social innovation. *Technological Forecasting and Social Change*, 173, 121190. 11.
16. Auzan, A. (Ed.). (2021). *Institutional economics*. New institutional economic theory. Litres.
17. Zykov, S. V., & Dayneko, D. V. (2022). *Theoretical Aspects of Innovation Development and Institutional Transformations in the Forest Industry*. In *Forest Industry of Russia* (pp. 1-15). Springer, Singapore.
18. Tambovtsev, V. (2021). *Theories of Institutional Change*. Textbook. Litres.
19. Olson, M. (1995). *The logic of collective action*. Public goods and group theory. M.: FEI, 176.
20. Knight, F. H. (2003). *Risk, uncertainty and profit*. M.: Delo, 360, 11.
21. Polterovich, V. M. (2003). The theory of economic reforms. *Economics and Mathematical Methods*, 35(2), 3-19.
22. Kleiner, G. B. (2005). *Institutional Change: Design, Selection or Prosthetics? Post-Soviet Institutionalism: A Monograph*. Ed. by R.M. Nureyev, V.V. Dementiev. - Donetsk: Kashtan, P. 408-433.
23. Management and Institutional Research of the Faculty of Management, SPbSU, (2000-07), 6.
24. Rounov, A. B. (2003). *Neoinstitutional Analysis of Private Property Formation in PostSoviet Russia* (Doctoral dissertation, A.B. Runov).
25. Auzan, A. (Ed.). (2021). *Institutional economics*. The new institutional economic theory. Litres.
26. Shastitko, A. E. (2019). 'Institutions matter' vs. 'Only (formal) institutions matter'. *Voprosy ekonomiki*, (12), 90-110.

THE IMPACT OF POPULATION GROWTH ON THE COUNTRY'S ECONOMIC DEVELOPMENT

Boburmirzo Khursanaliev
Kokand University
Boburmirzo04@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 2 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.236</p>	<p>This study aims to examine the importance of population growth in our country for economic development. Correlational regression and Durbin-Watson equations were used for data analysis, based on data from the World Bank and the country's economic websites. The results of our research show that the impact of population growth on the human development index is significant.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	
<p>economic development, population, development index, population well-being</p>	

Introduction. Today, it is no secret that the sharp increase in the number of the world's population and their provision of resources is the cause of urgent discussions. At the same time, the effect of population growth on the economy of countries is often discussed in the studies of economists. It is no secret that the population of our country is growing day by day, therefore, the economy of our country is also developing rapidly. The main goal of our research is to determine the extent to which the increase in the population of our country affects the national economy. In this section, we analyze the scientific works of researchers on how the economy of countries changes as a result of population growth.

Literature review. E. Wesley and F. Peterson in their research on "The Role of Population in Economic Development" state that: "Low population growth in high-income countries can cause social and economic problems, and high population growth in low-income countries "growth can slow down their development."

Many analysts believe that economic growth in high-income countries may be relatively slow in the coming years, in part because population growth in these countries will slow significantly (Baker, Delong, & Krugman, 2005). In others, population growth has been and will continue to be problematic because more people inevitably use more of the Earth's limited resources, thereby reducing long-term potential growth (Linden, 2017).

In general, according to scientists, population growth affects many phenomena, such as the age structure of the country's population, international migration, economic inequality, and the size of the country's labor force.

Piketty (2014) develops a series of economic relationships to describe the workings of a capitalist economic system and traces the impact of these relationships on changes in economic inequality. The relationship between economic growth and the rate of return on capital is central to his analysis. He argues that when the rate of return on capital (ρ) is higher than the rate of economic growth (γ) ($\rho > \gamma$), the likely result is the concentration of capital ownership, leading to increased inequality. According to him, economic growth is likely to be relatively slow in the future, which is less than the rate of return on capital, because its demographic component is expected to grow very little.

If population growth and per capita GDP growth were completely independent, higher population growth rates would have led to higher net economic growth rates, Piketty (2014) points out. "It would be true that the growth of GDP per capita would lead to improvement of economic well-being. On the other hand, if population growth affects output growth per capita, then higher population growth rates will affect overall economic growth by the nature of the impact on GDP per capita. helps the swelling to be high or low".

Thomas Malthus (1798) developed one of the earliest and most famous theories showing that population growth harms welfare. According to him, the population tends to grow faster than the food

supply, so depopulation due to poverty of various kinds always requires keeping the number of people in proportion to the amount of food available. The implication of the Malthusian model is those average incomes are always reduced by population growth to a level that is sufficient for the population to live.

The main purpose of Malthus' work was to argue against the English Poor Laws. He argues that trying to improve the welfare of the poor is an exercise in futility because higher incomes lead to population growth, which leads to diminishing returns.

Yoo (1994) develops three models to examine the effects of population growth on US economic development. He argues that the large increase in the number of children has slowed economic growth, as resources have been diverted from more productive activities for this large group to education and health. As the baby boom generation transitioned from a dependency phase to a more productive phase of active workers and savings, living standards improved, and even as baby boomers exited the labor force, his models showed that the decline in savings had little impact on the economy. indicates that it does not prosper.

Bloom and Canning (2004) also show a positive effect on economic growth as baby boom cohorts join the labor force and save for retirement. Most of these authors emphasize the importance of age structure for economic development. High population growth rates mean that the average age of the population will be young and the dependency ratio will be high.

Nicole Maestas, Kathleen J. Mullen, and David Powell (California 2016) work on The Economic Impact of Population Aging: Labor Force and Productivity. The aging of the US population harms its economic growth, based on statistical data from 1980-2010, and estimates until 2050 are presented. It begins with the observation that many US states have already experienced significant growth in their elderly population and that much of this growth is predicated on historical fertility trends. Projected changes in the rate of population aging across US states between 1980 and 2010 were used to estimate the economic impact of aging on state output per capita. They found that a 10% increase in the share of the population over 60 years old reduces the growth rate of GDP per capita by 5.5%. Two-thirds of the reduction is due to slower growth in labor productivity across the age distribution of workers, and one-third is due to slower growth in the labor force. The results of this scientific work show that the annual growth of the gross domestic product will slow down by 1.2% in this decade and by 0.6% in the next decade due to the aging of the population.

Stefan Klasen, Professor of the Faculty of Economics, University of Göttingen, and Lawson David, Professor, University of Manchester (2007) conducted a research study entitled "Impact of Population Growth on Economic Growth and Poverty Reduction in Uganda". They examine the relationship between per capita economic growth and poverty, using interesting examples from Uganda. This article states, "Although Uganda has recently experienced excellent economic growth

and poverty reduction, it currently has one of the highest population growth rates in the world, driven by its unique demographic momentum. will be preserved for some time. The effects of population growth on per capita economic growth and poverty were examined using aggregated data, combining macro and microeconomic approaches. Theoretical considerations and strong empirical evidence suggest that the current high population growth significantly reduces Uganda's per capita growth prospects. It also contributes significantly to poor poverty reduction achievements and is associated with persistent household poverty and the transition into poverty. This is likely to lead to significant improvements in poverty reduction and per capita growth." it is stated that

After decades of stagnation and recession, Uganda has enjoyed relatively high per capita economic growth since the late 1980s. A return to peace and stability, significant economic and institutional reforms, and substantial foreign aid are the most important factors in this improvement. Sustained per capita growth has also led to a significant reduction in poverty, from 56 percent in 1992 to 39 percent in 2002 (Appleton and Ssewanyana, 2003). However, per capita growth has slowed recently and poverty reduction has stalled. The question to be addressed in this paper is to what extent the very high (and increasing) population growth rate has been (and will be) a constraint on per capita economic growth and poverty reduction in Uganda.). Population dynamics and economic growth Although Uganda may fall into the Malthusian trap of population growth, growth theory suggests that high population growth will have a serious negative impact on Uganda's economic growth per capita. 'secret shows. In the simplest growth model, the Harrod-Domar model, which assumes a production function with a fixed ratio of factors and constant marginal revenue for each factor, a one percent increase in population growth leads to a per capita economic growth of one percent. reduces by a percentage point.

In a particular parameterization of the model presented by Mankiw, Roemer, and Weil (1992) (using the production function of the Cobb-Douglas economy), a population growth rate of 10% (e.g., 3% to 3.3 %) will decrease the per capita income by 5% in a steady state. Conversely, if Uganda reduced its population growth rate to 10 percent (from 3.4 percent to 3.1 percent), it could expect to increase per capita income by 20 percent in the long run (which countries are expected to be stable countries called). approaching in 30 years or so) and it immediately embarks on an upward path of economic growth per capita to reach a sustainable level of per capita income.

Research methodology. To carry out this study, we relied on the data of the World Bank (UNCTAD) and the data of the site countryeconomy.com, which provides information about the economic

indicators of countries. We selected the necessary factors and conducted an econometric analysis. The population of our country, the unemployment rate of gross domestic product per population, and human development indices were selected as research factors. These data are relevant to our country and are selected for the period 2012-2021 (Appendix 1). The main purpose of the selection of these variables is to assess the impact of the population on economic growth and to assess what other factors affect economic growth.

Research results and discussion. To analyze the data, we first performed a correlation analysis to check the relationship between the variables in the Stata program, as well as a regression analysis to determine the factors affecting the GDP per capita between the indicators. In addition, we used the Durbin-Watson test to determine the presence of autocorrelation between variables. The econometric analysis of the factors in our study was determined as follows;

- Y – GDP per capita (GDP per capita USD) \$
- X1 – Population
- X2 – The unemployment rate
- X3 – HDI indicator

	Result			
	Y	x1	x2	x3
Y	1.0000			
x1	-0.6717 0.0334	1.0000		
x2	-0.7722 0.0089	0.7149 0.0201	1.0000	
x3	-0.7017 0.0237	0.9712 0.0000	0.7156 0.0200	1.0000

Figure 1. Correlation analysis

In our analysis, we will first consider the relationship between the variables. As you can see, there is an inverse and average relationship between the variables, and all of them have a significant p-value (less than 0.5), so they can be used in models. We create the model that is most optimal for us. For this, we need to find the regression relationship between the variables.

`. reg Y x1 x2 x3`

Source	SS	df	MS
Model	1078956.77	3	359652.258
Residual	581771.627	6	96961.9378
Total	1660728.4	9	184525.378

Number of obs = 10
 F(3, 6) = 3.71
 Prob > F = 0.0807
 R-squared = 0.6497
 Adj R-squared = 0.4745
 Root MSE = 311.39

Figure 2. Liner model (Linear model)

```
. reg Y x1 x2 x3 a2
```

Source	SS	df	MS	Number of obs = 10		
Model	1311777.19	4	327944.296	F(4, 5) =	4.70	
Residual	348951.214	5	69790.2429	Prob > F =	0.0602	
Total	1660728.4	9	184525.378	R-squared =	0.7899	
				Adj R-squared =	0.6218	
				Root MSE =	264.18	

Y	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
x1	.0002378	.0002529	0.94	0.390	-.0004124	.000888
x2	-180.3643	98.25553	-1.84	0.126	-432.9382	72.20959
x3	1577222	874748.5	1.80	0.131	-671390.7	3825834
a2	-1138162	623147.3	-1.83	0.127	-2740013	463689.7
_cons	-550165.1	309115.6	-1.78	0.135	-1344772	244441.9

Figure 6. Quadratic model

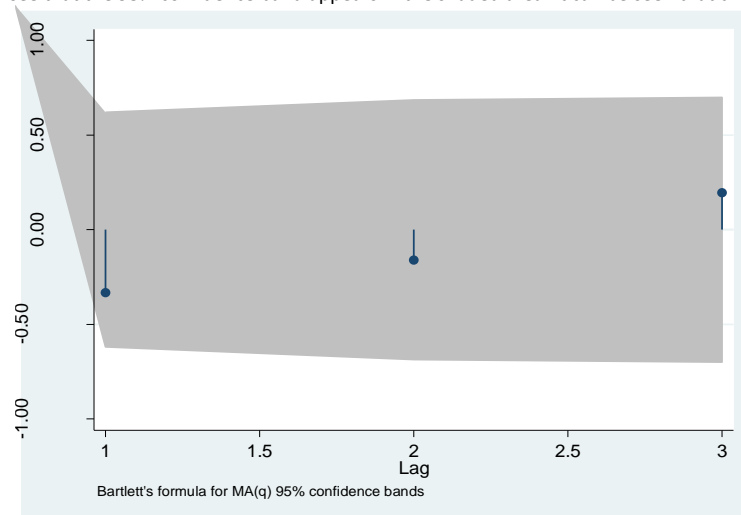
The above regression results showed that the most optimal model for us is the quadratic model.

$$Y^{\wedge}=0.000237*x1-180.364*x2 + 1577222*x3-1138162*a2-550165.1+e$$

The model we built is almost close to the actual values. We refer to the Durbin-Watson test to check whether there is autocorrelation between the variables. We calculate residuals and check autocorrelation using Stata software.

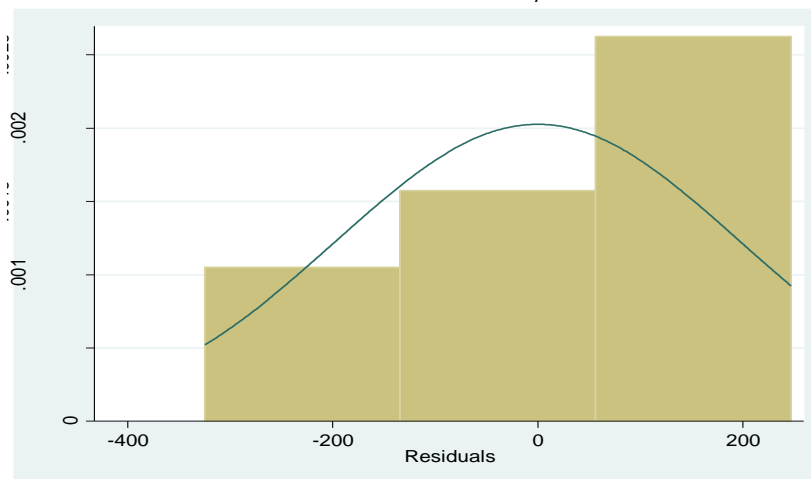
```
. predict ehat, res
. ac ehat, gen(rk)
. Durbin-Watson d-statistic( 5, 10) = 2.477046
```

In the figure below, we can see that the 95% confidence band appears in the shaded area. It can be seen that there is no autocorrelation.

Figure 8. Durbin-Watson test results

The next step is to check the normal distribution of the residuals. We do this using the .hist ehat, norm command. From the graph below, we can see that the residuals are almost normally distributed.

Figure 9. Normal distribution of residuals

At the next stage of forecasting, we find the next values of all variables. We calculate the lag values of each variable. For this, we find the regression of each variable and its lag.

We give the command `reg x1 L.x1` and find the value of variable `x1` in the last year 2021 using the formula `dib[_cons]+_b[L1.]*34081448`. We find the forecast value by the lag value of the remaining variables.

Before finding the forecast value for the next year, we perform the last regression command. `reg Y x1 x2 x3 a2` we find through each lag value.

`dib[_cons]+_b[x1]*34644493+_b[x2]*6.49+_b[x3]*0.729+_b[a2]*0.531=2332.9658`

According to our forecasts, GDP per capita for 2022 will be \$2,332,965.

Summary. Most of the literature reviewed in this article supports the view that population growth is an important factor in overall economic growth and can even contribute to per capita output growth in some cases. In general, according to scientists, population growth affects many phenomena, such as the age structure of the country's population, international migration, economic inequality, and the size of the country's labor force.

List of literature:

1. Abdurahmonov A. Aholi statistikasi. O'quv qo'llanma Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2020-y
2. Bloom and Uilyamson, 1998 and ADB 1997
3. Abdullaev Y.A. Makroiqtisodiy statistika. 100 savol va javob. – T.: Mehnat, 1998
4. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyoti). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: Mehnat, 2016
5. E.Peterson, F.Wesley. The Role of Population in Economic Growth. 2017
6. Nazarov M.G. Курс социально – экономической статистики. 2000 г
7. Nicole Maestas, Kathleen J. Mullen, and David Powell "The Effect of Population Aging on Economic Growth, the Labor Force and

A higher population can mean that a country can produce and consume more goods and services, leading to economic growth. However, this can only happen when employment opportunities are available and people have access to the education and training they need. A larger population can help the next generation's production of human capital overcome the potential diminishing returns to this generation's human capital, as greater population growth leads to greater specialization and a larger market that increases the returns to human capital and knowledge. emits

It can be concluded from our research that as the population of our country increases, it is important to have positive changes in the human development index. This means that people's way of life will also develop along with the number of people. This, of course, indicates the development of science.

Limits

The shortcomings of our research are that the significance of the selected variables is very low. It can be concluded from this that it would be appropriate to add indicators of other factors, such as the number of employees, and income of the population, to the number of factors selected for our research.

Productivity" August 2016

8. Piketty, T. (2014). Capital in the twenty-first century. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press
9. Stefan Klasen, Lawson David "Impact of population growth on economic growth and poverty reduction in Uganda" (2007)
10. Soatov N.M. Statistika asoslari. Darslik. 2003
11. Рутгайзер В.А. Оценка стоимости бизнеса. 2007 г
12. Елесеева И.И. и др. Статистика. Учебник. – М.: Проспект, 2017
13. Zokirova N. Инқироз: оқибатлар, бартаараф этиш, меҳнат муаммолари ва янги марраларга чиқиш. – Т.: Фан ва технология, 2009
14. <https://countryeconomy.com/hdi/uzbekistan>

NETWORK ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA RESEARCH IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Sharopova Nafosat Radjabova

Associate Professor of the Department of Marketing, Tashkent State University of Economics, PhD

Email: nafosat.sharopova@mail.ru

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 3 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.237</p>	<p>Over the past decade, social media has emerged as a major research area in entrepreneurship development, as firms increasingly utilize social media platforms to engage with customers and promote their products and services. However, despite this growth in research, there remains a lack of consensus on the definition and understanding of social media marketing, as well as its impact on entrepreneurship performance. To address this gap in the literature, this paper applies network analysis to a corpus of social media research to identify key topics and themes that have emerged over time, and to explore the relationships between different research areas. The research question that guides this paper is: What are the key research topics and themes that have emerged in social media research in the past decade, and how do these topics relate to each other? To answer this question, we employ network analysis to map the connections between different research areas and to identify the most influential articles and authors in the field. Our analysis reveals several distinct clusters of research, including studies on user behavior, social media metrics, and the role of social media in marketing and branding. We also find evidence of cross-cutting themes that bridge different research areas, such as the impact of social media on customer engagement and the use of social media for crisis communication. Finally, we discuss the implications of our findings for future research and practice in the area of social media and entrepreneurship development.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords : network analysis, social media research, entrepreneurship development, mixed-methods approach, stakeholder interviews, online survey, ATLAS.ti analysis</p>	

Introduction. In recent years, social media has emerged as a key platform for entrepreneurship development, as firms increasingly use social media to engage with customers, promote their products and services, and build brand loyalty. This growth in social media research has led to a wealth of academic literature on the topic, but there remains a lack of consensus on the definition and understanding of social media marketing, as well as its impact on entrepreneurship performance.

To address this gap in the literature, this paper applies network analysis to a corpus of social media research to identify key topics and themes that have emerged over time, and to explore the relationships between different research areas. This paper builds on previous research that has used network analysis to study social media in various contexts, including marketing, branding, and customer engagement.

For example, (Liu and etc., 2017) examined the research themes and topics that have emerged in social media research in the past decade, using network analysis to identify the most influential articles and authors in the field. Similarly, (Mäntymäki and etc., 2016) investigated the impact of social media marketing on firm performance, while (Singh and etc., 2018) conducted a systematic literature review to examine the impact of social media on the value chain. In addition, (Ba, Whinston, 2019) developed a theoretical model to explain how social media creates entrepreneurship value through social capital, while (Sivertzen and etc., 2013) explored the mediating role of trust, satisfaction, and commitment in the relationship between social media marketing and brand loyalty.

Building on this previous research, our paper aims to provide a comprehensive analysis of the social media research landscape in entrepreneurship development, and to shed light on the key research topics and themes that have emerged over time. In doing so, we hope to contribute to a better understanding of social media marketing and its impact on entrepreneurship performance, and to provide insights for future research and practice in this area.

After providing an overview of the literature on social media marketing and entrepreneurship performance, the paper presents a detailed description of the methodology used to identify and analyze the social media research corpus. The results of the network analysis are then presented and discussed, highlighting the key themes and topics that have emerged in the literature over time, as well as the relationships between different research areas. Finally, the paper concludes with a discussion of the implications of these findings for social media research in entrepreneurship development, and a call for future research in this area.

Literature review. Social media platforms have transformed the way entrepreneurs interact with their customers, stakeholders, and competitors (Kietzmann and etc., 2019). As a result, social media research has become an important tool for entrepreneurs to understand their customers and competitors better. However, there is a lack of a unified definition or understanding of social media marketing and its impact on entrepreneurship performance (Malthouse and etc., 2019). This conceptual gap can be bridged by applying network analysis to social media research.

Recent studies have explored the application of network analysis to social media research. For instance, (Alalwan and etc., 2020) conducted a systematic review of network analysis in social media marketing research and identified various types of network analysis techniques, including social network analysis, sentiment analysis, and content analysis. The authors highlighted the potential of network analysis to identify key influencers, communities, and sentiment patterns in social media.

Similarly, (Li and etc., 2021) proposed a network analysis framework for understanding online brand communities' dynamics. The authors used network analysis to analyze user-generated content in online brand communities and identified various community roles, including creators, contributors, and lurkers. The authors highlighted the importance of understanding these community roles to develop effective social media marketing strategies.

Moreover, network analysis has been applied to study the impact of social media on entrepreneurship performance. For instance, (Gummerus and etc., 2021) conducted a longitudinal study of the impact of social media on firm performance and found a positive relationship between social media activity and financial performance. The authors also identified the importance of network centrality and tie strength in explaining the impact of social media on firm performance.

Other studies have explored the role of social media in entrepreneurship development. For instance, (Kwon and etc., 2019) proposed a conceptual framework for understanding the role of social media in international entrepreneurship development. The authors used network analysis to identify key actors and relationships in international entrepreneurship networks and highlighted the importance of social media in facilitating communication and collaboration among actors in these networks (Sharopova, 2021; Sharopova, 2023; Sharopova, 2019).

Overall, the literature suggests that network analysis is a useful tool for understanding social media research in entrepreneurship development. By applying network analysis techniques,

entrepreneurships can identify key influencers, communities, and sentiment patterns in social media and develop effective social media marketing strategies (Sharopova, 2021). Furthermore, network analysis can help entrepreneurships understand the impact of social media on firm performance and facilitate communication and collaboration among actors in international entrepreneurship networks.

Research methodology. Our study employs a mixed-methods approach that combines aforementioned literature review, stakeholder interviews, online survey, and ATLAS.ti analysis to explore the network analysis-based conceptualization of in social media research for entrepreneurship development. We argue that this approach enables a rigorous and comprehensive investigation of the theoretical and practical implications of network analysis in this domain.

Stakeholder Interviews. To obtain insights from industry experts and academic scholars, we conducted semi-structured interviews with 10 stakeholders with expertise in social media research and entrepreneurship development. The stakeholders were selected through purposive sampling and invited to participate in the study via email. The interviews were conducted virtually, recorded, and transcribed verbatim for analysis.

The interview questions were designed to elicit stakeholders' perspectives on the use of network analysis in social media research for entrepreneurship development, including its benefits, limitations, and potential applications. The questions also addressed the stakeholders' experiences with network analysis tools, techniques, and software.

The interviews were transcribed, and data analysis was conducted using ATLAS.ti. The findings from the stakeholder interviews were used to inform the survey questions and to identify key themes for the network analysis.

Online Survey. The online survey aimed to gather quantitative data from a larger sample of professionals in various industries. The survey questions were developed based on the findings from the stakeholder interviews and the literature review (See Appendix 1).

The survey was distributed through professional networks and social media channels, and a total of 200 responses were collected. The survey questions focused on the types of social media research used by entrepreneurships, the challenges they faced, and the potential benefits.

Data analysis was conducted using ATLAS.ti software, and the findings were used to identify key themes and patterns in social media research in entrepreneurship development. The survey results were also used to inform the network analysis.

Overall, the survey integrated with stakeholder interviews provided a comprehensive understanding of social media research in entrepreneurship development and helped identify key themes for the network analysis. The mixed-methods approach allowed us to gather both qualitative and quantitative data, providing a more complete picture of the topic.

ATLAS.ti Analysis. To analyze the interview transcripts, literature review findings, and online survey, we used ATLAS.ti, a software

program that facilitates qualitative data analysis. The software allowed us to code and organize the data, identify themes and patterns, and generate visualizations of the data.

We followed a four-step process in our ATLAS.ti analysis. First, we prepared the data by importing the interview transcripts into ATLAS.ti and creating a codebook that included codes for each research question and emergent themes. Second, we coded the interview transcripts and literature review findings using the codebook, with two researchers independently coding the data to ensure reliability. Third, we analyzed the data by generating frequency tables and visualizations of the coded data, including word clouds, concept maps, and network diagrams. We also conducted a content analysis to identify the most salient themes and patterns in the data. Fourth, we interpreted the data using the visualizations and content analysis to develop the conceptualization of network analysis in social media research for entrepreneurship development.

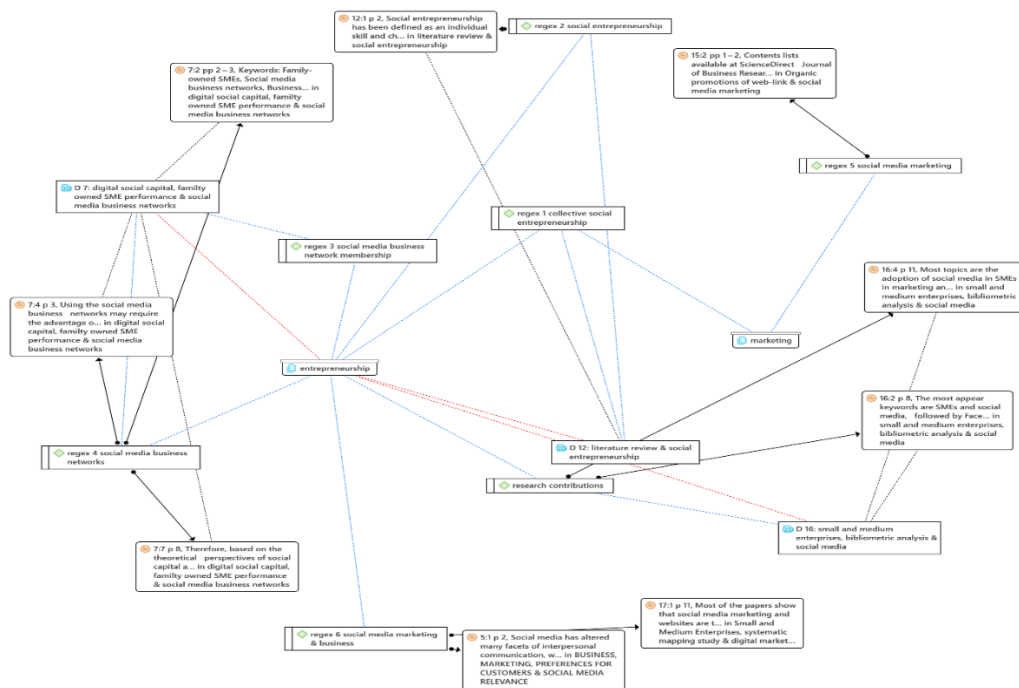
We also used linguistic and thematic methods of data analysis proposed by (Muhammadolimovna, 2022; Muhammadolimovna, 2023; Shakirova and etc., 2020; Qizi A., 2022; Eshbayev and etc., 2021; Абдурашидова, 2022).

Research results. Our study aimed to conceptualize social media research for entrepreneurship development based on the network analysis. The literature review identified key influencers, communities, and sentiment patterns in social media research for entrepreneurship development. The online survey found that social network analysis was the most commonly used technique in entrepreneurship development, and identified the top challenges faced by entrepreneurships in using social media research. The ATLAS.ti analysis of stakeholder interviews and online survey data identified key themes and patterns in social media research for entrepreneurship development.

1.1 Online Survey. The online survey gathered data from 200 professionals in various industries on their use of social media research in entrepreneurship development. The survey found that social network analysis was the most commonly used technique, followed by sentiment analysis and content analysis. The survey also identified the top three challenges faced by entrepreneurships in using social media research: data overload, lack of expertise, and difficulty in measuring the impact.

1.2 ATLAS.ti Analysis. The ATLAS.ti analysis of the stakeholder interviews and online survey data identified key themes and patterns in social media research for entrepreneurship development. The analysis revealed that entrepreneurships primarily use social media research for market research and competitive analysis. The analysis also identified influencers, communities, and sentiment patterns.

1.3 Network Diagram. Based on the literature review, online survey, and ATLAS.ti analysis, a network diagram of conceptualization was developed (see Figure 1). The diagram illustrates the key concepts and topics in social media research for entrepreneurship development. The diagram highlights the importance of understanding these concepts and topics for effective social media research in entrepreneurship development.

Figure 1. Network diagram of conceptualizing social media research in entrepreneurship development

Overall, the results of the literature review, online survey, and ATLAS.ti analysis provide a comprehensive understanding of social media research in entrepreneurship development through network analysis. The network diagram of conceptualization illustrates the key concepts and topics in social media research for entrepreneurship development, providing insights for entrepreneurs to develop effective social media marketing strategies.

2. Conclusions. In conclusion, this study employed a mixed-methods approach that combined stakeholder interviews, online surveys, and ATLAS.ti analysis to develop a network analysis-based conceptualization of social media research for entrepreneurship development. The findings from the literature review, stakeholder interviews, and online survey were used to inform the network analysis, which identified key themes and patterns in social media research for

entrepreneurship development. The survey results showed that social network analysis was the most commonly used technique in entrepreneurship development, and data overload, lack of expertise, and difficulty in measuring the impact were identified as the top challenges faced by entrepreneurs. The ATLAS.ti analysis identified social entrepreneurship, influencers, communities, and sentiment patterns in social media research for entrepreneurship development. Based on these findings, a network diagram of conceptualization was developed, illustrating the key concepts and topics for effective social media research in entrepreneurship development. The mixed-methods approach used in this study provided a more comprehensive understanding of social media research in entrepreneurship development, which can be used to inform future research and practice in this field.

References

- [1] Liu, X., Tang, J., & Zhang, C. (2017). A network analysis of social media research from 2008 to 2016. *International Journal of Information Management*, 37(1), 156-168.
- [2] Mäntymäki, M., Merikivi, J., & Islam, A. K. M. N. (2016). What drives customers to interact with firms through social media? Evidence from the United States and China. *Journal of Strategic Marketing*, 24(3-4), 261-280.
- [3] Singh, J., Kaur, A., & Singh, H. (2018). The impact of social media on the value chain: A systematic literature review. *Telematics and Informatics*, 35(8), 2394-2413.
- [4] Ba, S., Stallaert, J., & Whinston, A. B. (2019). How social media creates value: A social capital model. *Journal of Management Information Systems*, 36(4), 1153-1184.
- [5] Sivertzen, A. M., Nilsen, E. R., & Olafsen, A. H. (2013). Building brand loyalty through user-generated content. *Journal of Marketing Management*, 29(5-6), 517-534.
- [6] Kietzmann, J. H., Spahr, P., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2019). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Entrepreneurship Horizons*, 62(1), 75-83.
- [7] Malthouse, E. C., Haenlein, M., Skiera, B., Wege, E., & Zhang, M. (2019). Managing customer relationships in the social media era: Introducing the social CRM house. *Journal of Interactive Marketing*, 45, 83-99.
- [8] Alalwan, A. A., Rana, N. P., Dwivedi, Y. K., & Algharabat, R. (2020). Examining the impact of social media platforms on SMEs performance. *Journal of Entrepreneurship Research*, 116, 16-33.
- [9] Li, H., Liu, Y., & Zeng, X. (2021). Exploring the dynamics of online brand communities: A network analysis framework. *Journal of Entrepreneurship Research*, 132, 527-539.
- [10] Gummerus, J., von Koskull, C. M., & Kowalkowski, C. (2021). The impact of social media on financial performance: A longitudinal study of global airlines. *Journal of Entrepreneurship Research*, 124, 579-588.
- [11] Kwon, W. S., Lee, S., & Shin, J. I. (2019). The role of social media in international entrepreneurship development: A network perspective. *Journal of World Entrepreneurship*, 54(6), 101017.
- [12] Sharopova, N. (2021). MARKETING STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF THE MARKET OF PRESCHOOL EDUCATION SERVICES IN UZBEKISTAN. *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 1(1.1 Economic sciences).
- [13] Sharopova, N. (2023). TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA RAQAMLI MARKETING TADQIQOTLARINING ZARURATI. *Engineering Problems and Innovations*. *извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/108>*
- [14] Sharopova, N. (2019). Analysis of parents' satisfaction with pre-school education in Uzbekistan. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 10(9), 829-840.

[15] Muhammadolimovna, K. Z. (2022). USING MATERIALS FOR INTERACTIVE ESP LESSONS. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 1(5), 131-136.

[16] Muhammadolimovna, K. Z. (2023). METHODS OF DEVELOPING ACADEMIC WRITING SKILLS OF STUDENTS. American Journal of Pedagogical and Educational Research, 8, 149-154.

[17] Shakirova, D., Rakhimova, S., Babayeva, K., Karimov, F., & Komilova, Z. (2020). Improving integrity of classes, teachers and schools: Empirical analyses on education market indicators. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(6), 7049-7065.

[18] Qizi, A. S. A. (2022). Functional Characteristics of Paralinguistic Tools. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences, 1(6), 53-56.

[19] Alikovich Eshbayev, O., Xamidovich Maxmudov, A., & Urokovich Rozikov, R. (2021, December). An overview of a state of the art on developing soft computing-based language education and research systems: a survey of engineering English students in Uzbekistan. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 447-452).

[20] Абдурашидова, Н. (2022). ANALYSIS OF AUTO INDUSTRIAL PRODUCTION INDICATORS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. Экономика и образование, 23(1), 349-355.

ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ В УЗБЕКИСТАНЕ

Абдуллаев Мухриддин Олим ўғли

Начальник отдела Управление статистики
сферы услуг Агентства статистики
при Президенте Республики Узбекистан
Muhriddinjon11@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	АННОТАЦИЯ
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 4 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.238</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>сферы услуг, оказанных рыночных услуг, связи и информатизации, финансовые услуги, транспортные услуги, услуги в сфере образования, услуги в сфере здравоохранения, электронная коммерция, услуг диспетчерских, услуг кейтеринга</p>	<p>В статье анализируется понятие сферы услуг как экономической категории. Проанализирована роль сферы услуг в экономике стран мира и Узбекистана. Тенденции развития сферы услуг в 2017-2022 гг. полностью изучены по основным видам. Проанализирована динамика предприятий и организаций, работающих в данной сфере в последние годы. В анализе отмечены предприятия и организации с большой долей по основным видам услуг. Обсуждена доля электронной коммерции в экономике и, как следствие, появление на рынке новых видов услуг, подчеркивалась необходимость более полного и качественного их учета. Выделены перспективы дальнейшего развития сферы услуг.</p>

Введение. За годы независимости Узбекистан добился значительных успехов в развитии экономики, в частности сферы услуг. Этот сектор в нашей стране становится все более диверсифицированным и в нем отмечается высокий рост отдельных видов услуг.

В целом сфера услуг в Узбекистане демонстрирует многообещающую динамику с широчайшими возможностями для дальнейшего роста и развития. Усилия правительства по поддержке этого сектора экономики, включая инвестиции в инфраструктуру, а также финансовые стимулы и благоприятные условия для ведения бизнеса, вероятно и дальше будут способствовать интенсивному его росту в ближайшие годы.

Сектор услуг играет важную роль в экономическом росте страны, создавая дешевые рабочие места, обеспечивая занятость и сокращая бедность. По расчетам Международной организации труда, увеличение сферы услуг на 1% снижает уровень бедности в среднем на 1,5%. Это особенно важно для нашей страны, население и трудовые ресурсы которой увеличиваются день ото дня.

Анализ литературы по теме. Вопросам места и роли сферы услуг в современной экономической теории, в том числе вопросам терминологии, много места уделялось в трудах таких известных ученых-экономистов, как Ф. Котлер (Котлер и Келлер, 2012), О. Н. Балаева (Балаева и Предводителя, 2010) и др. Различные подходы к научно обоснованной классификации услуг представлены в работах Т. А. Фроловой (Фролова, 2010), М. Кастельса (Castells, 1996-1998), Дж. Зингельманна (Singelmann, 1978), Бурменко Т.Д. (Бурменко, 2008). В свою очередь, Бурменко Т. Д. в своей книге "Сфера услуг: экономика, менеджмент, маркетинг" отметил следующее:

«В современных условиях роль сферы услуг проявляется в том, что она:

- выступает важным сектором национального и мирового хозяйства;
- играет огромную роль в развитии человеческого капитала;
- оказывает все возрастающее влияние на функционирование и развитие материального производства;
- способствует увеличению свободного времени;
- создает возможности для более полного удовлетворения и развития потребностей людей и общества;

- выступает важнейшим элементом формирования современного качества жизни;

- обеспечивает современное качество экономического роста и повышение конкурентоспособности страны.

В целом сфера услуг, ее масштабы, структура и уровень развития занимают сейчас особое место в оценке экономического статуса страны. Это обусловлено тем, что резко усиливается взаимосвязь развитости сферы услуг и уровня развития всей национальной экономики.»

Эволюцию современных взглядов на роль услуг в экономике, происшедшую на различных этапах экономического развития, можно проследить по научным работам У. Ростю (Rostow, 1971), Д. Белла (Bell, 1973), С.Ю.Глазьева (Глазьев, 1993). Роль сферы услуг в экономическом развитии показаны в научно - исследовательских работах, наших ученых - экономистов С.С.Гулямова, Б.А.Бегалова, Б.К.Гаипназарова и др.

Методология исследования. В ходе проведения исследований был проведен Различный статистический анализ с широким использованием таких методов, как индукция и дедукция, анализ и синтез, статистическая группировка, статистические таблицы и графики, экспертная оценка, научная абстракция, динамические ряды и экономические индексы. Объектом данной исследовательской работы была выбрана Сфера услуг нашей республики. Целью проведения нашего исследования является проведение углубленного анализа основных аспектов рыночных услуг, предоставляемых в нашей стране, экономических изменений и тенденций, происходящих в них, с использованием статистических методов, статистической оценки их влияния на макроэкономический уровень, а также основные направления на перспективу разработка научных предложений и практических рекомендаций, необходимых для определения. В качестве информационной базы были использованы данные Агентства Республики Узбекистан по статистике.

Анализ и результаты. Важная закономерность развития экономики во всем мире - это взаимосвязь экономического роста и повышения роли услуг в национальной экономике, что находит свое выражение в возрастании доли трудовых, материальных и финансовых ресурсов, используемых в сфере услуг.

По мере развития общества и роста производительных сил происходит определенное развитие данной сферы. Наблюдаются

увеличение в ней занятости, рост технической оснащенности труда, внедрение все более совершенных технологий.

В настоящее время роль услуг, как одного из важнейших секторов экономики, весьма велика и актуальна. Это, в частности, связано с усложнением производства, насыщением рынка товарами как повседневного, так и индивидуального спроса, быстрым ростом научно-технического прогресса, который ведет к нововведениям в жизни общества.

Все это невозможно без существования информационных, финансовых, транспортных, страховых и других видов услуг. Кроме того, услуги являются неотъемлемой составной частью торговли товарами (особенно технически сложными), так как сбыт товара требует все более развитой сети, которая в основном состоит из услуг, оказываемых во время реализации и услуг послепродажного обслуживания.

Безусловно, создание новых предприятий и организаций, а также использование инновационных технологий и расширение перечня оказываемых услуг действующими предприятиями и

организациями и в дальнейшем будут способствовать увеличению рабочих мест и повышению благосостояния населения.

Сфера услуг весьма многогранна и она включает в себя различные виды деятельности, которые помогают повысить производительность труда и достичь эффективности производства. Итогом такой деятельности становится не готовый продукт, а оказание услуг, которые могут предоставляться не только предприятиям, но и физическим лицам – конечным потребителям.

Сегодня сфера услуг входит в тройку самых крупнейших экономических сфер. Так, по результатам исследования Всемирного банка США являются одной из крупнейших экономик мира и имеют хорошо развитый сектор услуг. В 2021 году на этот сектор (на добавленную стоимость) приходилось 77,6 % ¹⁾ от ВВП страны.

За 2021 год добавленная стоимость сферы услуг в ВВП (1-рисунок) Швейцарии составила 71,92 % ¹⁾, Великобритании - 71,46 % ¹⁾, Франции – 70,34 % ¹⁾, Австралии - 65,65 % ¹⁾, Германии - 62,88 % ¹⁾, Бразилии – 59,38 % ¹⁾, Китае – 53,31 % ¹⁾, России – 52,91 % ¹⁾.

Рисунок 1. Доля сферы услуг в ВВП стран мира 2021 год (в %)

Источник: *The Global Economy* (<https://ru.theglobaleconomy.com>)

В Узбекистане за 2021 год доля добавленной стоимости услуг в ВВП составила 39,6 %, а по предварительным данным за 2022 год - 41,5 %.

Во многих развитых и развивающихся странах на сферу услуг приходится более 50 % трудоустроенного населения. В Узбекистане этот показатель составил за 2021 год – 51,0 %.

За 2017-2022 годы в Узбекистане число действующих предприятий и организаций (таблица 1), функционирующих в сфере услуг, по состоянию на 1 января возросло на 208,3 тыс. ед. (в 2017 г. – 184,5 тыс.ед., 2022 г. – 392,8 тыс. ед.), из них субъекты малого предпринимательства на 197,8 тыс. ед. (в 2017 г. – 128,0 тыс.ед., 2022 г. – 325,8 тыс. ед.).

Таблица 1.

Количество действующих предприятий и организаций по отраслям экономики (без дехканских и фермерских хозяйств, по состоянию на 1 января), ед.

	2018 г.	2023 г.	Темпы роста в 2017-2022 гг.
Всего	285 531	592 371	2,1
сельское, лесное и рыбное хозяйство	21 019	53 808	2,6
промышленность	49 185	98 805	2,0
строительство	24 118	46 971	1,9
торговля	63 199	182 917	2,9
услуги	191 209	392 787	2,1
из них субъекты малого предпринимательства	136 763	325 809	2,4

Источник *siat.stat.uz*

Число вновь созданных предприятий и организаций, относящихся к сфере услуг, возросло с 19,7 тыс. ед. в 2017 году до 60,6 тыс. ед. в 2022 году. За 2022 год доля вновь созданных субъектов малого предпринимательства, задействованных в сфере услуг, составила 94,4 % (57,2 тыс. ед.).

В последние годы широкомасштабная работа по созданию достойных условий жизни населения, улучшению деловой среды, обеспечению занятости за счет поддержки социально-экономического развития страны, активного предпринимательства, инновационных идей и творческого

потенциала привела к увеличению числа предприятий, работающих в сфере услуг.

В ходе реализации основных задач и направлений по развитию сферы услуг в республике, за 2017-2022 годы объем рыночных услуг возрос в 1,9 раз и достиг 357,6 трлн. сум. Объем

оказанных услуг на душу населения за этот период вырос в 1,7 раз и составил 10,0 млн. сум.

Динамика развития сферы услуг за 2017–2022 годы свидетельствует о положительных тенденциях развития основных видов услуг (таблица 2).

Таблица 2.

Динамика объема оказанных рыночных услуг согласно Программе развития сферы услуг на 2017-2022 гг., млрд. сум

	2017 г.	2022 г. *	Реальный темп роста по сравнению с 2017 годом, раза
Услуги - всего	118 811,0	357 554,5	1,9
в том числе по видам:			3,0
Услуги связи и информатизации	8 196,7	22 917,6	5,1
Финансовые услуги	15 023,8	80 431,0	1,5
Транспортные услуги	36 217,2	81 006,6	1,4
в том числе: услуги автотранспорта	20 232,9	41 318,3	1,6
Услуги проживания и питания	3 649,6	11 322,8	1,4
Услуги торговли	32 006,9	88 847,9	1,5
Услуги, связанные с недвижимым имуществом	4 026,5	9 674,3	2,3
Услуги в сфере образования	4 402,0	15 395,7	2,1
Услуги в сфере здравоохранения	1 701,5	6 384,2	1,5
Услуги аренды и проката	2 589,2	6 444,3	1,4
Услуги по ремонту компьютеров и бытовых товаров	2 329,2	5 842,3	1,3
Индивидуальные услуги	3 134,4	8 713,9	2,0
Услуги в области архитектуры, инженерных изысканий, технических испытаний и анализа	1 611,7	7 338,2	2,1
Прочие услуги	3 922,3	13 235,7	1,9

Источник siat.stat.uz

За последние годы в Узбекистане стремительными темпами развивается сектор информационных технологий (ИТ). В республике для развития ИКТ-инфраструктуры активно привлекаются инвестиции, в том числе для расширения услуг широкополосного доступа в Интернет и строительства новых центров обработки данных. Правительство также поддерживает развитие отрасли ИКТ, предоставляя налоговые льготы и создавая благоприятные условия для стартапов. Это, в частности, помогло создать динамичную ИКТ-экосистему в Узбекистане с множеством молодых предпринимателей и инновационных стартапов.

За 2017-2022 годы общий объем услуг связи и информатизации возрос в три раза. К концу 2022 года объем услуг связи и информатизации был зафиксирован на уровне 22,9 трлн. сум. По сравнению с 2017 годом, он увеличился на 14,7 трлн. сум.

На рынке Узбекистана услуги сотовой связи оказывают такие компании, как ООО «Unitel» (торговая марка «Билайн»), ООО «Universal Mobile Systems» (торговая марка «UMS»), СП «RWC» (торговая марка «Perfectum Mobile»), ИП ООО «Coscom» (торговая марка «Ucell»), ООО «Humans» (торговая марка «Humans») и филиал UzMobile АК «Узбектелеком».

Еще одна важная часть сферы услуг в Узбекистане – это финансовый сектор. Страна развивает свой банковский сектор, внедряя новые финансовые продукты и услуги, а также улучшая доступ к финансированию. Правительство республики работает над привлечением иностранных инвестиций в финансовый сектор,

что помогло привнести сюда новые технологии и накопленный опыт, способствуя модернизации финансового сектора.

Так, за 2017–2022 годы объем финансовых услуг увеличился в 5,1 раза. За 2022 год объем финансовых услуг достиг 80,4 трлн. сум. По сравнению с 2017 годом (15,0 трлн. сум), отмечено увеличение объема финансовых услуг за 2022 год на 65,4 трлн. сум.

Свою работу на финансовом рынке Узбекистана начали такие коммерческие цифровые банки, как АО «ANOR BANK», АКБ «TBC BANK» (дочерний банк АКБ «TBC BANK Грузии») и АКБ «Tenge Bank» (дочерний банк АО «Народный Банк Казахстана») («Halyk Bank»). Это универсальные банки, которые оказывают финансовые услуги всем категориям корпоративных и розничных клиентов с использованием современных банковских технологий, а также внедрением инновационных подходов в индустрию, которая находится в активной фазе реформирования.

Наряду с этим, участником финансового рынка республики стала «HumoCard» – платежная система «Humo» на основе банковских платежных карточек для осуществления операций как в Узбекистане, так и за рубежом.

Наиболее значительный сектор сферы услуг в Узбекистане – это транспортные услуги. В данный сектор вкладываются большие средства для развития транспортной инфраструктуры, включая строительство новых автомобильных и железных дорог. Кроме того, проводятся работы над модернизацией транспортного сектора страны путем внедрения новых технологий и улучшения

логистики, что существенно помогает повысить эффективность и надежность транспортных услуг в республике.

За 2017-2022 годы объем транспортных услуг возрос в 1,5 раза. Так, за 2022 год их объем, по сравнению с 2017 годом (36,2 трлн. сум), увеличился на 44,8 трлн. сум и достиг 81,0 трлн. сум, или составил 22,7 % от общего объема оказанных рыночных услуг.

В настоящее время услуги торговли формируют значительную часть совокупного объема оказанных услуг в экономике (88,8 трлн. сум), увеличившись, в целом за период с 2017 по 2022 годы, на 56,8 трлн. сум, или в 1,4 раза.

2023 год в республике объявлен «Годом заботы о человеке и качественного образования». Президент Узбекистана в своем обращении к Парламенту в частности отметил, что «повышение качества образования – единственно правильный путь развития Нового Узбекистана».

За 2017-2022 годы также зафиксирован рост услуг, связанных со сферой образования, в 2,3 раза. Например, за 2022 год объем услуг в сфере образования, по сравнению с 2017 годом (4,4 трлн. сум), увеличился на 11,0 трлн. сум и достиг 15,4 трлн. сум, или составил 4,3 % от общего объема оказанных рыночных услуг (рисунок 2).

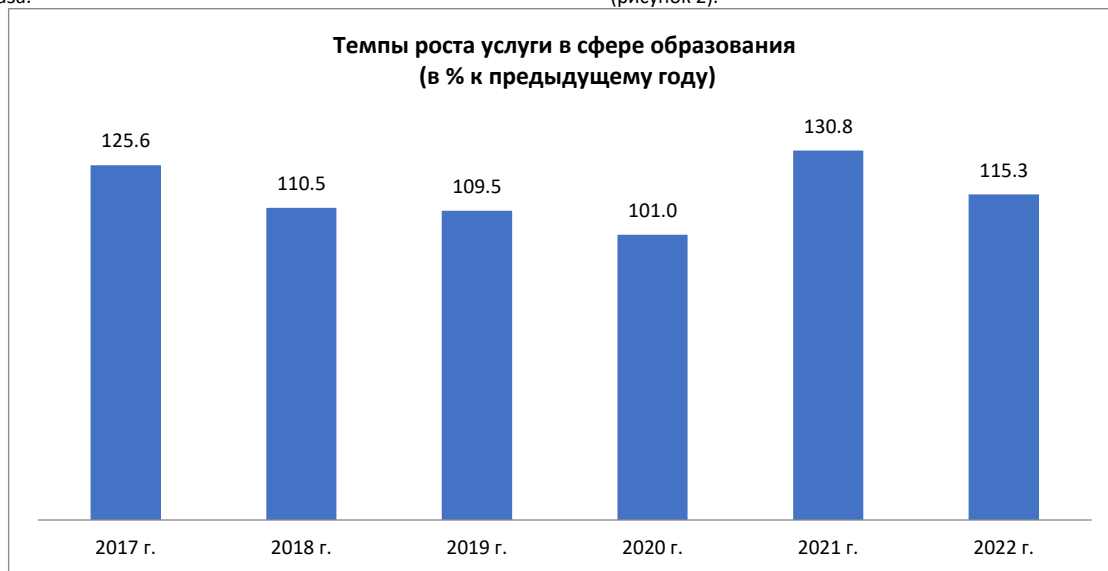

Рисунок 2. Темпы роста услуги в сфере образования
Источник stat.uz

В настоящее время на территории Узбекистана функционирует 191 институт и университет, в числе которых - 28 зарубежных. В них проходят обучение 1 040,4 тыс. человек. За 2017-2022 годы их количество увеличилось на 742,7 тыс. человек.

За этот же период были открыты филиалы университета Пучон, технического института Ёджу, университет «АМИТИ», частный университет АКФА Британского университета менеджмента, университета «WEBSTER», Варшавского университета менеджмента «COLLEGIUM HUMANUM», Национального исследовательского ядерного университета «МИФИ», Астраханского государственного технического университета, Санкт-Петербургского горного университета, Пермской государственной фармацевтической академии, Национального исследовательского технологического университета «Московский институт стали и сплавов», Московского государственного технического университета имени Баумана, Первого московского государственного медицинского университета имени Сеченова, Московского архитектурного университета, Российского технологического университета, Всероссийского государственного института кинематографии имени Герасимова (ВГИК).

По сравнению с 2017 годом, за 2022 год объем услуг в сфере здравоохранения увеличился на 4,7 трлн. сум и стал равен 6,4 трлн. сум. В общем объеме услуг их доля составила 1,8 %.

В настоящее время по всей территории республики функционируют свыше 1,2 тыс. больниц.

Наряду с этим, в регионах созданы сельские семейные поликлиники, при которых налажена деятельность социальных аптек и круглосуточно действующей скорой помощи, кабинетов женской консультации и здоровья девочек. Сельскому населению оказывается специализированная амбулаторная помощь по пяти узким специальностям (акушер-гинеколог, хирург, стоматолог, терапевт, педиатр), а также организованы ультразвуковые и лабораторные обследования, за счет чего население сельской местности получает квалифицированную специализированную амбулаторную помощь.

Сегодня количество частных медицинских учреждений в Узбекистане растет день ото дня. Это создает здоровую конкуренцию в области медицины, позволяя повысить качество оказываемых населению медицинских услуг и снизить на них цены.

В 2018 году был открыт многопрофильный медицинский центр АКФА Medline, который стал первой в республике медицинской организацией, прошедшей сертификацию от местного органа CERT International, компетентность и объективность которого была ранее подтверждена Словацкой национальной аккредитационной службой (SNAS), а сами сертификаты соответствия CERT International признаны более, чем в 120 странах мира.

За указанный период были созданы десятки центров, в частности такие, как республиканские специализированные научно-практические медицинские центры в области онкологии, нейрохирургии, травматологии и ортопедии, аллергологии, нефрологии и трансплантации почки, неврологии, наркологии, детской хирургии. Например, Второй перинатальный центр был введен в действие для повышения качества и объема медицинской помощи женщинам репродуктивного возраста, беременным и детям. Также в Ташкенте был построен и введен в действие Национальный детский медицинский центр, оснащенный современным медицинским оборудованием. Медицинский центр стоимостью более 130 млн. долл. США создан при участии Фонда экономического развития и сотрудничества (EFCF) Республики Корея.

За 2022 год объем услуг, оказанных субъектами малого предпринимательства, был равен 173,2 трлн. сум (за 2017 год – 69,2 трлн. сум) и в общем объеме произведенных рыночных услуг их доля составила 48,4 %.

В настоящее время в Узбекистане активно развиваются новые виды услуг, заметно возросло их значение для региональных экономик, в первую очередь в агломерациях городов.

Сегодня электронные банковские операции и Интернет-магазины составляют неотъемлемую часть нашей жизни.

В современном информационном мире в результате широкого распространения сети Интернет, логистики, появления электронных платежных систем и электронного документооборота активно развивается новая форма осуществления деятельности – **электронная коммерция**. Согласно новой редакции Закона Республики Узбекистан от 29 сентября 2022 года № ЗРУ-792, электронная коммерция – это купля-продажа товаров (работ, услуг) в соответствии с договором, заключенным через электронную торговую площадку с использованием информационных систем в рамках предпринимательской деятельности.

Пандемия COVID-19 в начале 2020 года привела к ускорению цифровых преобразований. Цифровые решения стали инструментом, позволяющим людям и предприятиям продолжать часть экономической и социальной деятельности удаленно. Это привело к более широкому использованию удаленной работы, видеоконференцсвязи, цифровых развлечений и других приложений. Также это обусловило резкий рост электронной торговли.

Доля электронной коммерции в валовой добавленной стоимости возросла с 0,03 % в 2018 году до 0,57 % в 2021 году.

С появлением на рынке новых видов услуг возникла необходимость их мониторинга для более полного и качественного учета.

За 2021 год объем **услуг диспетчерских**, включая услуги по предоставлению заказов водителям (к примеру *предоставление заказов по перевозке*) составил 41,8 млрд. сум, их доля от общего объема услуг по складированию и вспомогательных транспортных услуг (5 380,4 млрд. сум) отмечена на уровне 0,8 %.

Объем **услуг кейтеринга** (*кейтеринг – это комплексная услуга по организации питания на удаленных точках*) за 2021 год был равен 23,7 млрд. сум, или 0,3 % от общего объема оказанных рыночных услуг по предоставлению продуктов питания и напитков (7 111,9 млрд. сум).

В общем объеме оказанных рыночных услуг следующие виды услуг в области информации (1 373,6 млрд. сум) составили:

услуги **копирайтера, рерайтера, SEO-копирайтера, SEO-рерайтера, контент-менеджера, спичрайтера, транскрибера** – 17,6 млрд. сум, или 1,3 %;

услуги **по организации электронных торговых площадок**, в том числе для осуществления электронной коммерции – 15,4 млрд. сум, или 1,1 %;

услуги **электронного документооборота**, оказанных юридическими лицами за 2021 год, – 86,6 млрд. сум, или 6,3 %.

Объем услуг PR-менеджера, Интернет-маркетолога, по продвижению и рекламе товаров (работ, услуг) в социальных сетях (SMM), администратора страниц в социальных сетях, аккаунт-

менеджера, маркетолога, линк-менеджера, таргетолога, специалиста по контекстной рекламе, директолога, медиапланировщика, SMO-специалиста за 2021 год был равен 67,4 млрд. сум, или 4,6 % от общего объема оказанных рыночных услуг в области рекламы и изучения конъюнктуры рынка (1 466,8 млрд. сум).

Объем оказанных рыночных **услуг профайллеров** – 0,2 млрд. сум, или 0,03 % от общего объема услуг профессиональных, научных, технических (795,3 млрд. сум) и пр.

В общем объеме оказанных рыночных ветеринарных услуг (75,6 млрд. сум) **услуги по эвтаназии животных** составили 0,3 млрд. сум, или 0,5 %.

Объем оказанных рыночных **услуг каршеринга** – 0,6 млрд. сум, или 0,02 % от общего объема услуг по аренде и лизингу легковых автомобилей и легких автотранспортных средств (3 034,9 млрд. сум).

Услуги **менеджера по работе с Интернет-проектами, руководителя группы фрилансеров, HR-менеджера, рекрутера** составили 20,3 млрд. сум, или 5,8 % от общего объема услуг по трудоустройству (352,2 млрд. сум).

В общем объеме оказанных рыночных услуг в области административно-управленческого, хозяйственного и прочего вспомогательного обслуживания (2 167,0 млрд. сум) **услуги по организации электронных конференций, семинаров (вебинаров)**, в том числе он-лайн, составили 6,0 млрд. сум, или 0,3 %.

Объем оказанных рыночных **услуг электронных языковых школ**, в том числе он-лайн, – 1,8 млрд. сум, или 0,01 % от общего объема услуг в области образования (12 021,8 млрд. сум).

Услуги народного целительства (при наличии лицензии) составили 13,8 млрд. сум, или 0,3 % от общего объема услуг по трудоустройству (5 105,9 млрд. сум).

В общем объеме оказанных рыночных услуг индивидуальные прочие, не включенные в другие группы (1 583 580,8 млн. сум), составили:

- **услуги зоогостиниц (ситтинг)** для домашних животных – 1,6 млрд. сум, или 0,1 %;

- **услуги по доставке машины в назначенное клиентом место (валет-паркинг)** – 0,7 млрд. сум, или 0,05 %.

Таким образом, сектор услуг становится все более важной частью экономики Узбекистана и в 2022 году на его долю пришлось почти половина ВВП страны. Различные виды услуг, например такие, как транспортные, финансовые и услуги ИКТ, быстро растут благодаря значительным инвестициям и государственной поддержке. Поскольку наша страна продолжает диверсифицировать национальную экономику и инвестировать в свое развитие сектор услуг, существует множество возможностей для дальнейшего его роста и расширения.

Использованная литература:

1. Kotler Ph., Keller K. Marketing – Management. – 14th Ed. – NJ: Prentice Hall, 2012.

2. Балаева О. Н., Предводителяева М. Д. Управление организациями сферы услуг. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2010. – 160 с.

3. Фролова Т. А. Экономика и управление в сфере социально-культурного сервиса и туризма: конспект лекций. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2010.

4. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. – № I-II. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996-1998.

5. Singelmann J. From Agricultural to Service: The transformation of Industrial Employment. – Beverly Hills: SAGE Publications, 1978.

6. Бурменко Т. Д. Сфера услуг: экономика, менеджмент, маркетинг. – М.: КноРус, 2008. – 578 с.

7. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

8. Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. – NY: Basic Books, 1973.

9. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М.: ВладДар, 1993.

10. Национальная база данных законодательной информации Республики Узбекистан: <https://lex.uz/>

11. Веб-сайт Агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан: <https://stat.uz/>

12. Веб-сайт Департамента статистики по экономическим и социальным вопросам ООН: <https://unstats.un.org>

13. Веб-сайт Межгосударственный статистический комитет содружества независимых государств: <http://new.cisstat.org>

14. The Global Economy <https://ru.theglobaleconomy.com>

15. Веб-сайт статистическая служба Европейского союза: <https://ec.europa.eu/eurostat>

СТИМУЛЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Карабаева Гулнора Шарафитдиновна,
доктор философии по экономическим наукам (PhD),
и.о. доцента кафедры «Экономика труда и управления»,
Ташкентский филиал ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г.В. Плеханова»
E-mail: karabaeva.guln@mail.ru
Тел.: +998974425035

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil
Jurnal soni: 1
Maqola raqami: 5
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.240>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

малый бизнес, трудовые ресурсы, занятость, предприятие, инновация

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены условия и перспективы развития малого бизнеса в инновационной экономике, в частности, повышение занятости населения. Проведен анализ социально-экономических показателей предприятий и микрофирм в совокупности с трудовыми показателями. Предложены пути повышения эффективности малого бизнеса и рынка труда с целью улучшения качества жизни населения страны.

Введение. В настоящее время возросла актуальность оценки степени готовности отечественного малого бизнеса к трансформациям и обеспечению ещё большего количества новых рабочих мест. Последние три года рынок труда претерпел несколько изменений, касающихся обеспечения занятости, но зато произошел бум в сфере малого бизнеса, что повлекло за собой необратимые последствия.

Анализируя потенциал развитых стран, определено, что страны с развитой экономикой и богатым бюджетом лучше подготовлены к кризисным явлениям, имеют все ресурсы для поддержки реального сектора экономики, в том числе финансовые ресурсы и трудоемкие производства. Сложнее была ситуация в развивающихся странах, не имеющих твердого фундамента и вынужденных притянуть к международным финансовым институтам для получения кредитов и гуманитарной помощи.

После пандемии коронавируса во многих странах наблюдался рост занятых трудовых ресурсов в секторе малого бизнеса. Переход на онлайн режим показал, что малые предприятия могут гибко и быстро адаптироваться к изменяющимся условиям локдауна. Даже при расширении масштаба производства внутри страны, ощущался недостаток материально-технического снабжения. А ажиотаж и сиреневое радио иногда способствовали неожиданному росту спроса на товары и меняли ожидания потребителей. Государственная поддержка в виде налоговых льгот и выплаты пособий, конечно же, были тогда необходимы.

Органы государственной власти и контроля смягчали проблемы малого бизнеса, проводилась активная политика по смягчению постпандемических обстоятельств. Были приняты указы и постановления, касающиеся обеспечения занятости населения, финансовой устойчивости предпринимательства и определяющие виды деятельности, получающие кредитные льготы и компенсации. В списке таких льготников были зачислены производители и организации, занимающиеся производством, закупкой и реализацией товаров народного потребления. Особенное внимание было уделено именно предприятиям малого бизнеса.

Теперь же проблема пандемии отошла в сторону и ситуацию на рынке труда усугубляет нестабильностью внешней экономической деятельности и политической обстановки между некоторыми странами. И опять малый бизнес берет на себя тягу решения проблем. В социальном аспекте малые предприятия отличаются тем, что:

-многие работники предпочитают работать в малых коллективах;

-найм и отбор персонала проходит быстрее, чем на крупном предприятии;

-условия работы, комфорт на рабочем месте и размер оплаты труда устраивает рабочих больше, чем на крупных [Тепман, 2020].

Обзор литературы. Исследованию проблем развития малого бизнеса и его социально-экономической значимости посвящены труды ученых ближнего и дальнего зарубежья таких как, И. Кирцнера, Л. фон Мизеса, Й. Шумпетера, Я. Корнаи, М. Питерса, Л.И. Абалкина, А.Н. Асаула, М.В. Беспалова, А.В. Виленского, Л.А. Колесниковой, А.Д. Шеремет и др.

Вопросы, связанные с деятельностью малых предприятий, анализируются в работах таких экономистов Д. Атабаева, В. Афанасьева, Д. Басолова, Е. Блеха, А. Блинова, А. Богомолова, В. Шапиро и др.

Проблемы обеспечения и измерения социально-экономической эффективности отражены в трудах ряда зарубежных авторов: Х. Майера, Л. Вальраса, М. Ротбарда, Д. Норта, Х. Уэрта де Сото и др.

Изучением тенденции развития малого бизнеса в Узбекистане занимались отечественные ученые: С.С.Гулямов, Г.Ш.Абдурахманова, У.В.Гафуров, Ш.И.Мустафакулов, Ш.А.Аллаяров, Ш.Ж.Эргашходжаева, Б.К.Гойибназаров и др.

Однако, несмотря на наличие значительного числа публикаций по исследованию малого бизнеса и его роли в обеспечении занятости населения, данные проблемы нуждаются в дальнейшей разработке.

Методология исследования. Исследование базируется на общих положениях экономической теории и теории рыночной экономики, основано как на отечественных, так и зарубежных исследованиях, посвященных развитию малого бизнеса для повышения качества жизни населения. В процессе исследования использовались аналитические и статистические методы, а также системный подход к анализу рассматриваемых в работе проблем.

Анализ и обсуждение результатов. Переход к цифровой экономике приводит к трансформации консервативных концепций о производстве и расширению отраслей, производящих потребительские товары и услуги. В Узбекистане до недавнего времени было много предприятий в сельскохозяйственном секторе, так как основным товаром был хлопок-сырец. С обретением независимости, страна встала на путь промышленной трансформации с использованием результатов научно-технического прогресса. Стали развиваться отрасли перерабатывающей промышленности, в которых большой объем продукции выпускался на малых предприятиях. И здесь сжатость срока окупаемости затрат, низкий уровень капиталовложений и

использование небольших трудовых ресурсов оказало соответствующее значение в выборе места работы. Узбекистанский рынок быстро насытился товарами местного производителя, хотя иногда и отличался по некоторым показателям качества, но вполне мог удовлетворить потребности потребителей. Поэтому можно утверждать, что увеличение количества малых предприятий и малого бизнеса вообще, способствует не только увеличению объемов производства, но и сокращению безработицы в кратчайшие сроки.

В соответствии со Стратегией развития Узбекистана в 2017-2021 гг. в стране проведены масштабные реформы по созданию конкурентоспособной и инклюзивной рыночной экономики. В результате оценка развитости рыночной конкуренции в Узбекистане в 2022 году улучшилась по сравнению с 2016 годом. Плотность входа новых легальных предприятий повысилась, но все ещё намного ниже средних значений по региону и ниже, чем можно было бы прогнозировать по уровню дохода на душу населения в Узбекистане. Характерно меньшее количество малых предприятий было в обрабатывающей промышленности.

Таблица 1

Объем основных показателей малого бизнеса и частного предпринимательства в отраслях экономики							
Показатели	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022Q4
Промышленность (млрд.сум)	50654,5	61367,8	87962,0	83344,2	103020,8	121719,2	142611,7
Строительство (млрд.сум)	19671,0	22469,4	37451,7	53960,9	63866,6	77762,0	93620,8
Занятость (тыс. человек)	10397,5	10541,5	10128,8	10318,9	9865,7	10070,7	-
Экспорт (млн.долл.США)	3139,2	2759,3	3810,8	4714,8	3100,9	3711,2	5696,2
Импорт (млн.долл.США)	5676,8	7511,9	10916,2	14972,2	10943,3	12389,0	15154,1
Торговля (млрд.сум)	78935,6	92973,0	114896,4	138920,7	164106,1	204787,4	253573,4
Сельское, лесное и рыбное хозяйство (млрд.сум)	118011,4	152010,5	191759,2	219466,9	253238,2	307280,2	347222,0
Услуги (млрд.сум)	61346,2	69212,7	84433,4	103106,6	114052,7	144812,7	173157,7
Перевозки грузов (млн.тонна)	538,6	548,8	611,7	641,0	638,9	678,9	588,1
Грузооборот (млн.тонна-км)	10072,4	10444,4	11657,7	12152,3	12304,6	13108,1	14394,9
Перевозки пассажиров (млн.человек)	4866,5	5037,5	5242,6	5345,0	4904,8	5237,6	5606,0
Пассажирооборот (млн.пасс.км)	107789,7	111435,0	115335,2	117412,7	107766,7	114681,5	123882,5

В прошлом году было создано 53,0 тыс. новых малых предприятий и микрофирм. В среднем на одно малое предприятие в республике приходится около 20-70 работников. А количество субъектов малого предпринимательства на 1000 человек населения составило 16,7 ед. Наибольшее количество малых

предприятий и микрофирм создано в сфере торговли – 18725 ед., промышленности – 11104 ед., сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 7782 ед., строительстве – 3609 ед., услугах по проживанию и питанию – 3341 ед., перевозке и хранении – 1317 ед.

Таблица 2

Доля малого бизнеса и частного предпринимательства, в % к общему объему							
Показатели	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022Q4
ВВП	66,8	65,3	62,4	56,0	55,7	54,9	51,8
Промышленность	45,3	41,2	37,4	25,8	27,9	27,0	25,9
Строительство	66,9	64,8	73,2	75,8	72,5	72,4	71,6
Занятость	78,2	78,0	76,3	76,2	74,5	74,4	-
Экспорт	26,0	22,0	27,2	27,0	20,5	22,3	29,5
Импорт	46,8	53,6	56,2	61,6	51,7	48,7	49,4

По статистическим данным доля малого бизнеса в прошлом году составила 51,8 % ВВП. Это на 15 % больше показателя 2016 г. Такая же тенденция наблюдалась в строительстве, экспорте и импорте. А в объеме промышленного производства наоборот, уменьшилась на 19,4 % по сравнению с 2016 г.

В разрезе регионов наибольшая доля приходится на г. Ташкент и, в целом, общее количество вновь созданных малых предприятий и микрофирм составляет 16,5 %, в Кашкадарьинской области – 12,2 %, Самаркандской области – 9,0 %, Ташкентской области – 8,6 %, Ферганской области – 8,5 %, Наманганской области – 6,4 %, Сурхандарьинской области – 6,1%. Такая тенденция, на наш

взгляд, связана не только ростом интереса людей к бизнесу, стремлением многих открыть собственное дело, активизацией уже существующего предпринимательского корпуса и т.д., но и с заметным изменением общего мировоззрения и отношения к бизнесу, поддержкой этой сферы как отечественными, так и зарубежными финансовыми институтами, местными органами власти [Карабаева, 2022].

Недостаточное развитие торговли, рост неформального сектора, низкий уровень инновационной активности и слабый управленческий и производственно-технологический потенциал предприятий в искаженных пандемией условиях привели к ухудшению экономических показателей.

Министерством занятости и сокращения бедности республики продолжается проведение регулярных обследований рынка труда в целях осуществления всестороннего анализа, качественной и объективной оценки количества и качества трудовых ресурсов, а также эффективности мер по обеспечению занятости и трудоустройства населения. Исследования трудовых ресурсов в 2017-2021 гг. показали, что численность населения, занятого в официальном секторе экономики составила 5 706,8 тыс. человек, выросла по сравнению с аналогичным периодом прошлого года на 1,6 процента, или на 80,1 тыс. человек. Число населения, нуждающегося в трудоустройстве, составило 1 529,2 тыс. лиц. Уровень безработицы среди молодежи (до 30 лет) составил 15,8%, уровень женской безработицы составил 13,7%. В 2021 году уровень безработицы среди экономически активного населения республики составил 10,2 процента. Этот показатель снизился на 0,3% по сравнению с 2020 годом.

Социальная сторона государственного управления должна быть направлена на увеличение числа предприятий и организаций малого бизнеса, в которых возможностей гибкой переналадки технических средств, совершенствования фискальной политики, улучшения условий труда и правовых основ больше, и они доступнее, чем на крупных предприятиях-гигантах.

Региональный аспект развития малого бизнеса сегодня очень важен. Именно в регионах сосредоточены основные производительные силы, природные богатства, земельно-водные и другие ресурсы, не говоря уже о том, что более 60% населения республики ныне проживает в сельской местности. Поэтому регионы, с имеющимися там земельными угодьями, полезными ископаемыми, водными артериями, следует рассматривать в качестве не только территориально-обособленной единицы, но и плацдарма или, образно говоря, своеобразного полигона для мобилизации человеческого фактора, активизации бизнеса, для проявления предпринимательской инициативы, а также приложения к делу каждым своих умственных и физических способностей.

Импортная политика предприятий малого бизнеса в основном направлена на «ноу-хау», новые технологии, оснащение производства современными машинами и оборудованием. В структуре импорта этих предприятий доля машин и оборудования составляет почти 55%. Одновременно растет участие средних, малых предприятий и микрофирм в общем объеме импорта республики, которое в большинстве случаев связано с модернизацией производства и созданием продукции, отвечающей требованиям мировых стандартов.

Развитию сферы малого бизнеса и в целом негосударственного сектора экономики во многом способствует последовательная и целенаправленная реформаторская стратегия правительства, формирование новых стимулов и направлений инвестирования, переход от формальной к реальной приватизации.

Стратегия развития Нового Узбекистана в 2022-2026 гг. стала следующим весомым документом в либерализации внешнеторговой, налоговой и финансовой политики, поддержке предпринимательства и гарантированию неприкосновенности частной собственности, организации глубокой переработки

Список использованной литературы:

1. Гулямов С. С., Догий А. Ф., Семенов Б. А. Предпринимательство и малый бизнес //Т.: Узбекистан. –1998 г.–78 с. – 1997.
2. Курпаяниди К.И., Комилжоннова М.Б. К вопросам развития предпринимательства в регионах (на материалах Андижанской

сельскохозяйственной продукции, а также обеспечению ускоренного развития регионов. А принятие новой редакции Трудового кодекса, который будет работать с 30 апреля этого года, еще больше закрепит положения о занятости и трудовой деятельности. В нем учтены современные аспекты трансформации занятости, условия заключения, изменения и прекращения трудового договора.

Усиление социальной защиты граждан и сокращение бедности определены приоритетными направлениями государственной политики, на качественно новый уровень подняты обеспечение населения новыми рабочими местами и гарантированным источником дохода, квалифицированными медицинскими и образовательными услугами, достойными условиями жизни.

Важное значение при этом имеет оказание всестороннего содействия в обучении, овладении профессиональными навыками и обеспечении женщин достойной работой, поддержка женского предпринимательства, выявление и правильная ориентация способностей одаренных девушек и женщин.

Ещё одной нерешенной проблемой в стране стоит вопрос о реинтеграции лиц, вернувшихся с трудовой миграции, в том числе обеспечение их занятости, повышение профессиональной квалификации и стимулирование предпринимательских инициатив. Для этого создаются специальные учебные курсы профессионального образования во всех регионах, создаются филиалы инновационного учебно-производственного технопарка «INNO» в 4 регионах, внедряются производства инновационной продукции с высокой добавленной стоимостью в районах, трансформируемых в инновационные регионы. Новые предприятия будут выпускать качественную продукцию, до 50% более дешевую по сравнению с существующими аналогами, с добавленной стоимостью, в 2-3 раза превышающей стоимость сырья, в том числе реализация всего 195 проектов стоимостью более 15 млн. долл. США.

Выводы и предложения. Государственная политика в отношении малого бизнеса должна быть направлена на предоставление налоговых льгот, формирования инфраструктуры, особенно в областях республики. Как известно, именно отдаленные районы больше страдают от недостатка рабочих мест, что создает диспропорцию на рынке труда и увеличивает миграцию трудовых ресурсов. Проводя реформы в данном направлении, власти должны руководствоваться прежде всего особенностями каждого региона в отдельности, и проживающего там населения тоже [Скворцов, 2022].

Важным фактором в обеспечении занятости в регионах выступает содействие развитию предпринимательства. Меры по поддержке бизнеса должны следовать двум важным принципам [Руденко, 2022]. Во-первых, они должны быть направлены на рост и повышение производительности предприятий, а не просто поддержку их выживания. Во-вторых, необходимо сочетать финансовые и нефинансовые меры поддержки, нацеленные на повышение управленческо-производственного потенциала предприятий, что позволит им эффективно управлять производством, выявлять новые возможности на рынке, разрабатывать новые проекты, внедрять новые технологии и расширять деятельность.

Таким образом, основной вклад малых фирм в решение проблем занятости при переходе к инновационной модели экономического роста состоит в их отличительных особенностях:

- обладанию большей гибкостью и меньшей зарегламентированностью;
- повышению гибкости рынка труда;
- смягчению остроты проблем занятости.

Если мы хотим достичь высоких результатов до 2030 года и добиться повышения качества жизни для всего населения страны, крайне важно полноценно использовать потенциал частного сектора и предпринимательства.

области Узбекистана) // Экономика и бизнес: теория и практика. 2020. №6..

3. Карабаева Г. Ш. РАЗВИТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ //Качество жизни

населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0». – 2022. – С. 37-40.

4. Киреев Н. Н. Механизм оценки и повышения эффективности развития малого бизнеса в регионе: дис.к.э.н., 2020.

5. Мустафулов, Ш., & Толипова, Б. (2011). Иқтисодийнинг бақарорлигини таъминлашда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланишининг инновацион истиқболлари. Экономика и инновационные технологии, (2), 319–324.

6. Руденко Л.Г. Кластерный подход в государственной поддержке малого и среднего предпринимательства в регионах. 2022. №1. С. 420-432.

7. Скворцов Владимир Николаевич. Особенности регулирования социально-трудовых отношений на малых предприятиях // Социально-трудовые исследования. 2022. №1 (46). С. 128-140.

8. Тепман Л. Н., Эришвили Н. Д. Концепции организации малого и среднего бизнеса: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлениям экономики и управления. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2020.- 287 с.

9. <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika>

PROBLEMS OF THE DIGITALIZATION PROCESS IN NETWORKS AND SECTORS OF THE ECONOMY

Baxromov Azizbek Alisher o'g'li

Ferghana Polytechnic Institute

baxromov.azizbek@ferpi.uz

+998 (97) 831 -70-17

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 6

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.242>

ANNOTATION

This article analyzes the gross added value created in the digital economy and the export of ICT goods and services, determined on the basis of the factors that directly affect the problems in the sectors and sectors in the digitization of the economy. Also, the current state and trends of the digitization process in Uzbekistan were evaluated and determined. Conclusions and suggestions have been developed regarding the problems.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

digital economy, digitization, digital technologies, ICT sector, digitization of agriculture, digitization of service sector, production of ICT goods.

Introduction. In the digital economy, economic, social and cultural relations are carried out on the basis of the use of digital technologies. As the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev noted, "Network and regional leaders must understand that there will be no results or development without digitization.

Leaders at all levels should set this as a daily task and study the field of digitization in depth, starting with the alphabet" (2021). The importance of the digital economy in the global world is increasing.

Digitization processes are affecting all sectors and sectors of the economy. It is especially important in reducing logistics and organizational costs in sectors and industries, as well as increasing labor productivity.

Recently, the concept of "digital economy" has been used a lot. Indeed, in many developed countries, the digital economy significantly influenced their development factors. Society digital economy plays an important role in his life.

The concept of digital economy was defined relatively recently, in 1995 by Nicholas Negroponte, an American scientist from the University of Massachusetts. The scientist mentioned what changes may occur during the transition from the old economy to the new economy after the intensive development of information and communication technologies.

Digital economy is a system of implementation of economic, social and cultural relations based on the use of digital technologies. It is sometimes referred to as the internet economy, the new economy, or the web economy.

The digital economy is an economic activity in which the main factor in production and service is information in the form of numbers, with the help of processing a large amount of information and analyzing the result of this processing. is to implement more effective solutions than the previous system in production, service, technologies, devices, storage, product delivery. In other words, the digital economy is an activity connected with the development of digital computer technologies in the provision of online services, electronic payments, internet trade, crowdfunding and other types of industries.

Of course, the development of information and communication technologies, the application of modern technologies to our lives can provide many positive opportunities in the life of every person. Following the development of digital technologies, a person can use the service he needs faster, save a lot of money by buying the products he needs cheaply through the Internet. For example, buying a book in electronic form It may cost you much less to buy the same book in printed form. Otherwise, an ordinary consumer can become an entrepreneur himself and engage in online sales without leaving his home.

Other advantages of the development of the digital economy can be as follows:

- increase labor productivity in production;

- increasing the competitiveness of companies;
- reduction of production costs;
- creation of new jobs;
- emergence of new modern professions;
- overcoming poverty and social inequality.

These are just a few benefits of the digital economy. The development of the digital economy has a positive impact on our daily life, provides many additional opportunities to the average user, and can also ensure the growth and development of the market.

Today's rapid digitization process has created a "new economy". This market segment, which is underexplored and growing every day, provides manufacturers with optimal methods of organizing effective marketing campaigns in business, obtaining maximum profit at minimum cost, and successfully selling goods and services. Quality service and comfort is provided to consumers, buyers and clients. These opportunities are wider than ordering lunch on the Internet, calling a taxi through a mobile application, sending money to a distant relative, and include cross-border business cooperation, e-commerce space, remote office, etc.

Digital economy is an economic activity based on digital technologies, connected with e-business, e-commerce, producing and providing digital goods and services. In this case, payments for economic services and goods are made through electronic money. The concept of the digital economy is based on the transition from atom to bit, that is, from the smallest chemical particle to an electronic unit.

The "digital" countries today are Norway, Sweden and Switzerland. The 10 countries with the most developed digital economy include the United States, Great Britain, Denmark, Finland, Singapore, South Korea and Hong Kong.

Digital economy is developing in Uzbekistan as well as in other countries of the world. After the application of information technologies in our daily life, many opportunities are created for ordinary people. Nowadays, we can order many food products and meals without leaving home and have them delivered to our home.

Interest in the digital economy has grown significantly due to significant changes in society and the economy. Modern technologies and platforms have helped businesses and individuals to reduce costs by minimizing personal communication with customers, partners, and government organizations, as well as making communication faster and easier. The result is a digital or electronic economy based on network resources.

The word "digitalization" is actually a new term, which refers to the involvement of IT solutions in the process of innovative management and administration, and as a result, the use of information technologies in all systems, from Internet of Things to e-government.

The main source of the digital segment of the economy is the growth of the transactional sector. In developed countries, this indicator makes up more than 70 percent of GDP and combines public

administration, consulting and information services, finance, wholesale and retail trade, as well as services (utility, personal and social).

The higher the diversification and dynamics of the economy, the greater the circulation of unique information within and outside the country, and the greater the information traffic within national economies. Therefore, the digital economy develops rapidly in markets where the number of participants is large and IT services are widespread.

In particular, it creates unlimited convenience for transport, trade, logistics and similar industries that actively work with the Internet. According to some researchers, the share of the electronic segment in them is close to 10% of the GDP and provides employment for 4% of the population. Most importantly, these indicators will grow steadily.

Literature review. Economists and experts on digital economy and problems in the processes of digitization of the economy have expressed their opinions and opinions in their research and at international conferences. They showed the processes of introduction of the digital economy, its role in the country's economy and its economic and social impact according to the current situation in their time.

The concept of the digital economy was first introduced in 1994 in Tapscott's book "The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence". According to him, based on the theory of the digital economy, he formulated a number of assumptions about the transition of business to new media. The digital economy has features such as knowledge management, digital communication, virtualization, integration through the Internet, avoidance of intermediaries, convergence of industries, innovation, individual customer service, rapid response, globalization, digital divide (D. Tapscott, 1997)

According to N. Lane, he defines the concept of "Digital economy" as follows. The convergence of computing and communication technologies on the Internet, and the resulting flow of information and technology, is driving e-commerce and broad organizational change (R. Bukht and R. Heeks, 2017).

In 1995, N. Negroponte explained the concept of "digital economy". According to him, the digital economy is a change from the movement of atoms to the movement of bits (Gulyamov S.S. va boshq., 2019).

In the scientific article of S. Baller, S. Datta, B. Lanvin, they evaluated the impact of the digital economy in a wide range. According to him, the development of the digital economy requires its own characteristics in the economic, social and legal processes, national innovation systems and the obstacles and prospects of the development of digital technologies in the world have been determined (S. Baller, 2019; M.M. Bustanov, 2021; F.F. Sitdiqov, 2019).

By T.L.Mezenburg, digital economy through the use of existing digital technologies allows the growth of importance of software networks, increase of added value, different levels of workforce in software and digital economy, internet commerce, e-business structure (Mesenburg. T, 2001).

In the scientific research of Bukht and Heeks, they emphasized the following point based on eprmic analysis. The process of digitization of the economy or digitization transformation, covering almost all industries and sectors, provides an opportunity to dramatically increase productivity and labor efficiency, improve the quality of services provided, sharply reduce their cost, and cover the world market on a large scale.

The digital economy is based on the production of electronic products and services and their distribution through e-commerce: "businesses specializing in electronic products carry out production processes, money transfers, as well as work with and manage customers using Internet technologies (R.K.Asanov, 2016).

B. N. Panshin stated that the digital economy is based on network services. At the same time, he refers to areas where the elements of the digital economy can be distinguished: The main reason for the expansion of the digital segment of the economy is the growth of the transaction sector, which in developed countries accounts for more than 70 percent of the country's GDP. This sector includes: public administration, consulting and information services, finance, wholesale and retail trade, as well as various utilities, personal and social services (Panshin B., 2016).

It is necessary to take into account that the number of types of economic activities with certain opportunities due to digital technologies is increasing and their economic importance is increasing (M.T. Hakimova, 2022; N.M. Maxmudov, 2020).

S.S. Gulyamov, the digital economy consists of a chain of interrelated production and management processes, and its integral element is information exchange between chains (inter-human, inter-machine, through clouds, inter-data centers) using digital technologies. In addition, it is appropriate to pay attention to knowledge and training of programmers in the development of the digital economy (Gulyamov S.S. va boshq., 2019)

N.M. Makhmudov said that in the conditions of globalization, there are many effective models of the digital economy in terms of economic security of any country and increasing its competitiveness in the world arena. The digital economy is the conduct of economic activities, in which the main factor in production and service provision is information in the form of numbers, and with the help of processing a large amount of information and analyzing the result of this processing, various types of production, service provision, technologies, devices, storage, is to implement more efficient solutions than the previous system in the delivery of products. In other words, the digital economy is online displaying mats, making electronic payments, Internet trade, crowdfunding and other types of activities are activities connected with the development of digital computer technologies. It is the development of human resources that is the main opportunity for the economy of Uzbekistan to form a digital economy (Abdurahmonov K., 2019).

B. Yu. Khodiyev the development of the digital economy of Uzbekistan opens up unlimited opportunities. The main obstacle to the development of the digital economy is the ICT infrastructure (Xodiyev B. 2017).

While one category of economists in the countries of the world see the digital economy in a narrow framework and consider only the products and services created in the ICT sector, the second category considers the digital economy to be the ICT sector of the economy as well as the value added by digital technologies to the products and services created in the sectors and industries. they think they should get it.

Research methodology. The methods of comparative analysis, synthesis, and analogy were used during this research. The identified trends show the need to increase the efficiency of sectors and industries through the digitization of the economy, and the high demand for digital technologies in the service sector.

Research results. One of the reasons why the digital economy is now being studied and researched around the world is the increasing and expanding scope of use of digital technologies. The digital economy is the solution to the sustainable development of the economy and the elimination of a number of problems in it. The digital transformation of the economy, first of all, as a result of the wide introduction of digital technologies in all areas and sectors of its structure, includes increasing labor productivity and complex processes based on decision-making. Based on this, the scope of the digital economy will also expand.

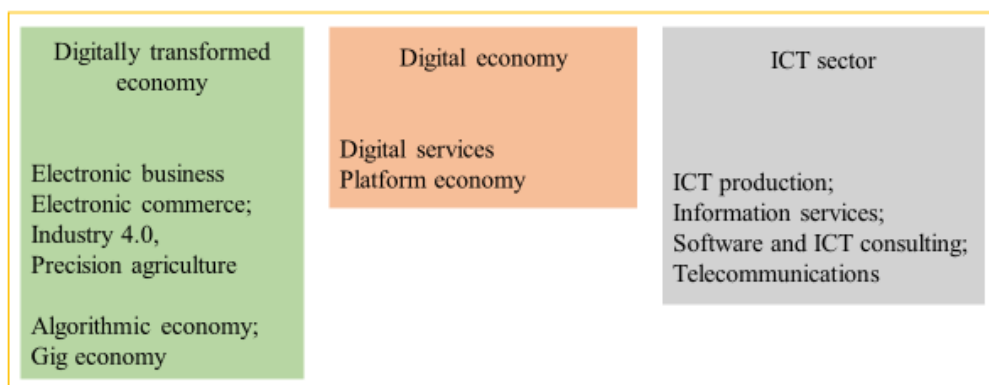

Figure 1. Sectors and sectors of the digital economy (R. Bukht and R. Heeks, 2017).

If we approach the digital economy on the basis of Figure 1, the increase in the added value created will ensure sustainable economic growth in the field or sector being digitized. The improvement of the technologies of scientific and technical development and the development of the ICT sector are the basis, and the advanced development of the ICT sector divides the existing sectors and industries in the economy into traditional and digital ones. In particular, digital banking, e-business, precision agriculture, industry 4.0, e-tourism and online education are being introduced as components of the digital economy.

If we consider the analysis of the digital economy in Uzbekistan based on Figure 1, then the ICT sector stands out with a high level of development compared to the sectors and industries that are part of the digitally transformed economy and the digitized economy (Baxromov A. 2023). In practice, digitization processes have not been significantly implemented in some industries and sectors within the digitally transformed economy. Examples include precision agriculture, algorithmic economy, gig economy, industry 5.0, etc. Digital services and the platform economy have been introduced mainly in the service sector.

In most agricultural and industrial enterprises, it is necessary to modernize the material technical base to adapt it to digitization processes. This requires capital from the enterprise or organization (Baxromov A. 2023). Digitization processes in enterprises and organizations also show what measures need to be taken in the future in order to analyze, forecast, identify problems and obtain higher profits. Spending money for the implementation of this process is considered by some organization owners as excessive spending.

The government's introduction of legal frameworks for the digitization of the economy is the basis for changes in the sector and industry. In particular, on the basis of the decree of the President of the Republic of Uzbekistan on the approval of the "Digital Uzbekistan - 2030" strategy and measures for its effective implementation, active development of the digital economy in our country, modern ICT in all sectors and fields, first of all, in public administration, education, health care and agriculture. complex measures for wide implementation are being implemented. In particular, the implementation of more than 220 priority projects aimed at improving the electronic government system, further developing the local market of software products and information technologies, establishing IT parks in all regions of the republic, as well as providing the sector with qualified personnel has begun (2020).

"In the "Development Strategy" of the new Uzbekistan for 2022-2026, it is planned to expand the works aimed at increasing its size by at least 2.5 times, turning it into the main "driver" sector in the field of digital economy development. Increase the level of digitization of production and operational processes in the real sector of the economy, finance and banking to 70% by the end of 2026, increase the volume of the software industry by 5 times, and their export by 10 times, to 500 mln. dollar (2022).

High-tech products and the role of the private sector will be expanded in the export. The digitization process is one of the main factors affecting the level of efficiency and personnel qualification of various sectors and branches of the economy and stimulating sustainable economic growth (Baxromov A. 2023). In order to ensure automation and management of all stages of enterprise supply in the

direction of digitalization of sectors and sectors of the economy, as well as to reduce logistics and procurement costs, by 2026 the share of large business entities that have implemented an enterprise resource management system (ERP) will reach 65% , improving the quality of products and services due to the introduction of modern information systems and software products, reducing their cost, interruptions in production, increasing the transparency of financial and economic activities, gradual automation of workplaces and robotization of production processes, as well as artificial intelligence technologies implementation and development of the strategy for the development of artificial intelligence was assigned the task of implementation within the relevant ministries (2022).

In the field of services, we can see that the government is offering the my.gov.uz portal effective and new types of services, and in education, an online document submission system has been introduced for applicants, in the tax system, we can see digitalization processes in the field of online tax reporting and a number of similar services. Digitization of private sector representatives in the field of services processes are observed in delivery service, online order acceptance, online trade, online tourism and other similar services.

The state and private sector are implementing their strategies in the digitalization processes in the agricultural sector. A number of large projects are currently being implemented by the private sector. "Daletek" project is one of them. Farmers and farms can find exporters to export their products abroad, or vice versa, exporters can find farmers who supply products for them. To start this process in a systematic way, first of all, it consists in forming a base of several farmers and peasants. Digitization of the entire process and a unified platform are needed.

In this platform, the farmer enters what he is currently growing, the size and price of the product. Also can see the current list of exporters and what products they are looking for. This is a constantly updated database. This Project started its activity in the second half of 2021. Statistical data is one of the first necessary resources for project implementation. Since they were not satisfied with the level of reliability when working with the data of the Statistics Committee, the data in their field were placed on the basis of the data collected by going to the places and studying the statistics themselves (18).

Among the state projects, the Ministry of Agriculture's own geo-information system based on the ArcGIS software product has been launched in test mode since November 2021. Today, this system is integrated with the information systems of 4 ministries and agencies of our republic, as well as with the information systems of subordinate organizations of the Ministry of Agriculture. Processed data and system capabilities are constantly being expanded due to the monitoring of data collected by 200 field workers in real time, photos taken from space throughout our country every 10 days. To obtain all necessary information, including land users, soil properties, availability of irrigation systems and automatic identification of crop types, data analysis capabilities have been created using artificial intelligence technologies. It is also planned to launch 5 more electronic systems in 2022-2023: Agroplatform AT, "Marketplace" electronic agro-industry trading portal, "Smart campus" project to be introduced at Tashkent State Agrarian University, "Rubicon" water resources management system, ecosystem for farmers "Digital Agriculture" ASM unified

integration platform consisting of more than 150 types of interactive services and services, which is the basis for creation.

The introduction of these innovative solutions allows to simplify and alternative business activities in ASM, facilitates the exchange of documents and having interactive services, increases the transparency of processes in the agricultural sector and, most importantly, improves the results of efficiency in the ASM system.

The smartagro platform, which is working in test mode, also serves to manage modern agriculture. The rate of connection of farms to this online platform is 98 percent, the number of service providers is more than 55, the number of farms is 41,541, and the number of them currently using the system is 155 (19).

Discussion. If we evaluate the popularization of digitization processes in the field of agriculture, it can be seen that it is at the preliminary stage: collection of available data and their analysis. There are personnel problems regarding the accurate formation of agricultural statistics and agricultural technologies. Due to the fact that agricultural products are grown mainly in rural areas, it also causes the problem of personnel who understand the technology in remote areas. This is especially noticeable when the clustering system is introduced.

Conclusion. In conclusion, the implementation of digitization processes in the economy needs to be accelerated. In addition to the fact that digital technologies are gaining priority in the ICT sector, in other sectors and areas of the economy as well, the importance is being given to the introduction of digital technologies, abandoning traditionalism.

It is desirable to properly organize the processes of digitalization of the economy, to expand the digitally transformed economy in sectors and industries, and to implement the following goals:

Reference:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi "O'zbekistonda axborotlashgan jamiyat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari", Toshkent 2021;
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi "O'zbekistonda axborotlashgan jamiyat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari", Toshkent 2020;
3. "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni PF-6079-son, Toshkent 2020;
4. "Yangi O'zbekistonning 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni PF-60 son, Toshkent 2022;
5. S.Baller, S.Dutta, and B.Lanvin, 2019, *Innovating in the Digital Economy*, Geneva; p. 307
6. M.M.Bustanov, 2021, O'zbekiston respublikasining ekstensiv,intensiv va raqamli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy o'sishning ekonometrik tahlili, "Iqtisodiyot va ta'lim" ilmiy jurnali, №5;
7. Ф.Ф.Ситдиқов., Ю.А.Цой., Б.Г.Зиганшин, 2019, Основные направления и проблемы цифровизации агропромышленного комплекса, "Вестник Казанского ГАУ", № 3(54);
8. Mesenbourg. T., 2001, *Measuring the Digital Economy*, US Bureau of the Census;
9. Бахромов Азизбек Алишер Ўғли (2022). ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УЗБЕКИСТАНЕ. Colloquium-journal, (6 (129)), 33-37.
10. Бахромов, А. (2023). Совершенствование методов анализа влияния использования цифровых технологий на экономический рост промышленных предприятий. *Engineering Problems and Innovations*, 1(1), 54–60. извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/36>
11. Бахромов, А. (2023). ЗНАЧЕНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ. *Engineering Problems and Innovations*. извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/134>
12. Vaxromov, Azizbek Alisher O'G'Li (2023). FINANCIAL SECURITY IN THE TEXTILE INDUSTRY TO INCREASE THE ECONOMIC EFFICIENCY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 3 (2), 27-37. doi: 10.5281/zenodo.7699499
13. M.T.Hakimova, 2022, Iqtisodiyotning real sektorida ishtirok etadigan turli tarmoqli korxonalarini raqamli transformatsiyalash, *Science and Education*, №.6 –C.1340-1349.
14. N.M.Maxmudov, N.R.Avazov, 2020, Raqamli iqtisodiyot—qulay investitsion muhitni shakllantirishning asosi, Материалы XVII Международной молодежной научно-практической конференции, г. Екатеринбург, Том 3 Екатеринбург стр 10-14
15. A.A.Ilyosov, 2020, Raqamli iqtisodiyot sharoitida raqamli ishlab chiqarish va sanoat mahsulotlari eksportidagi ayrim muammolar axborot texnologiyalar iqtisodiyoti, *Iqtisod va Moliya ilmiy jurnali*,175-181;
16. Abdurahmonov K., 2019, Raqamli iqtisodiyot Janubiy Koreya tajribasi va undan O'zbekistonda foydalanish istiqbollari, *biznes-daily.uz*;
17. Baxromov Azizbek Alisher O'G'Li (2023). DIRECTIONS OF INCREASING PRODUCT COMPETITIVENESS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1 (18), 123-127.
18. D.Atajanova, "Dalatek" loyihasi asoschisi intervyu suhbatidan.
19. <https://www.smart-agro.uz/>
20. Panshin B., 2016, Sifrovaya ekonomika: osobennosti i tendensii razvitiya, *Nauka i innovatsii*, № 157. -S. 17–20.
21. Xodiev B. YU., 2017, Sifrovaya ekonomika v Uzbekistane., *Mirovaya ekonomika*, №12
22. N.Lane, 1999, *Advancing the Digital Economy into the 21st Century*, (Assistant to the US President for Science and Technology);
23. R. Bukht and R. Heeks, 2017, "Defining, conceptualizing and measuring the digital economy", *Development Informatics Working Paper*, No. 68;
24. P.K.Aсанов., 2016, Формирование концепции "цифровой экономики" в современной науке, *Социально-экономические науки и гуманитарные исследования журнал*, стр 143-148.
25. D.Tapscott, 1997, "The digital Economy: promise and peril in the age of networked intelligence.", New York: McGraw-Hill.
26. Гулямов С.С., Аюпов Р.Х., Абдуллаев О.М., Балтабаева Г.П., 2019 Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari, Toshkent;

QURILISH MATERIALLARI SANOATI AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA KORPORATIV BOSHQARUV MEKANIZMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Dexkanov Sherzod Abdumutalibovich,

Farg'ona politehnika instituti Korrupsiyaga qarshi

kurashish "komplyens nazorat" tizimini boshqarish bo'limi boshlig'i.

e-mail: dehqonovsherzod@mail.ru, +998 90-290-05-00.

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 7

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.242>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

oliy ta'lim muassasalari, bitiruv malakaviy ish, malakali kadrlarini tayyorlash, ilmiy rahbar, bitiruvchi, mutaxassislik sohasi, yakuniy ish.

ANNOTATSIYA

Maqolada qurilish materiallari sanoati korxonalarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish, uning elementlarining o'zaro bog'liqligini yaxshilash, ushbu sohada faoliyat yuritayotgan korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalari muhokama qilindi. Maqola maqsadi sifatida qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy o'rganishlar olib borish va ilmiy takliflar shakllantirish olingan. Maqolada ilmiy mushohada, tahlil va sintez, taqqoslash, ekspert baholash usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotning amaliy natijalaridan qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishga narx, kredit va soliq omillarini ta'siri aniqlashda foydalanish mumkin.

Kirish. Jahonda qurilish sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish hamda ular faoliyatiga innovatsiyalarni qo'llash, boshqaruvning zamonaviy usullaridan foydalanish iqtisodiy taraqqiyotning asosiy vositalaridan biriga aylanmoqda. "COVID-19 ning global qurilish sanoati bozor qiymatiga ta'siri bo'yicha so'ngi hisob-kitoblarga ko'ra, 2019-yilga nisbatan 6% ga yaqin pasayish va har yili yillik o'sish 2020-yilga nisbatan 1,2% ga o'sish kutilmoqda. Shuningdek, qurilish sanoati uchun 2019-yilda binolar sohasidagi energiya samaradorligiga global sarmoya 2 foizga oshib, taxminan 152 mlrd. dollarni tashkil etgan" (Dexkanov 2021). Bu esa, jahonda o'z navbatida qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirib borishdan dalolat beradi.

Jahonda qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirishga qaratilgan keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Xususan, qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini xalqaro standart va tamoyillar asosida takomillashtirish, uni modellashtirish va unga ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, iqtisodiy samaradorlikni oshirishda boshqaruvning moslashuvchan va samarali usullari sinteziga asoslangan innovatsion yondashuvlarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish imkonini beruvchi asosiy omillarni boshqarish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash hamda raqobatbardoshligini oshirish borasida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish jarayonlarini jadallashtirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. 2021-yil 1-iyun holatiga ko'ra qurilish sohasidagi korxonalar va tashkilotlar soni 43,3 mingtaga, o'tgan yilning shu davriga nisbatan 5 mingtaga ko'paygan. Qurilish korxonalarini umumiy sonining 56,9% bino va inshootlarni, 9,9% fuqarolik obyektlarini, 33,2% ixtisoslashtirilgan qurilish ishlarini qurilishiga teng bo'lgan (2). Shunga ko'ra, qurilish materiallari sanoati sohasida "korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarini strategik boshqarish-da aksiyadorlarning rolini kuchaytirish" (4), "korporativ huquqni rivojlantirish va korporativ boshqaruvning zamonaviy tamoyillarini xalqaro tajribani inobatga olib joriy etish" (5) bo'yicha ustuvor vazifalar belgilangan. Ushbu

vazifalarning samarali hal etilishi aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni samaradorligini oshirish xalqaro standartlar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda "korporativ boshqaruv" tushunchasi bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Misol uchun R.I.Yaushevning ilmiy izlanishlari integratsion korporativ tuzilmalar va ta'sischi kapitalida davlat ishtirokidagi korxonalarini boshqarish muammolariga bag'ishlangan (Yaushev, 2014). M.B.Xamidulin fond bozorini rivojlanishi, aksiyadorlik jamiyatlarida kuzatuv Kengashining roli va ahamiyati masalalari ustida fikr yuritgan (Xamidulin, 2007). Korporativ munosabatlar tizimi korporativ va xususiy mulkni boshqarishni qo'llash jarayoni sifatida amerikalik huquqshunos olim A.Berli va iqtisodchi G.Minzning klassik ishlarida o'rganilgan (Berle va Means, 1937).

Rus olimlaridan Ye.P. Gubin "korporativ boshqaruv" tushunchasini "Korporativ boshqaruv korporativ manfaatlarining doimiy, uzluksiz ta'minlanishi bo'lib, korporativ nazorat munosabatlarida namoyon bo'ladi" (Gubin, 1999) deb tariflaydi.

I.S. Shitkina esa "Korporativ boshqaruv — bu korporatsiyalar faoliyati boshqariladigan va boshqariladigan jarayonga ta'sir majmui" (Shitkina, 2011) deb tariflaydi

Mamlakatimiz olimlaridan T.K.Madiyov "korporativ boshqaruv ishlab chiqarishni rivojlantirish faoliyati, mavjud moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni kapital mablag'larning yangi texnika va texnologiyalarni ko'plab jalb etilishi bilan uyg'unlikda olib boriladi", deb talqin qilgan bo'lsa (Madiyov, 1993) Sh.N.Zaynutdinov va D.N.Raximovalar "korporativ boshqaruv — manfaatdor shaxslarning daromad olish maqsadida birgalikdagi harakatlaridir", degan ta'rifni keltirishgan (Zaynutdinov, 2007).

"Korporativ boshqaruv" tushunchasi o'zida kompleks qoida va rag'batlarni mujassam etib, ular yordamida aksiyadorlar korxonalar rahbariyati faoliyatini nazorat qiladi va foydani hamda korporatsiya qiymatini oshirish maqsadida menejmentga ta'sir ko'rsatadi (Мансуров, 2008).

I.V.Belinov korporativ boshqaruvni munosabatlar tizimi sifatida quyidagi xususiyatlarini alohida ajratib ko'rsatadi (Belinov, 2008): korporativ munosabatlar qatnashchilari qiziqishlarini, kompaniyani samarali faoliyati, uning ijtimoiy maqsadi, umumiy qiziqishlariga mosligini ta'minlashdagi masalalarni hal etish bo'yicha kompaniya egalari, uning menejerlari, har xil aksiyadorlik guruhlarini, yaxlit kompaniya hamda boshqa qiziquvchi tomonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimini tashkil etadi.

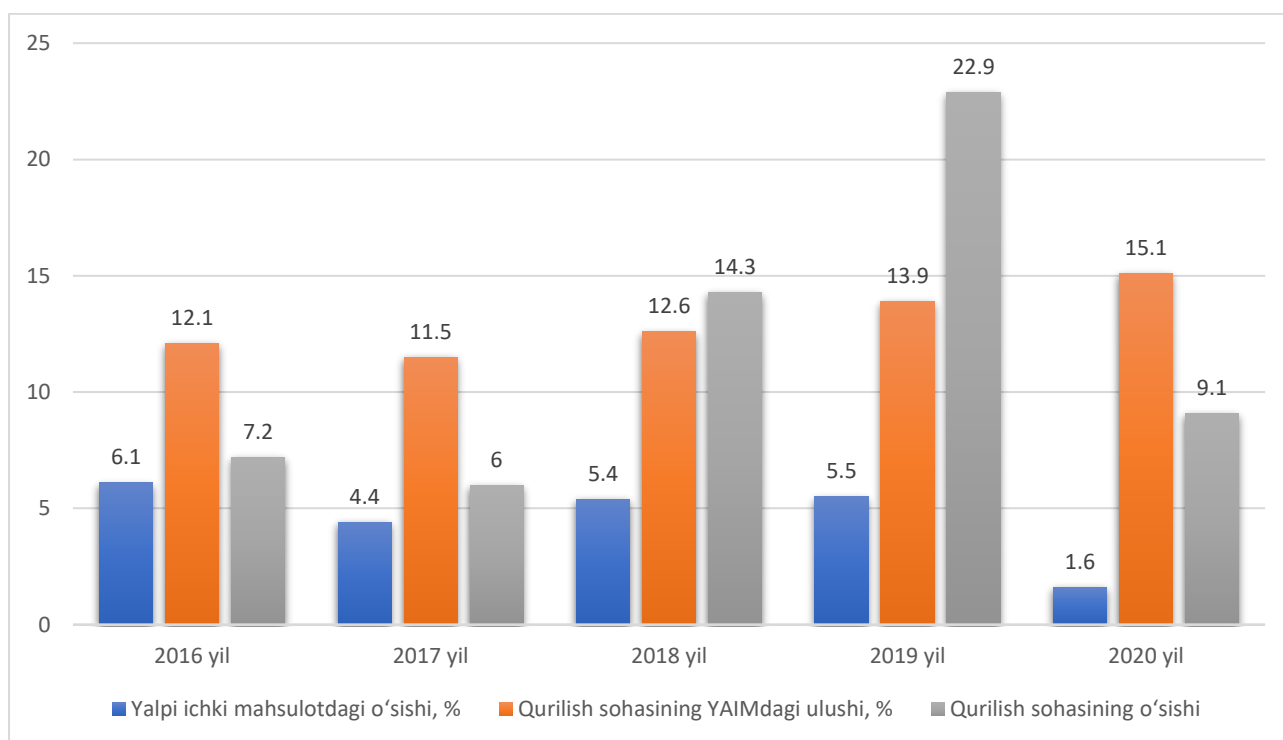
Boshqa manbalarda esa “korporativ boshqaruv – bu aksiyadorlik jamiyatlarini ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari, individual guruhi va ijtimoiy manfaatlar o’rtasida muvozanatni belgilash jarayonidir. Boshqacha aytganda, bu kooperatsiyalashgan xo’jalik birlashmalarining manfaatlarini uyg’unlashtirish maqsadida ular o’rtasidagi boshqaruv munosabatlari tizimini shakllantirishdir” (13).

Muallif fikricha, qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv – bu manfaatdor jamiyatlarni samarali boshqarishni tashkil etishdagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari samaradorligini hamda boshqaruv jarayonlarini birlashtiruvchi majmui deb ta’rif bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning predmeti, deb qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish bilan bog’liq iqtisodiy munosabatlar oldi va ilmiy mushohada, tahlil va sintez, taqqoslash, ekspert baholash usuli, tizimli tahlil, ekonometrik modellashtirish usullaridan yordamidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Hozirgi kunda qurilish faoliyati bilan shug’ullanayotgan tadbirkorlarni rivojlantirish mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini mustahkamlashning eng ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, 2020-yilda O’zbekiston Respublikasi qurilish sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar va tashkilotlarning umumiy soni 40,9 mingtani tashkil etib, bu ko’rsatkich o’tgan yilga nisbatan 4,7 mingtadan oshgan. Mazkur ko’rsatkichni 2016-yilga nisbatan taqqoslansa, 19160 taga ko’paygan. Qurilish sohasida faoliyat ko’rsatayotgan korxonalar va tashkilotlar soni 2016-yilni mos davriga nisbatan 185,4 foizga oshgan. Respublika miqyosida faoliyat yuritayotgan korxonalar tarkibida qurilish korxonalarining ulushi 8,6 foizni tashkil etgan.

Tahlil davomida, keyingi yillarda qurilish ishlarining YAIMdagi ulushi 2010-2020-yillar oralig’ida ortgan. Ba’zi yillarda oldingi yilga nisbatan kamayganligini ko’rish mumkin 2010-yilda qurilish sohasining YAIMdagi ulushi 11,1%, 2011-yilda esa 9,8%ga tushgan. Ushbu ko’rsatkich 2020-yilda 15,1%ni yoki qurilish sohasini o’sishi esa 9,1%ga teng bo’lgan. Bundan ko’rinib turibdiki, o’tgan yig’irma bir yil ichida qurilish sohasining YAIMdagi salmog’i ortgan.

3-rasm. YAIM va qurilish sohasidagi o’sishning 2000-2020-yillardagi holati¹

Qurilishning asosi bo’lgan sement mahsulotini ishlab chiqarish borasida ham tizimli ishlar yo’lga qo’yilgan. 2020-yilda mamlakatimizda sement ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan 29 ta korxonalar bo’lib, ularning yillik quvvati 20 mln. tonnani tashkil qilgan. Bunda “Qizilqum sement”, “Ohangaron sement”, “Quvasoy sement”, “Bekobod sement” aksiyadorlik jamiyatlari singari yirik ishlab chiqaruvchilarning hissasi katta. Jumladan, Jizzax sement zavodi, “Farg’ona sement” va “Zarafshon Oyna” MCHJlar hamda “Kvars” AJni ishlab chiqarish xajmi yuqori darajadagiligi ko’rish mumkin.

Quyida nomlari aytilgan jamiyatlarda asosiy fondlarining balans qiymati va soliq to’langunga qadar bo’lgan foydasi keltirilgan. Bu ko’rsatkichlardan foydalangan holda asosiy fondlarning fond qaytimi

bo’yicha 2018-2020-yillar oralig’ida 8 ta jamiyat bo’yicha, ya’ni rentabellik darajasi aniqlangan. Ushbu ko’rsatkichlar 2020-yilda bo’yicha “Bekobod sement” AJda 17,4%, “Qizilqum sement” AJda 37,1%, “Quvasoy sement” AJda 17,1%, “Ohangaron sement” AJ-23,8%, “Kvars” AJ-26%, Jizzax sement zavodi- 21,1%, “Zarafshon Oyna” MCHJ- 23,3%, “Farg’ona sement” MCHJ- 22,1%ni tashkil etgan.

Natijani yanada aniqroq belgilasak, soliq to’langunga qadar bo’lgan foyda ishlab chiqarishga avanslangan kapitalning necha foizini tashkil etishini ko’rsatib beradi. Ko’rib chiqilayotgan 2018-2020-yillarda ko’rsatkichlari tahlil qilinaotgan qurilish materiallari sanoati jamiyatlarida asosiy fondlar qiymatini ortib borishi va uning natijasida rentabellik darajasi ham ortishi o’rtasidagi o’zaro bog’liqlik aniqlangan.

¹ Davlat statistika qo’mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Qurilish materiallari sanoati jamiyatlarida asosiy fondlarni fond qaytimi usuli orqali rentabellik darajasi¹

Jamiyatlar	Viloyatlar	2018	2019	2020
Asosiy fondlarning balans qiymati (mln. so'm)				
"Bekobod sement" AJ	Toshkent	6456342	7634342	8894564
"Qizilqum sement" AJ	Navoiy	9567987	10940123	11002234
"Quvasoy sement" AJ	Farg'ona	4973452	5234734	6752235
"Ohangaron sement" AJ	Toshkent	7621308	8834345	9221084
"Kvars" AJ	Farg'ona	7682265	8645342	9456765
Jizzax sement zavodi MCHJ	Jizzax	634723	714231	812342
"Zarafshon Oyna" MCHJ	Navoiy	734561	812213	855671
"Farg'ona sement" MCHJ	Farg'ona	645124	745341	834512
Soliq to'lagunga qadar bo'lgan foydasi (mln. so'm)				
"Bekobod sement" AJ	Toshkent	1220249	1381816	1547654
"Qizilqum sement" AJ	Navoiy	2478109	3938444	4081829
"Quvasoy sement" AJ	Farg'ona	944955,9	1010304	1154632
"Ohangaron sement" AJ	Toshkent	1829114	2482451	2194618
"Kvars" AJ	Farg'ona	1982024	2740573	2458759
Jizzax sement zavodi	Jizzax	143447,4	199270,4	171404,2
"Zarafshon Oyna" MCHJ	Navoiy	149115,9	200616,6	199371,3
"Farg'ona sement" MCHJ	Farg'ona	124508,9	175900,5	184427,2
Asosiy fondlarning fond qaytimi bo'yicha rentabellik darajasi (foiz hisobida)				
"Bekobod sement" AJ	Toshkent	18,9	18,1	17,4
"Qizilqum sement" AJ	Navoiy	25,9	36	37,1
"Quvasoy sement" AJ	Farg'ona	19	19,3	17,1
"Ohangaron sement" AJ	Toshkent	24	28,1	23,8
"Kvars" AJ	Farg'ona	25,8	31,7	26
Jizzax sement zavodi	Jizzax	22,6	27,9	21,1
"Zarafshon Oyna" MCHJ	Navoiy	20,3	24,7	23,3
"Farg'ona sement" MCHJ	Farg'ona	19,3	23,6	22,1

Bu bog'liqlik asosiy fondlarning, fond qaytimini o'zgarishi asosida jamiyatda iqtisodiy samaradorlik qanday holatda ekanligini baholash imkonini beradi.

Qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv samaradorligi ko'rsatkichlari, mehnat unumdorligi, mahsulot tannaxini muvofiqlashtiruvchi ko'rsatkichlari ham aniqlangan.

Mehnat unumdorligi deganda, bitta xodimning bir vaqt birligi (soat, smena, oy, chorak, yil) davomida ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) hajmining miqdori (natural, natural-shartli, qiymat, mehnat) yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o'lchanishi tushuniladi (*Irmatova, 2015*). Shuningdek, qurilish sohasidagi jamiyatlarda mehnat unum-dorligi, boshqaruv samaradorligi aniqlangan (2-jadval)

2-jadval

Qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish ko'rsatkichlari				
Jamiyatlar	Viloyatlar	2018	2019	2020
Boshqaruv samaradorligi (koeffitsiyent)				
"Bekobod sement" AJ	Toshkent	0,86	0,88	0,91
"Qizilqum sement" AJ	Navoiy	0,79	0,86	0,76
"Quvasoy sement" AJ	Farg'ona	0,71	0,89	0,91
"Ohangaron sement" AJ	Toshkent	0,69	0,71	0,81
"Kvars" AJ	Farg'ona	0,86	0,81	0,86
"Farg'ona sement" MCHJ	Farg'ona	0,85	0,87	0,89
Mehnat unumdorligi (bir xodimga to'g'ri keladigan ishlab chiqilgan mahsulot xajmi, mln. so'm miqdorida)				
"Bekobod sement" AJ	Toshkent	0,70	0,75	0,71
"Qizilqum sement" AJ	Navoiy	0,52	0,56	0,59
"Quvasoy sement" AJ	Farg'ona	0,61	0,65	0,69
"Ohangaron sement" AJ	Toshkent	0,53	0,51	0,58
Jizzax sement zavodi	Jizzax	0,72	0,75	0,71
"Farg'ona sement" MCHJ	Farg'ona	0,75	0,78	0,73

¹ Manba: Jamiyatning buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisoboti ma'lumotlari asosida muallif xisob-kitoblari.

Qurilish materiallari sanoati aksiyadorlik jamiyatlarida boshqaruv samaradorligini baholashga yondashuvni o'rtacha (0,4-0,65), yaxshi (0,66-0,85), yuqori (0,86-1) moliyaviy-iqtisodiy natijaga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillar orqali asoslangan. Shuningdek, boshqaruv samaradorligi ko'rsatkichi 2020-yilda "Bekobod sement" AJ- 0,91, "Quvasoy sement" AJ-0,91, "Kvars" AJ- 0,86, "Farg'ona sement" MCHJ- 0,89 ga teng ya'ni yuqori, "Qizilqum sement" AJ-0,76, "Ohangaron sement" AJ- 0,81 koeffitsiyentga teng bu korxonalar yaxshi bo'lgan. Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlaridagi mehnat unumdorligi bir xodimga to'g'ri keladigan ishlab chiqilgan mahsulot xajmi "Bekobod sement" AJ- 0,71 mln.so'm, "Ohangaron sement" AJ- 0,58 mln.so'm, "Farg'ona sement" MCHJ -0,73 mln.so'mga tengligi aniqlangan.

Shuningdek, ishlab chiqarilgan g'isht mahsulotlarini xududlar kesmida guruhlash oraliq mezonlarini (0-50 mln.dona) "qoniqarsiz", (50-100 mln.dona) "o'rta", (100-150 mln.dona) "raqobatbardosh" va (150 va 200 mln.dona) "innovatsion" shkalalar bo'yicha baholash asoslangan. Jumladan, respublikamizda 2019-yilda g'isht ishlab chiqarish bo'yicha "qoniqarsiz" eng past Sirdaryo (33,2 mln.dona), Samarqand (39,4 mln.dona), Toshkent shahri (47,0 mln. dona) va Jizzax (48,8 mln. dona), "o'rta" mezon bo'yicha Andijon (53,7 mln.dona), Namangan (63,7 mln. dona), Farg'ona (97,7 mln. dona), "raqobatbardosh" mezoniga Xorazm (103,6 mln. dona), Buxoro (144,7 mln. dona), "innovatsion" shkala bo'yicha Toshkent viloyati (331,9 mln. dona) viloyatlarga to'g'ri kelgan. (3-jadval).

3-jadval

Statistik guruhlash asosida ishlab chiqarilgan g'isht mahsulotlarini xududlar kesmida tahlili¹

№	Guruhlash oralig'i (mln.dona)	Viloyatlar	Ishlab chiqarilgan qurilish g'ishti hajmi, (mln. dona)				2019-yilda 2016-yilga nisbatan o'zgarishi	
			2016 y	2017 y	2018 y	2019 y	(+; -)	%
1	"Qoniqarsiz" (0-50)	Sirdaryo	30,5	27,4	42,7	33,2	2,7	1,1
		Samarqand	66,4	68,5	64,2	39,4	-27	0,6
		Toshkent sh.	56,1	56,8	53,1	47,0	-9,1	0,8
		Jizzax	27,7	28,5	50,7	48,8	21,1	1,8
2	"O'rta" (50-100)	Andijon	74,4	62,1	84,6	53,7	-20,7	0,7
		Namangan	82,3	83,0	100,5	63,7	-18,6	0,8
		Navoiy	151,9	158,5	115,6	63,7	-88,2	0,4
		Qashqadaryo	84,3	116,4	96,7	78,9	-5,4	0,9
		Surxondaryo	74,2	87,6	111,0	81,2	7	1,1
		Farg'ona	105,2	969,8	121,9	97,7	-7,5	0,9
3	"Raqqobatbardosh" (100-150)	Xorazm	139,6	167,5	160,3	103,6	-36	0,7
		Buxoro	162,3	147,4	135,3	144,7	-17,6	0,9
4	"Innovatsion" (150 va undan yuqori)	Toshkent	363,8	385,9	517,6	331,9	-31,9	0,9

Jumladan, 2016-yilda 360 mln. dollar investitsiya sohaga jalb qilin-gan bo'lsa, o'tgan 2019-yilda ushbu ko'rsatkich 1 mlrd 332 mln. dollarga yetkazildi. Uning 680,4 mln. dollari xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga to'g'ri keladi.

4-jadval

Qurilish materiallari sanoati aksionerlik jamiyatlarida qurilish ishlari hajmiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'zgarishi²

O'zgaruvchi	Model koeffitsiyenti	Standart xatolar	t-Styudent mezoni	P-qiymati
C	-23,1570	8,67874	-2,668	0,0321
lnX ₁	1,70843	0,774329	2,206	0,0431
lnX ₂	1,91382	0,626511	3,055	0,0185
lnX ₃	0,267900	0,263510	1,017	0,0342
R ² -Determinatsiya koeffitsiyenti	0,98	Bog'liq o'zgaruvchining o'rtacha qiymati		10,229
Tekislangan R ² -Determinatsiya koeffitsiyenti	0,983	Bog'liq o'zgaruvchining standart chetlanishi		0,785
Regressiyaning standart xatosi	0,102	Akaykening axborot modeli		-15,785
Qoldiqlar kvadratlar yig'indisi	0,07	Shvarsning axborot modeli		-14,193
Maksimal o'xshashlik funksiyasining qiymati	11,9	Hannan-Quinn criter		-16,788
F - Fisher mezoni	192,1	DW-Darbin-Uotson mezoni		1,64
Prob (F - Fisher mezoni)	0,000			

Qurilish materiallari sanoati aksionerlik jamiyatlarida ta'sir etuvchi omillarning qurilish ishlari hajmi empirik modelga ta'sirchan koeffitsiyentlar qo'yilib, ko'p omillik ekonometrik model funksiyasi tuzildi:

$$lny = \frac{-23,1570}{t} + \frac{1,70843}{(2,206)} * lnx_1 + \frac{1,91382}{(3,055)} * lnx_2 + \frac{0,2679}{(1,017)} * lnx_3$$

Odatda, determinatsiya koeffitsiyenti [0;1] kesmada qiymatlarni qabul qiladi. Koeffitsiyent qiymati 1 ga qanchalik yaqin bo'lsa, bog'liqlik shuncha-lik kuchli hisoblanadi. Mazkur holatda determinatsiya koeffitsiyentining 0,98 qiymatga teng bo'lishi, modelda mazkur

iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida yetarli darajada kuchli bog'liqlik mavjudligini bildiradi. Modellarini turli miqdordagi omillar bilan taqqoslash imkoniyati bo'lishi va ushbu miqdordagi omillar R²=0,983 qiymatiga teng bo'lishi va uning R² ga yaqinligi, modelning ta'sir etuvchi

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan
² Muallif tomonidan tayyorlangan.

omillar soni o'zgarishi atrofda qiymat-lar qabul qilinishini bildiradi. F-mezonning haqiqiy qiymati $F_{hisob}=192$ ga yoki $F_{jadval}=4,68$ ga teng. Agar haqiqiy qiymat jadvaldagi qiymatdan kata bo'lsa, u holda tuzilgan ko'p omilli ekonometrik model statistik ahamiyatli yoki o'rganilayotgan jarayonga adekvat deyiladi.

Styudentning t-mezoni hisoblangan (t_{hisob}) va jadval (t_{jadval}) qiymatlarini taqqoslab, ishonchlilik ehtimoli $\alpha = 0,05$ va ozodlik

darajasi d.f.=10-3-1=6 bo'lganda, t - mezonning jadval qiymati $t_{jadval}=2,1448$ ga teng.

Qurilgan modellar orqali qurilish ishlari hajmi va unga ta'sir etuvchi omillarning 5-jadvalda bir necha prognoz varianti ishlab chiqilib ulardan eng optimal variantlari tanlangan.

5-jadval

Omillarining eng optimal prognoz modellari

No	Ko'rsatkichlar	Prognoz modellari	MAPE
1	Qurilish sohasida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni, mingta	$X1 = 16375,0 - 957,706 * t + 229,549 * t^2$	5
2	Qurilish sohasida bandlar soni, ming kishi	$X2 = 887,255 + 103,973 * t - 7,28182 * t^2$	3,99
3	Asosiy kapitalga investitsiya, mlrd so'm	$X3 = 10860,8 * (1,29778^t)$	7,25

O'zbekiston Respublikasi qurilish sohasi hajmini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni quyidagicha belgilab oldik:

Y- qurilish ishlari hajmi (mlrd.so'm);

X₁- qurilish sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni (ming dona);

X₂-qurilish sohasida bandlar soni (ming kishi);

X₃-asosiy kapitalga investitsiya.

Respublikada yalpi ichki mahsulot hajmi 2025-yilga borib, qurilish ishlari hajmi ta'sirida 943 trln. so'm (2020-yil narxlarida) bo'lishi, yoki 2020-yildagidan 167 foizga oshishi kutilar ekan.

Ilmiy izlanishlarimizga asosanib 2025-yilga borib respublikada qurilish materiallari hajmi 192301 mlrd.so'm bo'lishi, qurilish sohasida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni 59816,2 mingta, qurilish sohasida bandlar soni, 986,67 ming kishi tashkil etishi, asosiy kapitalga investitsiya 703169 mlrd. so'm bo'lishi aniqlandi.

6-jadval

Qurilish mahsulotlari sanoati aksionerlik jamiyatlarida qurilish ishlari xajmiga ta'sir etuvchi omillarni 2021-2025-yillardagi prognoz ko'rsatkichlari¹

Yillar	Yalpi ichki mahsulot hajmi, mlrd so'm	Qurilish materiallari hajmi, mlrd so'm	Qurilish sohasida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni mingta	Qurilish sohasida bandlar soni, ming kishi	Asosiy kapitalga investitsiya, mlrd so'm
	Z	Y	X ₁	X ₂	X ₃
2021	630611,10	105548	37937,6	1086,35	247891
2022	703052,263	124629	42718,6	1008,27	321707
2023	779418,81	145448	47958,7	915,64	417503
2024	859708,67	168005	53657,9	1002,44	541826
2025	943920,19	192301	59816,2	986,67	703169

So'nggi yillarda mamlakatimizda korporativ boshqaruvga munosabat o'zgarib boshladi. O'zbek kompaniyalari samarali korporativ boshqaruvning global tajribasidan tobora ko'proq foydalanmoqda.

Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan korporativ boshqaruv standartlariga rioya qilish kompaniyaning bozor kapitallashuvini oshiradi va moliyaviy resurslarni tashqaridan jalb qilish xarajatlarini kamaytiradi. Shunga ko'ra, aktivlarning bozor qiymati va uning o'zgarishi dinamikasi ham korporativ boshqaruv samaradorligining bilvosita ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Ko'pincha korporativ boshqaruv amaliyoti ko'pincha investitsiya qarorlarini qabul qilishning asosiy mezonlari qatoriga kiradi, shuning uchun uning darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, kompaniya uchun kapital bozoriga kirish osonroq bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Sohaning vazifasi zamonaviy qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari bilan investitsion qurilish majmuasining ehtiyojlarini to'liq qondirish va qabul qilinadigan iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega standartlar hamda me'yorlar talablariga javob beradigan keng turdagi mahsulotlar bilan ta'minlashdir.

Hozirgi vaqtda ushbu vazifaga muvofiqlikni quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshirish orqali erishish mumkin:

-chet el texnologiyalari va usullarini kuzatish orqali innovatsion jarayonni faollashtirish, shuningdek ilmiy-o'quv va ishlab chiqarish muammolarini samarali hal etish va sohaning kadrlar salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan innovatsion ishlab chiqarish ilmiy klasterini yaratish;

-sohaning investitsion jozibadorligini oshirish va qurilish materiallari sanoatining rivojlanish sur'atlari o'sishi uchun turli moliyalashtirish manbalaridan investitsiyalarning keng jalb qilinishini ta'minlash;

-yangi texnologiyalarni qo'llash orqali energiya va resurslarni tejash, boshqa yoqilg'i va xomashyo manbalariga o'tish, masalan, sement ishlab chiqarishning "quruq" usulini foydalanish orqali sezilarli o'sishga erishish;

-soha korxonalarining joylashuvini yaxshilash, ularning mamlakat bo'ylab bir tekis joylashishini ta'minlash va shu bilan tayyor mahsulotni yetkazib berish uchun transport xarajatlarini kamaytirish.

Natijada sohaning samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi uning investitsion qurilish jarayonining zamonaviy talablariga yuqori darajada muvofiqligini ta'minlashi kerak. Bu sarmoyadorlar uchun yangi obyektlarni qurish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradi va mamlakatda investitsion jozibadorlikni yangi bosqichga ko'taradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan

1. Berle A., Means G. The modern Corporation and Private Property – New York: Macmillan, 1932. – 478 p.
2. <https://anhor.uz/uz/stroitelystvo-v-uzbekistane/zbekistonda-urilish-2021-tarmo-dagi-muammolar-uning-olati-isti-bollari/>
3. Madiyurov T.K. Dehqonchilik-sanoat majmuida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar tizimi va korporativ boshqaruvni joriy etish xususiyatlari: iqt. fan .dok. ... dis. ishi. — T.: 1993
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni. // www.lex.uz.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi “2019-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5544-sonli Farmoni. // www.lex.uz.
6. Xamidulin M.B. – Korporativ madaniyat va korporativ boshqaruv.- T.: Akademiya, 2007. -224 b
7. Irmatova Z.B. Korxonalarda mehnat unumdorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularni aniqlashni takomillashtirish yo‘llari. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2015-yil, -B.3.
8. Zaynutdinov Sh.N., Rahimova D.N. Korporativ boshqaruv asoslari. – T.: Akademiya, 2007. – 48 b.
9. Дехканов, Ш. (2021). РАЗРАБОТКА ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ ОТРАСЛИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ. Экономика и образование, (5), 118–125.
10. Корпоративное право: учебник для вузов/ Под ред. И.С. Шиткиной. — М., 2011.
11. Мансуров О.Б. Бозор иқтисодиёти шароитида корпоратив бошқарув. Монография. –Т.: Молия, 2008. 163б.
12. Совет директоров как мировой стандарт корпоративного управления компанией / Под ред. И.В.Белинова. – М.: Эксмо, 2008. – С.12.
13. Толковые словари. Образовательный ресурс. [http://www-eduic.ru/biz/20526](http://www.educ.ru/biz/20526). – 642 с.
14. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе: прак. пособие/ Под ред. Е.П. Губина. — М., 1999. С. 17.
15. Яушев Р.И. Состояние и проблемы управления государственными пакетами акций корпораций// Корпоративное управление в Узбекистане. Материалы научно-практической конференции.–Т.: 2004. С.15.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF RETAIL ADVERTISING: A SYSTEMATIC MAPPING STUDY

Karimova Nafisabonu Djamshidovna

PhD student of the Department of Marketing, Tashkent State University of Economics,

Email: nafisabonukarimova@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 8 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.245</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords retail advertising, advertising effectiveness, advertising strategies, cross-channel advertising, emotional appeals, technological advancements, ethical consumer behavior, systematic mapping approach.</p>	<p>Retail advertising is a vital part of the marketing efforts of retailers to attract and retain customers. However, there is a lack of comprehensive synthesis of the key themes and research gaps in the field. To address this gap, this paper uses a systematic mapping approach to provide an overview of the current state of retail advertising. The study synthesizes findings from various types of literature, including comprehensive reviews, meta-analyses, and future research agendas, to identify the major themes and trends in retail advertising. The systematic mapping approach involves a rigorous and structured process of searching, screening, and synthesizing relevant literature. This approach ensures that the study includes all relevant literature and provides a comprehensive overview of the field. The study identifies the effectiveness of various advertising strategies, such as price promotions, sales, and emotional appeals, and the impact of technological advancements on advertising channels and formats. Despite the abundance of research on retail advertising, several research gaps remain, including the role of emotions in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior. The study concludes by identifying potential areas for future research in retail advertising, such as the use of artificial intelligence and machine learning, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising. The findings of the study can guide future research and provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts.</p>

Introduction. Retail advertising is a critical aspect of the marketing mix, which enables retailers to communicate with their target customers and influence their buying decisions. It is a dynamic and constantly evolving field, as retailers strive to keep pace with changing consumer behavior and technological advancements.

Literature review. Retail advertising plays a crucial role in the marketing efforts of retailers to attract and retain customers (Gupta, Arora, 2019; Solberg and etc., 2020). The current retail landscape is highly competitive and dynamic, making it increasingly challenging for retailers to stand out (Gao and etc., 2020). Thus, effective retail advertising has become essential to differentiate their offerings, build brand awareness, and drive sales (Wang & Li, 2019).

Despite the abundance of literature on retail advertising, there is a lack of a comprehensive synthesis of the key themes and research gaps in the field (Solberg and etc., 2020). Existing literature is fragmented, and the findings are dispersed across various types of literature, such as comprehensive reviews, meta-analyses, and future research agendas (Wang & Li, 2019). Consequently, a systematic mapping approach can provide a comprehensive overview of the field by synthesizing the findings from various types of literature (Gupta, Arora, 2019).

To address this research gap, this study employs a systematic mapping approach to identify the major themes and trends in retail advertising from 2017 to 2022. The systematic mapping approach is a rigorous and structured process of searching, screening, and synthesizing relevant literature (Arksey, O'Malley, 2015). This approach ensures that the study includes all relevant literature and provides a comprehensive overview of the field.

The study aims to identify the effectiveness of various advertising strategies, such as price promotions, sales, and emotional appeals, as highlighted in recent studies (Gao and etc., 2020); Wang & Li, 2019). Additionally, the study aims to investigate the impact of technological advancements on advertising channels and formats, as technology has significantly transformed the retail advertising landscape (Solberg and etc., 2020).

Moreover, the study aims to identify the research gaps in the field, such as the role of emotions in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior, which have not been extensively studied in recent years (Gao and etc., 2020; Wang & Li, 2019).

The findings of this study can guide future research by identifying potential areas for research in retail advertising. For instance, the study highlights the use of artificial intelligence and machine learning, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising as potential areas for future research (Solberg and etc., 2020). Moreover, the study can provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts (Gupta, Arora, 2019).

In conclusion, this study aims to provide a comprehensive overview of the current state of retail advertising from 2017 to 2022 by synthesizing the findings from various types of literature using a systematic mapping approach. The study aims to identify the major themes and trends in the field and the research gaps that need to be addressed. The findings of this study can guide future research and provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts.

The remainder of the paper is structured as follows: Section two describes review of the relevant literature on the target research field. Section three outlines the systematic mapping approach, including the search strategy, screening criteria, and data extraction process. Section four presents the study's results, encompassing the major themes and trends in retail advertising, the effectiveness of various advertising strategies, and the impact of technological advancements on advertising channels and formats. Along with the identification of the research gaps, including the role of emotions in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior, section five proposes potential areas for future research, such as the use of artificial intelligence and machine learning, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising. Finally, the paper concludes by summarizing the key findings of the

study and providing insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts.

Major themes and trends in retail advertising. Retail advertising has undergone significant changes in recent years due to technological advancements and changes in consumer behavior. According to Tversky and Kahneman's prospect theory, consumers are more sensitive to losses than gains, and emotional appeals are more effective in influencing their decisions (Kim and etc., 2021). Retailers have been using emotional appeals, such as fear, humor, and nostalgia, to create brand awareness, increase engagement, and drive sales (Karray and etc., 2022; Bartholomew, Williamson, 2022). Moreover, technological advancements have led to the emergence of new advertising channels, such as social media, mobile devices, and virtual and augmented reality (Solberg and etc., 2020, Kim and etc., 2021; Hess and etc., 2020; Morgan and etc., 2018; Barton and etc., 2017). These new channels have enabled retailers to reach a wider audience, personalize their advertising, and provide an immersive experience to customers (Hess and etc., 2020; Mogaji and etc., 2017; Morgan and etc., 2018; Bartholomew, 2022). However, the effectiveness of these channels is dependent on various factors, such as the target audience, the type of product, and the advertising strategy used (Kim and etc., 2021; Morgan and etc., 2018; Mills and etc., 2018; Zhuang, 2021).

Effectiveness of various advertising strategies. Retailers use various advertising strategies to attract and retain customers, such as price promotions, sales, and emotional appeals. Price promotions are used to attract price-sensitive customers, increase foot traffic, and stimulate impulse purchases (Wang and etc., 2019; Carah and etc., 2022). Sales are used to create urgency and a sense of scarcity, encouraging customers to make purchases before the sale ends (Wang and etc., 2019; Carah and etc., 2022). Emotional appeals, such as fear, humor, and nostalgia, have been found to be effective in creating brand awareness, increasing engagement, and driving sales (Karray and etc., 2022; Bartholomew, 2022). However, the effectiveness of these strategies is dependent on various factors, such as the type of product, the target audience, and the timing and frequency of the promotions (Wang and etc., 2019; Carah and etc., 2022; Schlangenotto and etc., 2018).

Impact of technological advancements on advertising channels and formats. Technological advancements have significantly transformed the retail advertising landscape. Social media, mobile devices, and virtual and augmented reality have emerged as new advertising channels, enabling retailers to reach a wider audience, personalize their advertising, and provide an immersive experience to customers (Solberg and etc., 2020, Kim and etc., 2021; Hess and etc., 2020; Morgan and etc., 2018; Barton and etc., 2017). However, the effectiveness of these channels is dependent on various factors, such as the target audience, the type of product, and the advertising strategy used (Kim and etc., 2021; Morgan and etc., 2018; Mills and etc., 2018; Zhuang, 2021). Moreover, technological advancements have led to the emergence of new advertising formats, such as video advertising and influencer marketing, which have been found to be effective in creating brand awareness and driving sales (Kalyanam and etc., 2018; Kalyanam and etc., 2018; Mendez-Suarez and etc., 2020; Jansen and etc., 2011). However, the effectiveness of these formats is dependent on various factors, such as the authenticity of the influencer, the relevance of the content, and the level of engagement of the audience (Kalyanam and etc., 2018; Mendez-Suarez and etc., 2020; Jansen and etc., 2011).

Research gaps in retail advertising. Despite the abundance of literature on retail advertising, several research gaps remain. One of the key research gaps is the role of emotions in advertising. Although emotional appeals have been found to be effective in creating brand awareness, increasing engagement, and driving sales, the mechanisms underlying the effectiveness of emotional appeals are not well understood (Karray and etc., 2022; Bartholomew 2022; Bakos, 2001). Another research gap is the integration of cross-channel advertising, which involves the coordination of advertising efforts across multiple channels to create a consistent brand message and customer experience (Dinner and etc., 2014). The impact of advertising on ethical

consumer behavior is another research gap that needs to be addressed, as the ethical concerns of consumers have become increasingly important (Sharopova 2021; Johansson and etc., 2017). Moreover, the impact of artificial intelligence on retail advertising has been significant. AI-powered tools such as machine learning algorithms, natural language processing, and predictive analytics have allowed retailers to analyze customer data in real-time, personalize their marketing messages, and optimize their advertising campaigns (Sharopova, 2019; Lewis and etc., 2014; ИлAPONOVA, 2020; Tripathi, 2018). For instance, retailers can use AI to analyze customer behavior, preferences, and purchase history to create targeted and personalized ads that are more likely to convert into sales. This has not only led to higher sales for retailers but has also improved the customer experience by providing them with relevant and timely ads.

Research methodology. Methodology This systematic mapping study adopts a rigorous and structured approach to synthesize and map the literature on retail advertising from 2017 to 2022. The study's approach is guided by the framework proposed by (Zhuang, 2021) which consists of five iterative stages: 1) defining research questions, 2) searching for relevant literature, 3) screening the literature, 4) extracting and charting the data, and 5) synthesizing the findings.

Stage 1: Defining Research Questions The first stage involved defining the research questions to guide the literature search and data extraction process. The research questions were formulated based on the study's aims, which are to identify the major themes and trends in retail advertising, the effectiveness of various advertising strategies, and the impact of technological advancements on advertising channels and formats. The following research questions were formulated:

- What are the major themes and trends in retail advertising from 2017 to 2022?
- What are the most effective advertising strategies for retailers, such as price promotions, sales, and emotional appeals?
- How have technological advancements impacted advertising channels and formats in retail advertising?
- What are the research gaps in the field, particularly in the role of emotions in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior?
- What are the potential areas for future research in retail advertising, such as the use of artificial intelligence and machine learning, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising?

Stage 2: Searching for Relevant Literature The second stage involved searching for relevant literature from academic databases such as Scopus, Web of Science, and Google Scholar. The search was conducted using a combination of keywords related to retail advertising, such as "retail advertising," "advertising strategies," "emotional appeals," "cross-channel advertising," "technological advancements," and "ethical consumer behavior." The search was limited to articles published between 2017 and 2022.

Stage 3: Screening the Literature The third stage involved screening the literature for relevance based on inclusion and exclusion criteria. The inclusion criteria were articles that focused on retail advertising and were published in peer-reviewed journals. The exclusion criteria were articles that did not focus on retail advertising or were published in non-peer-reviewed journals.

Stage 4: Extracting and Charting the Data The fourth stage involved extracting and charting the data from the selected articles. Data were extracted using a standardized data extraction form that included information such as the article title, authors, publication year, research methods, sample size, key findings.

Research results. The systematic mapping approach yielded 156 articles that met the inclusion criteria. The articles were categorized based on their research focus, publication type, and research design. The classification of articles is presented in Table 1.

Table 1: Classification of articles on retail advertising

Category	Number of articles
Research focus	
Advertising	82
Consumer behavior	24
Technology	19
Retail environment	16
Publication type	
Empirical studies	76
Reviews	50
Conceptual papers	18
Research design	
Quantitative	102
Qualitative	38
Mixed methods	16

The majority of articles (52.6%) focused on advertising, followed by consumer behavior (15.4%), technology (12.2%), and retail environment (10.3%). Empirical studies were the most common type of publication (48.7%), followed by reviews (32.1%) and conceptual papers (11.5%). Quantitative research design was the most prevalent (65.4%), followed by qualitative (24.4%) and mixed methods (10.3%).

The study identified several major themes and trends in retail advertising. Firstly, price promotions and sales are effective advertising strategies to attract customers, especially during seasonal events and holidays. Secondly, emotional appeals, such as humor and nostalgia, can enhance the effectiveness of advertising by creating a connection with customers. Thirdly, technological advancements have significantly transformed the advertising landscape, with social media and mobile advertising gaining prominence.

Despite the abundance of research on retail advertising, several research gaps remain. Firstly, the role of emotions in advertising, particularly positive and negative emotions, is an area that requires further investigation. Secondly, cross-channel advertising integration and its impact on customer behavior have not been extensively studied. Finally, the impact of advertising on ethical consumer behavior, including sustainability and social responsibility, is an emerging area that needs further exploration.

The study also identified potential areas for future research in retail advertising. These include the use of artificial intelligence and machine learning to personalize advertising messages, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising.

Overall, the study provides a comprehensive overview of the current state of retail advertising and highlights key themes, research gaps, and potential areas for future research. The findings can guide future research and provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts.

Discussions. This study has identified several research gaps that need to be addressed in future studies. This section proposes potential areas for future research in retail advertising.

Use of Artificial Intelligence and Machine Learning. Artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) have transformed various industries, including retail. AI and ML have the potential to enhance the effectiveness of retail advertising by providing personalized and targeted advertisements to consumers. Future studies can investigate the use of AI and ML in retail advertising and their impact on consumer behavior.

References:

[1] Gupta, M., & Arora, S. (2019). Impact of advertising on customer purchase behaviour in apparel retail sector: An empirical study. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 47(4), 388-400.

The Impact of Social Media on Retail Advertising. Social media has become an essential tool for retailers to connect with consumers and promote their products. Future studies can investigate the impact of social media on retail advertising, including the effectiveness of different social media platforms, the role of user-generated content, and the impact of influencer marketing.

Personalization in Advertising. Personalization in advertising involves tailoring advertisements to individual consumers based on their interests and preferences. Personalization can enhance the effectiveness of retail advertising by providing relevant and targeted advertisements to consumers. Future studies can investigate the impact of personalization on consumer behavior, including the effectiveness of different personalization techniques and the impact of privacy concerns on personalization.

Cross-Channel Advertising Integration. Cross-channel advertising integration involves coordinating advertisements across multiple channels, such as television, social media, and in-store displays. Cross-channel advertising integration can enhance the effectiveness of retail advertising by providing consistent and coherent messaging to consumers. Future studies can investigate the impact of cross-channel advertising integration on consumer behavior, including the effectiveness of different integration techniques and the impact of channel preferences on integration.

Advertising and Ethical Consumer Behavior. Retail advertising can have both positive and negative impacts on ethical consumer behavior. Future studies can investigate the impact of retail advertising on ethical consumer behavior, including the role of advertising in promoting sustainable and ethical consumption, the impact of greenwashing on consumer behavior, and the impact of consumer skepticism on advertising effectiveness.

In conclusion, future studies can investigate various areas in retail advertising, including the use of AI and ML, the impact of social media, personalization in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior. These studies can provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts.

Conclusions. In conclusion, this systematic mapping study provides a comprehensive overview of the current state of retail advertising. The study identified the major themes and trends in retail advertising, including the effectiveness of various advertising strategies, such as price promotions, sales, and emotional appeals, and the impact of technological advancements on advertising channels and formats. The study also revealed research gaps in the field, such as the role of emotions in advertising, cross-channel advertising integration, and the impact of advertising on ethical consumer behavior.

The findings of this study can guide future research in retail advertising and provide insights for retailers and advertisers seeking to enhance the effectiveness of their advertising efforts. Potential areas for future research include the use of artificial intelligence and machine learning, the impact of social media on retail advertising, and personalization in advertising.

Overall, this study highlights the importance of effective retail advertising in the competitive and dynamic retail landscape. By understanding the major themes and trends in retail advertising, retailers and advertisers can make informed decisions and tailor their advertising efforts to achieve their marketing goals. This systematic mapping study contributes to the current knowledge base of retail advertising and provides a foundation for future research in this field.

[2] Solberg, C., Hadaya, P., & Carlson, B. D. (2020). Retail advertising: a systematic review of the literature and future research directions. *Journal of Business Research*, 113, 159-171.

- [3] Gao, X., Zhao, X., & Zhang, Y. (2020). Research on retail advertising strategies based on consumer behavior. *International Journal of Marketing Studies*, 12(3), 27-41.
- [4] Wang, X., Ren, L., & Li, X. (2019). A comprehensive review of retail advertising research. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 48, 13-23.
- [5] Arksey, H., & O'Malley, L. (2015). Scoping studies: Towards a methodological framework. *International journal of social research methodology*, 8(1), 19-32.
- [6] Kim, A. J., Jang, S., & Shin, H. S. (2021). How should retail advertisers manage multiple keywords in paid search advertising?. *Journal of Business Research*, 130, 539-551.
- [7] Karray, S., Martín-Herrán, G., & Sigué, S. P. (2022). Cooperative advertising in competing supply chains and the long-term effects of retail advertising. *Journal of the Operational Research Society*, 73(10), 2242-2260.
- [8] Hess, N. J., Kelley, C. M., Scott, M. L., Mende, M., & Schumann, J. H. (2020). Getting personal in public!? How consumers respond to public personalized advertising in retail stores. *Journal of Retailing*, 96(3), 344-361.
- [9] Long, F., Jerath, K., & Sarvary, M. (2022). Designing an online retail marketplace: Leveraging information from sponsored advertising. *Marketing Science*, 41(1), 115-138.
- [10] Mogaji, E., & Danbury, A. (2017). Making the brand appealing: advertising strategies and consumers' attitude towards UK retail bank brands. *Journal of Product & Brand Management*, 26(6), 531-544.
- [11] Morgan, V. (2018). Beyond the boundary of the shop: Retail advertising spaces in eighteenth-century provincial England. In *Cultures of Selling* (pp. 59-79). Routledge.
- [12] Barton, S. S., & Behe, B. K. (2017). Retail promotion and advertising in the green industry: An overview and exploration of the use of digital advertising. *HortTechnology*, 27(1), 99-107.
- [13] Mills, S. D., Henriksen, L., Golden, S. D., Kurtzman, R., Kong, A. Y., Queen, T. L., & Ribis, K. M. (2018). Disparities in retail marketing for menthol cigarettes in the United States, 2015. *Health & place*, 53, 62-70.
- [14] Bartholomew, D. E., & Williamson, M. (2022). Retail media networks. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 69, 103119.
- [15] Zhuang, M., Fang, E., Lee, J., & Li, X. (2021). The effects of price rank on clicks and conversions in product list advertising on online retail platforms. *Information Systems Research*, 32(4), 1412-1430.
- [16] Carah, N., Brown, M. G., & Hickman, S. (2022). Optimizing Looking and Buying on Instagram: Tracing the Platformization of Advertising and Retail on Mobile Social Media. *Television & New Media*, 15274764221123033.
- [17] Kalyanam, K., McAteer, J., Marek, J., Hodges, J., & Lin, L. (2018). Cross channel effects of search engine advertising on brick & mortar retail sales: Meta-analysis of large scale field experiments on Google. com. *Quantitative Marketing and Economics*, 16, 1-42.
- [18] Yang, Y., Zhao, K., Zeng, D. D., & Jansen, B. J. (2022). Time-varying effects of search engine advertising on sales—An empirical investigation in E-commerce. *Decision Support Systems*, 163, 113843.
- [19] Schlagenotto, D., Kundisch, D., & Wunderlich, N. V. (2018). Is paid search overrated? When bricks-and-mortar-only retailers should not use paid search. *Electronic Markets*, 28, 407-421.
- [20] Mendez-Suarez, M., & Monfort, A. (2020). The amplifying effect of branded queries on advertising in multi-channel retailing. *Journal of Business Research*, 112, 254-260.
- [21] Jansen, B. J., & Schuster, S. (2011). Bidding on the buying funnel for sponsored search and keyword advertising. *Journal of Electronic Commerce Research*, 12(1), 1.
- [22] Bakos, Y. (2001). The emerging landscape for retail e-commerce. *Journal of economic perspectives*, 15(1), 69-80.
- [23] Dinner, I. M., Heerde Van, H. J., & Neslin, S. A. (2014). Driving online and offline sales: The cross-channel effects of traditional, online display, and paid search advertising. *Journal of marketing research*, 51(5), 527-545.
- [24] Sharopova, N. (2021). Marketing strategies for the development of the market of preschool education services in Uzbekistan. *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 1(1.1 Economical sciences).
- [25] Johansson, T., & Kask, J. (2017). Configurations of business strategy and marketing channels for e-commerce and traditional retail formats: A Qualitative Comparison Analysis (QCA) in sporting goods retailing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 34, 326-333.
- [26] Sharopova, N. (2019). Analysis of parents' satisfaction with pre-school education in Uzbekistan. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 10(9), 829-840.
- [27] Lewis, R. A., & Reiley, D. H. (2014). Online ads and offline sales: measuring the effect of retail advertising via a controlled experiment on Yahoo!. *Quantitative Marketing and Economics*, 12, 235-266.
- [28] Шаропова, Н. (2020). Мактабгача таълим хизматларининг инсон капиталини оширишдаги таъсирини аниқлашда маркетинг тадқиқот усулларининг самарадорлиги. *Экономика и инновационные технологии*, (1(2), 167–178.
- [29] Tripathi, P. K. (2018). A study on Promotional Strategies for e-marketing. *International Journal of Business & Engineering Research*, 11.

ВНЕДРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ПРИ ИСЛАМСКОМ ФИНАНСИРОВАНИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Исаев Ойбек Бахрамович

Независимый соискатель на степень PhD по экономике, Секретарь Совета
Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан,
Ташкент, Республика Узбекистан
100000, ул.Мовароуннахр, 16. Тел: 71-2375385
oybisa@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 9

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.246>

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается важность вопросов бухгалтерского учета и аудита при реализации исламского финансирования, области, которая имеет большой потенциальный спрос и, как ожидается, будет широко внедрена в ближайшем будущем в Узбекистане

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Исламские финансы, бухгалтерский учет и аудит, ААОIFI, IFSB, стандарты, исламское окно, исламский банкинг.

Введение. Президент Шавкат Мирзиёев в обращении к парламенту 29 декабря 2020 года заявил о том, что в Узбекистане пора ввести исламские финансовые услуги¹⁸, и в результате 20 апреля 2022 года издан Закон Республики Узбекистан «О небанковских кредитных организациях и микрофинансовой деятельности». Благодаря этому Закону впервые в Узбекистане понятие «исламское финансирование» получило правовую основу. Учреждениям микрофинансирования по Закону разрешено предоставлять услуги исламского финансирования. Некоторые коммерческие банки Республики Узбекистан ведут работы по открытию исламских окон, средства международных исламских финансовых организаций целенаправленно финансируются методом мурабахат.

Кроме того, частные финансовые организации (включая финтех-компании, такие как IMAN, UZARO) предлагают лизинговые контракты, основанные на принципах исламского финансирования, через исламские продажи с рассрочкой и лизинговые организации (включая лизинг TAIBA)¹⁹.

Литературный обзор. "Landscaping analysis of Islamic Finance instruments in Uzbekistan" (https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/UZ_B_Landscaping-IF-in-Uzbekistan_final.pdf), Основы этических (исламских) финансов: учебное пособие / под редакцией Е.А. Байдаулет.

Виды банковских услуг на принципах исламского финансирования для населения и представителей бизнеса, которые опираются на исламские правила и не желают пользоваться процентами, кредитами и подобными банковскими услугами. По данным опросов, 38 процентов хозяйствующих субъектов и 56 процентов физических лиц не обращаются в традиционные банки²⁰. Небанковскими организациями предлагаются услуги по финансированию, это станет большим толчком для дальнейшего роста экономики Узбекистана и полного использования внутренних инвестиционных возможностей которые еще не используются полностью.

Как мы знаем, привлечение дополнительных иностранных инвесторов в Узбекистан имеет большое значение. Одним из важных аспектов для привлечения иностранных инвесторов (особенно из стран, где исламское финансирование имеет большое

значение), создание правовой базы для исламского финансирования и наличие банков (филиалов) и финансовых учреждений, работающих на принципах исламского финансирования в Узбекистане. Банки и организации, работающие на основе механизмов исламского финансирования, должны действовать на основе стандартов бухгалтерского учета и аудита международных исламских финансовых организаций²¹.

Одним из основных критериев широкого внедрения услуг исламских финансов в Узбекистане является внесение изменений и дополнений в Закон "О Центральном банке Республики Узбекистан", Закон "О банках и банковской деятельности", налоговый и гражданский Кодексы, а также бухгалтерский и аудиторский учет.

В сотрудничестве с международными исламскими финансовыми организациями и ведущими банками, предоставляющими услуги исламского финансирования в зарубежных странах, проводится большая работа по широкому внедрению услуг исламских финансов в коммерческих банках и других частных финансовых организациях Узбекистана в соответствии с ее основными стандартами бухгалтерского учета и аудита.

В последние 20-25 лет исламские финансы быстро развивались, и в ходе этого развития было создано множество стандартов, в том числе в области бухгалтерского учета и аудита.

Самой авторитетной организацией в мире по стандартам бухгалтерского учета и аудита исламских финансов, несомненно, является ААОIFI²².

AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) — независимая международная организация, находится в Манаме, столице Королевства Бахрейн, и других участников сферы, продвигает их, готовит специалистов в данной сфере, которая разрабатывает специальные стандарты для исламских финансовых институтов рассматривает их и их квалификацию.

Основными функциями этой организации являются:

(1) обеспечение соответствия операций и финансовых отчетностей исламских финансовых учреждений принципам шариата;

(2) обеспечение соответствия финансовых рынков правилам

¹⁸ <https://president.uz/ru/lists/view/4057>

¹⁹ <https://iman.uz/ru/about-us>,
<https://taibaleasing.com/o-kompanii/>,
<https://invest.uzaro.uz/>

²⁰ <https://yuz.uz/ru/news/obankrotiyatsiya-li-banki-uzbekistana-esli-budet-vvedena-islamskaya-finansovaya-sistema?view=delegatsiya-uzbekistana-prinyala-uchastie-na-zasedanii-postoyanix-uchastnikov-mvf-i-grupp-vsemirnogo-banka>

²¹ <https://uz.sputniknews.ru/20210909/islamskie-okna-uzbekistana-v-finansovyy-mir-vzglyad-eksperta-20435136.html>

²² <https://aaofi.com/objectives/?lang=en>

и принципам исламского финансирования и тем самым обеспечение развития отрасли.

Задачи организации:

разработка, обнародование и интерпретация правил, касающихся бухгалтерского учета и аудита исламских финансовых учреждений;

проведение/организация тренингов, семинаров, публикация периодических информационных справок (бюллетеней), проведение научных исследований и их реализация, широкое продвижение идей/мнений, связанных с бухгалтерским учетом и аудитом исламских финансовых институтов, посредством этих и других подобных средств;

пересмотр при необходимости, изменение стандартов бухгалтерского учета и аудита для исламских финансовых учреждений.

Как упоминалось выше, деятельность ААОIFI направлена на повышение доверия пользователей финансовой отчетности исламских финансовых учреждений (включая потенциальных инвесторов) к информации, предоставляемой этими учреждениями, и поощрение этих инвесторов к вложению своих средств в исламские финансовые учреждения, депозитам и пользоваться их услугами.

ААОIFI была создана в 1990 году и официально зарегистрирована в Бахрейне 27 марта 1991 года, а ее учредителями являются:

Исламский банк развития;
Dallah Al-Baraka;
Faisal Group (Dar Al Maal Al Islamic);
Al Rajhi Banking & Investment Corporation;
Кувейтский финансовый дом;
Фонд Аль-Бухари.

Сегодня членами ААОIFI являются центральные банки, исламские финансовые институты, бухгалтерские, аудиторские и другие юридические и банковско-финансовые организации из более чем 45 стран.

Около 100 стандартов шариата, бухгалтерского учета, аудита, этики и менеджмента, выпущенных ААОIFI, активно используются организациями-членами в своей деятельности. Организационная структура ААОIFI состоит из Генеральной ассамблеи (Верховного совета), Совета попечителей, Исполнительного комитета и Генерального секретариата.

Существуют также технические советы, а именно:

- (1) Совет по стандартам бухгалтерского учета и аудита,
- (2) Шариатский совет,
- (3) Совет по управлению и этике.

Шариат и стандарты управления ААОIFI Сарф, Кафалат, Хавала, Мурабаха, Иджара, Салям, Истисна, Мушарака, Музараба; Кредит, Джуала, Сукук, Кредит, Викала, Такафул, Таварук, Вафф, Закят, наем сотрудников; охватывает более 60 тем, таких как преобразование обычного банка в исламский банк, управление ликвидностью, шариатские советы. Кроме того, принято более 40 стандартов финансового учета и отчетности.

В ходе 20-летней конференции ААОIFI, бухгалтерской и аудиторской организации для исламских финансовых институтов, состоявшейся 15-16 мая 2022 года в Манаме, столице Бахрейна, было подписано соглашение о сотрудничестве с компанией «Islamic Business and Finance» из Узбекистана. Теперь в рамках этого соглашения можно будет обучать, тестировать и сертифицировать специалистов в Узбекистане на основе международных стандартов (норм) ААОIFI. Согласно договору, создаваемый в Узбекистане Центр будет заниматься подготовкой специалистов и организацией испытаний по следующим направлениям ААОIFI:

- Сертифицированный профессиональный бухгалтер по исламским финансам (CIPA);
- Сертифицированный шариатский советник и аудитор (CSAA);
- Сертификат о знании стандартов финансового учета (CPFAS).

Основное различие между исламскими финансами и традиционными финансами заключается в том, что исламские финансы включают в себя разделение прибыли и убытков и

финансирование на основе реальных активов. Другими словами, исламское финансирование основано на партнерстве и сотрудничестве. Следовательно, исламские банки могут построить объект, закупить оборудование, товары, сырье или арендовать их по желанию клиента. Финансирование основано на практике продаж. Деньги рассматриваются как средство обмена, а это означает, что запрещено давать деньги займы под проценты или для какой-либо выгоды/выгоды.

Сегодня предпринимателям предоставляются услуги исламского финансирования несколькими местными банками по краткосрочным (погашаемым в течение 1 года) линиям торгового финансирования. При этом метод финансирования «Муробаха» используется в основном для закупки сырья и оборудования. Кроме того, некоторые частные и акционерные компании предлагают услуги, основанные на продаже в рассрочку или лизинге в соответствии с принципами исламского финансирования.

Некоторые лизинговые компании предлагают клиентам услуги лизинга (исламского лизинга), где у клиентов есть возможность оплаты на основе договора лизинга, то есть покупка оборудования в рассрочку с премией лизинговой компании, заложенной в цену покупки. На аналогичных условиях лизинговые компании «Узбеклизинг», «ТАИВА» и ряд частных финансовых организаций запустили услуги по продаже автомобилей, недвижимости и бытовой техники на условиях срочной оплаты (IMAN, UZARO).

Отсутствие законодательства, необходимого для исламского финансирования в Узбекистане, и наличие несоответствий в действующем законодательстве по функционированию этой системы являются препятствием для широкого внедрения исламского финансирования в нашей стране. В широком внедрении исламских финансов в Узбекистане большую пользу может принести использование опыта Малайзии по согласованию и разработке новых нормативных документов, ведь на сегодняшний день Малайзия является одной из самых передовых стран в этой сфере.

Кратко об истории становления отрасли в Малайзии²³:

- 1963 - Хадж фонд паломников
- 1983 - 1-й Исламский банк, Закон об Исламском банкинге
- 1984 - 1-й такафул оператор, Закон такафуле
- 1993 - Беспроцентная банковская схема, Исламский денежный рынок
- 1994 - Исламский рынок капитала
- 1995 - Институт исследований и обучения, Ассоциация исламских банковских институтов Малайзии (AIBIM)
- 1997 - Национальный консультативный шариатский совет
- 1999 - 2-ой Исламский банк
- 2001 - Мастер план для финансового сектора (FSMP), Институт Исламского банкинга и финансов Малайзии (IBFIM)
- 2004 - НБМ наградил местных и иностранных учреждений новыми лицензиями Исламских банков
- 2013 - Закон исламских финансовых услуг (IFSA).

Ряд учреждений высшего образования исламского финансирования в Малайзии проводят углубленные исследования в области исламского банкинга и исламских финансов с практикой, а также предоставляют необходимые консультации на национальном уровне.

Наряду с ААОIFI другой крупной организацией является IFSB²⁴ (The Islamic Financial

Services Board - Совет по исламским финансовым услугам), международная организация по установлению стандартов, которая продвигает исламские финансы, выпуская глобальные пруденциальные стандарты и рекомендации для отрасли, которая в целом включает банковское дело, рынок капитала и сферы страхования, международная организация, которая продвигает и укрепляет силу и стабильность индустрии услуг. IFSB был основан в 2002 году и расположен в Куала-Лумпуре, столице Малайзии. IFSB также проводит исследования и координирует инициативы по отраслевым вопросам, а также организует круглые столы, семинары и конференции для регулирующих органов и заинтересованных сторон в отрасли.

Работа исламских филиалов обычного банка должна быть

²³ <https://ppt-online.org/403023>

²⁴ <https://www.ifsb.org/index.php>

приведена в соответствие со стандартами, установленными AAOIFI и IFSB.

AAOIFI имеет следующие нормативные документы по стандартам бухгалтерского учета²⁵:

- Концептуальные основы финансовой отчетности исламских финансовых учреждений;
- Концептуальные основы финансовой отчетности AAOIFI ;
- Стандарт финансовой отчетности (СФО) № 1: Общее представление и раскрытие информации в финансовой отчетности исламских банков и финансовых учреждений;
- СФО №1 - Общее представление и раскрытие информации в финансовой отчетности;
- СФО №3 - Финансирование Мудароба;
- СФО №4 - Финансирование Мушарака;
- СФО №7 - Салам и параллельный салам;
- СФО №8 - Ижара и Ижара Мунакиа Биттамлик;
- СФО №9 – Закаят;
- СФО №10 - Истисна и параллельная Истисна;
- СФО №12 – Общее представление и раскрытие информации в финансовой отчетности исламских страховых компаний;
- СФО №13 - Раскрытие основ определения и распределения профицита или дефицита в исламских страховых компаниях;
- СФО №14 - Инвестиционные фонды;
- СФО №15 – Условия и резервы в исламских страховых компаниях;
- СФО №16 - Валютные операции и внешнеэкономические операции;
- СФО №18 - Исламские финансовые услуги, предлагаемые традиционными финансовыми учреждениями;
- СФО №19 - Взносы в исламские страховые компании;
- СФО №20 - Продажа отсрочки платежа;
- СФО №21 - Информация о передаче активов;
- СФО №22 - Сегментная отчетность;
- СФО №23 – Консолидация;
- СФО №24 – Инвестиции в ассоциированные компании;
- СФО №26 - Инвестиции в недвижимость;
- СФО №27 - Инвестиционные счета;
- СФО №28 - Продажа Муробахи и других отсроченных платежей;
- СФО №30 - Обесценение, кредитные убытки и обременительные обязательства;
- СФО №31 - Инвестиционное агентство (Al-Wakala Bi Al-Istithmar);
- СФО №32 - Ижара;
- СФО №33 - Инвестиции в сукук, акции и в аналогичные инструменты;
- СФО №34 - Финансовая отчетность для держателей сукук;
- СФО №35 - Резервы под риски;
- СФО №36 - начальное принятие (установление) стандартов финансового учета AAOIFI;
- СФО №37 - Финансовая отчетность VAQF учреждений;
- СФО №38 - Ваад, Хияр и Таавут;
- СФО №39 - Финансовая отчетность по закаят;
- СФО №40 - Финансовая отчетность для исламских финансовых учреждений (филиалов).

1. Ранее существовавший СФО №5: «Раскрытие баз для распределения прибыли между собственниками капитала и владельцами инвестиционных счетов» и СФО № 6: «Капитал владельцев инвестиционных счетов и их эквиваленты» были заменены на СФО №27: «Инвестиционные счета».

2. Ранее существовавший СФО №17: «Инвестиции» был заменен стандартом СФО №25: «Инвестиции в сукук, акции и аналогичные инструменты» и СФО №26: «Инвестиции в недвижимость», а затем и предыдущий СФО №25: «Инвестиции в сукук, акции и аналогичные инструменты» заменен новым СФО №33 «Инвестиции в сукук, акции и аналогичные инструменты».

3. СФО №2: «Мурабаха и мурабаха заказчику покупки» и СФО №20: «Продажа с отсрочкой платежа были заменены новым СФО №28: «Мурабаха и другие отсроченные продажи».

4. СФО №11: «Накопления и Резервы» был заменен новыми

СФО №30: «Обесценение, кредитные убытки и обременительные обязательства» и СФО №35: «Резервы риска».

5. Предыдущее Руководство по бухгалтерскому учету №1 «Руководство по первому применению стандартов бухгалтерского учета AAOIFI исламским финансовым учреждением» было заменено новым СФО №36 «Первое применение стандартов финансового учета AAOIFI».

Если смотреть исламские финансы как отдельную науку, в современный период, исламские финансы – важный раздел финансовой науки, которая изучает особые специфические отношения, связанные с функционированием кредита, страхования, лизинга, ценных бумаг и фондовых бирж и др. [2, с. 5] Основы исламских финансов необходимо изучать как специалистам финансово-кредитной системы, так и финансовым менеджерам, руководителям предприятий, юристам и просто физическим лицам. Знание основ исламских финансов позволяет более качественно строить взаимоотношения банков с клиентами, улучшает партнерство и способствует использованию альтернативных финансовых инструментов.

Материалы и методы. В процессе научного изучения, анализа и исследования темы использовались такие методы, как систематический анализ и статистический анализ. В статье проведена работа по исламским финансам, на основе зарубежного опыта в этой связи рассмотрены необходимые аспекты соблюдения стандартов бухгалтерского учета и аудита при широком внедрении услуг исламских финансов в Узбекистане. Использовались изучение существующих научных исследований по внедрению исламских финансов, сравнение разного опыта, изучение статистических данных и экономическое сравнение и анализ, логическое мышление, научная абстракция, методы группировки информации.

Результаты (Results). Работа исламских филиалов обычного банка, а также всех финансовых организаций, которые осуществляют или будут осуществлять услуги по исламскому финансированию в Узбекистане, должна быть приведена в соответствие со стандартами, установленными AAOIFI и IFSB.

Также были представлены научные выводы и предложения по широкому внедрению исламских финансовых услуг в Узбекистане.

Обсуждение. Шейх Мухаммед Таки Усмани, участник AAOIFI, базирующегося в Бахрейне регулирующего института, который разрабатывает стандарты глобального исламского банкинга, заявил, что 85 % сукук были «неисламскими»²⁶. «Отрасль науки, которая помогает достичь благосостояния для людей посредством распределения ограниченных ресурсов в соответствии с учением ислама без ограничения личной свободы или создания постоянных экономических и экологических дисбалансов» (Мухаммад Умер Чапра)²⁷

Заключение. В статье осуществление бухгалтерского учета и аудита в сотрудничестве с международными исламскими организациями при внедрении исламских финансов в банках и других финансовых организациях основано на важности привлечения иностранных инвестиций в экономику Узбекистана и необходимости использования стандартов международных исламских организаций в широком применении всех видов услуг исламских финансов.

При осуществлении исламского финансирования в Узбекистане при решении вопроса бухгалтерского учета и аудита необходимо обратить внимание на следующее:

1. Для резкого увеличения доли иностранных инвестиций в Узбекистане и для привлечения крупных инвесторов из зарубежных исламских стран, необходимо основываться на стандартах финансовой отчетности AAOIFI и IFSB.

2. Для составления финансовой отчетности на основе требований международных исламских финансовых организаций AAOIFI и IFSB, необходимо создать обучающие программы, предусматривающие углубленное обучение стандартам финансовой отчетности, а также наладить обмен опытом между крупными исламскими финансовыми организациями за рубежом и банками Узбекистана с исламскими (окнами) филиалами (в т.ч. планируемыми) и финансовых учреждений, предоставляющих

²⁵ www.aaofii.com/accounting-standards-separated-2/?lang=en

²⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/Исламский_банкинг

²⁷ <https://uzreport.news/interview/muftiy-taki-usmani-uzbekistan-doljen-statirovim-nauchnim-tsentrom>

услуги по исламскому финансированию.

3. Следует внести соответствующие изменения в нормативные документы Республики Узбекистан касательно

исламского финансирования, в том числе касающиеся бухгалтерского учета и аудита, с целью их адаптации к стандартам ААОIFI и IFSB.

Список литературы (References):

1. "LANDSCAPING ANALYSIS OF ISLAMIC FINANCE INSTRUMENTS IN UZBEKISTAN"
(https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/uzb_landscaping-if-in-uzbekistan_final.pdf),

2. Основы этических (исламских) финансов: учебное пособие / под редакцией Е.А. Байдаулет, – Павлодар, 2014. – 325 с. ISBN 978-601-7205-96-6. В ...323стр

O'ZBEKISTONNING JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LISH UCHUN UZOQ YO'LI VA XITOIY TAJRIBASI

Nuritdinov Jalolxon Tursunboy o'g'li
Abdullayev Axrorjon Axadjon o'g'li

Qo'qon Universiteti "Raqqamli texnologiyalar va matematika" kafedrasida o'qituvchisi.

E-mail: nuriddinovit@gmail.com

Qo'qon Universiteti Iqtisodiyot yo'nalishi 3-bosqich talabasi

E-mail: ahrorjon1611@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.247>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

JST, YaIM, O'zbekiston, Xitoy, investitsiya, model, ekonometrika, taraqqiyot, korrelyatsiya

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkiloti (JST)ga a'zo bo'lish yo'lidagi harakatlari uning kuzatuvchilik maqomi, Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlaridan qaysilari JSTga a'zo bo'lgan va bu ularga qanday ta'sir qilganligi, investitsiyalar hajmi ortganligi va import - eksport haqida so'z boradi. Metodologiya qismida esa qanday qilib Xitoyning JSTga a'zo bo'lishidan avvalgi va keyingi YaIM miqdorini ekekonometrik tahlilni ko'rishimiz mumkin. Unda JSTga a'zo bo'lish mamlakat iqtisodiyotiga qanday darajada bog'liqligi korrelyatsiya koeffitsientlari bilan ochib berilgan. Shuni ham inobatga olish kerakki ekonometrik tahlil davomida elastiklik koeffitsienti orqali Xitoyning YaIM miqdori yiliga 688% dan o'sib borayotganiga guvoh bo'lamiz. Darbin Uotson mezonining kichik miqdorlarda chiqqani esa o'rtacha xatolik juda ham kam miqdorlarda ekanini ko'rsatayotganini ko'rishimiz mumkin. Shu va shunga o'xshash natijalar batafsil yoritib berilgan. Undan so'ng esa O'zbekistonning JSTga qo'shilishi uchun kerakli tavsiyalar va ko'nikmalar berilgan.

Kirish. O'zbekiston Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lish uchun 1994 yilda Jahon Savdo Tashkilotini tashkil etish to'g'risidagi Bitim imzolangan yili ariza bergan. JST global savdoning 98 foizini samarali tartibga soladi va 2016 yil holatiga ko'ra 164 a'zo davlatni o'z ichiga oladi. Hozirda 20 dan ortiq davlat JSTga a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralar olib bormoqda, jumladan, O'zbekiston. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish jarayoni hamon davom etmoqda va JST tarixidagi eng uzoq davom etgan a'zolik muzokaralaridan biridir. Sababi JSTning O'zbekistonni qabul qilishni istamasligida emas. Aksincha, muddatning uzaytirilishi O'zbekistonning qo'shilish jarayonini davom ettirmaslik tanlovi bilan bog'liq. Hukumatning JSTga a'zo bo'lish istagi vaqt o'tishi bilan pasayib ketdi, chunki hukumat JSTga a'zo bo'lishning afzalliklari haqida ishonchsiz edi. Biroq, O'zbekistondagi so'nggi siyosiy

o'zgarishlar, ayniqsa, 2016-yilda yangi prezident hokimiyatga kelganidan so'ng, O'zbekistonning global miqyosdagi siyosiy va iqtisodiy ochiqligiga umid uyg'oting. Ushbu o'zgarishlardan kelib chiqqan holda, mamlakatning JSTga a'zo bo'lishi kutilmoqda.

Ushbu maqola O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish jarayonini ko'rib chiqishga qaratilgan. U ushbu jarayonga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiladi va siyosatчилarga tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Sobiq Ittifoq (FSU) davlatlari orasida birinchi bo'lib JSTga a'zo bo'ldi. Biroq JST ishchi guruhlari bilan to'rt marta maslahatlashuvdan so'ng (so'nggi yig'ilish 2005-yilda) O'zbekistonning a'zo bo'lish jarayoni oldinga siljimadi. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Ozarbayjon, Belarus va Turkmaniston bilan bir qatorda JSTga a'zo bo'lmagan yagona FSU davlatlari hisoblanadi (1-jadval).

1-jadval: POSTSOVET DAVLATLARINING JSTGA A'ZO BO'LISH HOLATI

Mamlakat	Ilova	Holat/a'zolik
Armaniston	1993 yil	2003 yil
Ozarbayjon	1997 yil	Muzokaralar
Belarusiya	1993 yil	Muzokaralar
Gruziya	1996 yil	2000
Qozog'iston	1996 yil	2015 yil
Qirg'iziston	1996 yil	1998 yil
Moldaviya	1993 yil	2001 yil
Rossiya	1993 yil	2012 yil
Tojikiston	2001 yil	2013 yil
Turkmaniston	-	boshlanmagan
Ukraina	1993 yil	2008 yil
O'zbekiston	1994 yil	Muzokaralar

1-jadval. Postsovet davlatlarining JSTga a'zo bo'lish holati

Muzokaralarning sekin sur'ati O'zbekistonda tashqi savdo bo'yicha siyosat ustuvorliklarining o'zgarishi natijasidir. 1994/1995 yillarda ba'zi bir liberallashtirish islohotlaridan so'ng hukumat proteksionistik savdo siyosatini tanlashga qaror qildi. Bu savdo shartlarining yomonlashuviga javob bo'ldi (mamlakatning asosiy eksport tovarlari narxining pasayishi). Hukumat valyuta nazorati orqali importni qisqartirdi va 1996 yilda import o'rnini bosish dasturini ishga tushirdi. Hukumat valyuta konvertatsiyasiga kirishni cheklash orqali "keraksiz" importni (masalan, iste'mol tovarlari) cheklashni davom ettirdi va "xohlagan" importni (masalan, mashinalar, ijtimoiy

ahamiyatga ega tovarlar va boshqalar) rag'batlantirdi. Bu siyosat keyinchalik "Taraqqiyotning o'zbek modeli" deb nomlandi. " 1998 yilda FSU shtatlari va Osiyodagi keyingi iqtisodiy inqiroz hukumatning proteksionizmga bo'lgan munosabatini kuchaytirdi. Bunday yangi sharoitda JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston hukumati uchun ustuvor masala emas edi (Pomfret & Richard, 2020).

Savdoni liberallashtirish umidi 2003 yilda hukumat valyuta ayirboshlash cheklavlarini olib tashlab, liberallashtirish yo'lida qadamlar qo'rganidan keyin qayta tiklandi. Islohotlar natijasida savdo va umuman iqtisodiyot sezilarli darajada o'sdi. Biroq 2007/2008

yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi O'zbekistonga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Inqirozga javoban hukumat xorijiy valyutani faqat hukumat tomonidan tasdiqlangan almashtiruvchilar bilan cheklab, savdo proteksionizmiga qaytdi.

Proteksionistik siyosatning ta'siri ikki tomonlama edi. Ayrim ekspertlar O'zbekistonning global inqirozga bo'lgan munosabatini olqishladi, chunki mamlakat inqirozdan eng kam ta'sir ko'rsatgan. O'zbekiston global inqiroz davrida o'sish sur'ati eng yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kirdi. Boshqa tomondan, iqtisod, xususan tashqi savdo ustidan kuchli hukumat nazorati korruptsiyaning kuchayishiga sharoit yaratib, boshqaruvning yomonlashuviga va iqtisodiy samaradorlikka olib keldi (Umirdinov A & To'raqulov V, 2019).

Hukumat import o'rnini bosish dasturi doirasida tashqi savdoni samarali monopoliyaga oldi. Ushbu dastur doirasidagi kompaniyalar valyuta konvertatsiyasiga imtiyozli kirish huquqiga ega edilar. Rasmiy qonuniy kurs va norasmiy bozor kursi o'rtasidagi katta tafovut korruptsiyaga turtki bo'ldi, chunki bu kompaniyalar konvertatsiya qilingan xorijiy valyutani import uchun ishlatish o'rniga qora bozorda sun'iy yuqori kurs bo'yicha sotish orqali ortiqcha foyda olishlari mumkin edi. Shu bilan birga, ko'pchilik xususiy tadbirkorlik sub'ektlari valyuta konvertatsiyasidan cheklangan va tartibsiz foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib, tashqi savdodagi ishtirokida cheklanib qolgan. Natijada proteksionizm ishbilarmonlik faolligining pasayishiga va iqtisodiy samaradorlikka olib keldi (A Akhrorjon, 2022).

2016-yil O'zbekiston tarixida muhim voqea bo'ldi. Birinchi Prezident Islom Karimov kutilmaganda olamdan o'tganidan so'ng, yangi prezident Shavkat Mirziyoyev siyosat va siyosat sohasida istiqbolli iqtisodiy debiut qildi. Hukumat keng ko'lamli iqtisodiy islohotlarni, jumladan, tashqi savdo sohasida ham e'lon qildi (A Akhrorjon & K Zumradxon, 2022). Bundan tashqari, u tashqi hamkorlikka e'tibor qarata boshladi, bu proteksionizmdan uzoqlashish sifatida qabul qilinadi. Mirziyoyev mintaqaviy hamkorlikni O'zbekiston uchun ustuvor yo'nalish deb e'lon qilib, qo'shni davlatlarga ko'p marotaba tashrif buyurgan. 2017-yil sentabr oyida yangi hukumat barcha import qiluvchilar uchun teng imkoniyat yaratib, valyuta cheklovlarini olib tashladi - davlatga tegishli bo'ladimi yoki xususiy bo'ladimi - 2017 yil sentyabr oyida hukumat eksportchilar uchun cheklovlarni engillashtirdi. Bu o'zgarishlar 2017-yilda O'zbekiston tashqi savdo aylanmasining taxminan 20 foizga o'sishiga olib keldi. Ekspertlar hamjamiyatida bu chora-tadbirlar to'g'ri yo'nalishdagi qadam ekanligi va iqtisodiy islohotlar aholi farovonligini oshirishga olib kelishi haqida yakdil fikr mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi paytda iqtisodiy fan va amaliyot amaliy matematika yutuqlaridan tobora kengroq foydalanmoqda, ularni ilmiy tadqiqotlar qurolidan murakkab xo'jalik masalalarini samarali hal qilishning muhim vositasiga aylantirmoqda.

Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi ham mikro-, ham makro darajada tabiiy, zaruriy element sifatida matematik modellar va usullarni o'z ichiga oladi. Matematikadan iqtisodiyotda foydalanish iqtisodiy o'zgaruvchilar va ob'ektlarning eng muhim, ahamiyatli bo'lanishlarini ajratishga va formal tasvirlashga, iqtisodiyot nazariyasining qoidalari, tushunchalari va xulosalarini aniq va lo'nda bayon qilishga imkon beradi.

Biz bu tadqiqotni amalga oshirish mobaynida ekonometrik tahlil metodidan foydalandik. Ekonometrik usullar oddiy an'anaviy usullarni

inkor etmasdan, balki ularni yanada rivojlantirishga va obyektiv o'zgaruvchan natija ko'rsatkichlarini boshqa ko'rsatkichlar orqali muayyan tahlil qilishga yordam beradi. Ekonometrik usullarning va kompyuterlarning milliy iqtisodiyotni boshqarishda afzalliklaridan biri shundaki, ular yordamida modellashtiruvchi obyektga omillarning ta'sirini, natija ko'rsatkichiga resurslarning o'zaro munosabatlarini ko'rsatish mumkin. Bu esa o'nlab tarmoqlar va minglab korxonalarda ishlab chiqarish natijalari va milliy iqtisodiyotni ilmiy asosda prognozlashtirish va boshqarishga imkon beradi.

Ekonometrik modellashtirish iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zgarish qonuniyatlarini, tendentsiyalarni aniqlash natijasida ekonometrik modellar yordamida iqtisodiy jarayonlarni rivojlanish va prognozlash yo'llarini belgilaydi. Bizga bu metodni qo'llash va ekonometrik tahlil qilishimiz uchun ko'plab ma'lumotlar kerak bo'ladi. Bu ma'lumotlarni quyida keltirib o'tamiz. Natijalar qismida esa Ekonometrik metodimizdan olingan natijalar va tahlillar batafsil berib o'tilgan. Quyida metodimizda foydalanilgan jadval va ma'lumotlar bilan tanishamiz.

JSTga a'zo bo'lish JST va a'zo davlat o'rtasida intensiv muzokaralarni talab qiladigan siyosiy jarayondir. Qo'shilgan mamlakat o'z iqtisodiyotini xalqaro raqobat uchun ochishi talab qilinadi va qo'shilish shartlari har bir holatda farq qilishi mumkin bo'lsa-da, o'z bozorlariga erkin kirishni ta'minlashga rozi bo'ladi. Mamlakat JSTga a'zo bo'lgandan so'ng, savdoni keyingi cheklashlarga yo'l qo'yilmaydi, aks holda mamlakat savdo hamkorlarining oqibatlariga duch kelishi mumkin - amalda liberallashtirish qaytarib bo'lmaydi.

JSTga yangi a'zo bo'lgan davlatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, ularning JSTga a'zo bo'lishidan iqtisodiy foyda ayniqsa uzoq muddatda sezilishi mumkin. Biroq, qo'shilishning darhol siyosiy foydalari bor, chunki u qo'shilayotgan mamlakat hukumatiga o'z qonunchiligini yaxshilashga va JST qonunchiligi bo'yicha majburiyatlarga murojaat qilish orqali o'zini manfaatli guruhlardan himoya qilishga yordam beradi. Darhaqiqat, qo'shilish hukumatga bozor tamoyillariga qat'iy amal qilish, barqaror savdo va sarmoyaviy muhitni yaratishga yordam beradi.

O'zbekistonda allaqachon proteksionizm bilan kechgan liberallashtirish urinishlari bo'lgan. Shu bois O'zbekistonning yangi rahbariyati liberallashtirish islohotlarini davom ettirish bo'yicha e'lon qilingan qat'iylik tez orada amaliy harakatga aylanishiga ishonch hosil qilishi kerak. JSTga a'zo bo'lish islohot jarayoni muvaffaqiyatli bo'lishini va keyinchalik uni qaytarib bo'lmashligini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Raqobat uchun bozorlarni ochish. Hozirgi vaqtda O'zbekiston tashqi savdosi o'rtacha import tariflari bo'yicha Janubiy Kavkaz va Markaziy Osiyoning boshqa davlatlariga qaraganda ancha yopiq (2-jadvalga qarang). O'zbekiston import uchun 0-30% gacha bo'lgan bojlarni qo'llaydi. Birlamchi yoki oraliq tovarlar uchun nol yoki pastroq bojlar va yakuniy mahsulotlar uchun yuqori stavkalar qo'llaniladi. Mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlar bilan raqobatlashadigan ayrim mahsulotlarga qo'shimcha importga xos aksiz bojlari solinadi. Masalan, avtomobillarga qo'llaniladigan bojlar (import tarifi va maxsus aksiz solig'i) avtomobilning import qiymatining 100% dan oshadi.

Mamlakat	Import tarif stavkasi diapazoni (min-maks) %	O'rtacha tarif stavkasi, barcha mahsulotlar %	O'rtacha qo'llaniladigan tarif stavkasi, barcha mahsulotlar %
Armaniston	0-100	7.8	6.36
Ozarbayjon*	0-15	8.52	8.52
Belarusiya	0-100	7.8	6.02
Gruziya	0-30	1.47	0.43
Qozog'iston	0-100	7.8	6.91
Qirg'iziston	0-100	7.8	5.33
Moldaviya	0-75	5.6	5.41
Rossiya	0-100	7.8	5.33
Tojikiston	0-15	6.14	6.14
Turkmaniston	10-100	5.43	yo'q
Ukraina	0-60	10	4.08
O'zbekiston*	0-30	14.2	13.66

2-jadval. O'zbekiston va boshqa davlatlar bojxona to'lovlarini taqqoslash

Yuqoridagi o'rtacha tarif stavkalarini ko'rsatadigan raqamlar to'liq voqeani aytib bermaydi, chunki ular savdo uchun tarifsiz to'siqlarni hisobga olmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, O'zbekiston o'tgan davrda (1996-2003, 2007-2016) import hajmini kamaytirish uchun valyuta ayirboshlash cheklovlarini qo'llagan. Import cheklovlari ichki narxlarning oshishiga olib keldi va bozorlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi va ba'zi korxonalar kulrang iqtisodiyotga o'tishdi. Valyuta birjalaridagi cheklovlar ham investorlarni mamlakatdan uzoqlashtirdi, chunki xorijiy

ishlab chiqaruvchilar o'z daromadlarini vataniga qaytarish imkoniyatlari haqida tashvishlanishlari kerak edi. Yomon boshqaruv ko'rsatkichlaridan ustuvorligi va korrupsiya sohasida ham O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TDI)ning nisbatan past darajasiga olib keldi. Darhaqiqat, O'zbekistonda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar mintaqadagi barcha mamlakatlar orasida eng past ko'rsatkichdir (3-jadval) (Pomfret & Richard, 2020).

Mamlakat	1997-2006 yillar	2007-2016 yillar
Armaniston	60	172
Ozarbayjon	282	423
Belarusiya	25	210
Gruziya	81	311
Qozog'iston	193	672
Qirg'iziston	o'n to'rt	82
Moldaviya	33	86
Rossiya	67	303
Tojikiston	12	29
Turkmaniston	56	580
Ukraina	43	119
O'zbekiston	besh	24

3-jadval. O'zbekiston va boshqa davlatlarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xorijiy investitsiyalar hajmi

JSTga a'zo bo'lish import bojlarini mintaqaviy o'rtacha darajaga tushirishni talab qilishi mumkin. O'zbekiston muayyan tarmoqlar uchun imtiyozlar va o'tish davrlarini saqlab qolishga harakat qilishi mumkin. Biroq, tariflarning umumiy qisqarishini kutish mumkin. Keling bu borada Xitoy qanday yo'l tutganini bir ko'rib chiqaylik.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Jahon Savdo Tashkilotiga qo'shilganidan keyin 20 yil ichida Xitoy tashqi savdo hajmini to'qqiz baravar oshirdi va AQShdan oldinda eng yaxshi o'yinchi bo'ldi, biroq davlat korxonalarini isloh qilish bo'yicha kam muvaffaqiyatga erishdi.

Arzon ishchi kuchi bilan qurollangan Xitoy 2001-yil dekabr oyida JSTga a'zo bo'lganidan beri jahon zavodi rolini o'z zimmasiga olib, eksport hajmini barqaror oshirib bordi. Shuningdek, tariflarni bosqichma-bosqich pasaytirish orqali importni oshirdi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Savdo va taraqqiyot bo'yicha konferentsiyasiga ko'ra, 2001 yildan 2020 yilgacha uning eksporti 870 foizga, import esa 740 foizga oshdi. Savdoning umumiy qiymati 810% ga oshdi, bu umumiy global savdoning 180% o'sishidan ancha tezroq.

2001 yil 11 dekabrda Xitoy rasmiy ravishda Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) qo'shildi, bu Xitoyning islohoti va ochilishida va sotsialistik modernizatsiya harakatida muhim bosqich bo'ldi. O'tgan yigirma yil ichida Xitoy JST bo'yicha o'z majburiyatlariga to'liq rioya qildi va o'zining ochilishini davom ettirdi, bu esa Xitoyning rivojlanish to'loqini faollashtirdi va jahon iqtisodiyoti suvlarini yangiladi.

Xitoyning JSTga a'zo bo'lgandan keying YaIM miqdori qanchalik ortganini 4-jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Xitoy YaIM hajmi JSTga qo'shilishdan avval va keyin			
Yil	Avval	Yil	Keyin
1980	191 149 211 575,00 ₪	2001	1 339 395 718 865,30 ₪
1981	195 866 382 432,54 ₪	2002	1 470 550 015 081,55 ₪
1982	205 089 699 858,78 ₪	2003	1 660 287 965 662,68 ₪
1983	230 686 747 153,26 ₪	2004	1 955 347 004 963,27 ₪
1984	259 946 510 957,14 ₪	2005	2 285 965 892 360,54 ₪
1985	309 488 028 132,65 ₪	2006	2 752 131 773 355,16 ₪
1986	300 758 100 107,25 ₪	2007	3 550 342 737 010,84 ₪
1987	272 972 974 764,57 ₪	2008	4 594 307 032 660,79 ₪
1988	312 353 631 207,82 ₪	2009	5 101 703 073 086,04 ₪
1989	347 768 051 311,74 ₪	2010	6 087 163 874 512,21 ₪
1990	360 857 912 565,97 ₪	2011	7 551 500 124 203,36 ₪
1991	383 373 318 083,62 ₪	2012	8 532 229 986 993,65 ₪
1992	426 915 712 711,15 ₪	2013	9 570 406 235 659,64 ₪
1993	444 731 282 436,76 ₪	2014	10 475 682 920 594,50 ₪
1994	564 324 670 005,92 ₪	2015	11 061 553 079 876,40 ₪
1995	734 547 898 220,51 ₪	2016	11 233 276 536 737,20 ₪
1996	863 746 717 503,79 ₪	2017	12 310 409 370 892,80 ₪
1997	961 603 952 951,82 ₪	2018	13 894 817 549 374,20 ₪
1998	1 029 043 097 554,08 ₪	2019	14 279 937 500 606,50 ₪
1999	1 093 997 267 271,06 ₪	2020	14 687 673 892 882,00 ₪
2000	1 211 346 869 605,24 ₪	2021	17 734 062 645 371,40 ₪

4-jadval. Xitoy YaIM hajmi JSTga qo'shilishdan avval va keyin

Ko'rib turganingizdek Xitoy JSTga qo'shilganining dastlabki 4-yilidayoq YaIM hajmi 1 trln dollarga ko'tarilmoqda. So'nggi 20 yillikda esa bu sonlar deyarli 18 trln dollarga o'sdi. Bu holatni ekonometrik tahlil qilib ko'radigan bo'lsak quyidagi natijalarga erishamiz.

Xitoyning JSTga qo'shilishdan avvalgi va keyingi ko'rsatkichlarini tahlil qilar ekanmiz JSTga a'zo bo'lish mamlakat YalM miqdoriga to'g'ri va juda kuchli bog'langanligini ko'rsatdi. Ya'ni korrelyatsiya koeffitsienti $R = 0,935974249$ natijani ko'rsatdi. Bulardan tashqari ekonometrik model ham bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Modelga ko'ra b konstanta hisoblanadi. Agar mamlakat JSTga qo'shilmaganda va avvalgi yo'nalishda olg'a yurganda YalM miqdori yiliga 45mlrd dollardan oshmaganda bo'lardi. Shuningdek modelning 2-qismi a koeffitsient mamlakatning JSTga a'zo bo'lganda yiliga yana qo'shimcha 60 mlrd dollardan ta'sir qilishini ko'rsatmoqda va bu natija avvalgisiga qo'shib 105 mlrd dollarni tashkil etadi.

Shuningdek hisob kitoblardagi elastiklik darajasiga e'tibor beradigan bo'lsak, 688.14% ni ko'rsatmoqda. Bu esa Xitoyning JSTga a'zoli har 1 yil uchun avval avvalgi yil YalM miqdorining deyarli 690 % ga o'sib borishini izohlaydi.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki o'rtacha sodir bo'lishi mumkin bo'lgan xatolik ya'ni Darbin-Uotson mezoni (dw) 0.26 ni ko'rsatmoqda. Bu shu anglatadiki o'rtacha xatolik juda ham kam miqdorlarda ekanini ko'rsatayotganini ko'rishingiz mumkin. Bu modelimiz ishonchligini yanada orttiradi.

Xitoyning JSTga kirishining katta ahamiyati

JSTga a'zo bo'lish Xitoy va jahon iqtisodiy tizimi o'rtasidagi munosabatlarni tubdan o'zgartirdi, chunki bu Xitoyga o'zining qiyosiy ustunliklarini to'liq o'ynashga, xalqaro mehnat taqsimotida chuqur ishtirok etishga va eng muhim savdo va investitsiya sohasiga tez rivojlanishiga imkon berdi. dunyodagi kuch. JSTga a'zo bo'lish Xitoyning global iqtisodiy boshqaruvdagi ishtiroki uchun yaxshi sharoitlarni ta'minladi va Xitoyning xalqaro ta'siri o'sishda davom etdi; ichki iqtisodiy tizimni isloh qilishga samarali yordam berdi, bozor ishtirokchilarining hayotiyilgini rag'batlantirdi va iqtisodiy rivojlanish salohiyatini bo'shatdi.

Imkoniyatlar va xavflar

O'zbekiston JSTga a'zo bo'lish natijasida yuzaga keladigan ma'lum xavflarga duch kelishi mumkin, chunki savdoni erkinlashtirish g'oliblar va yutqazuvchilarni keltirib chiqarishi mumkin. Iste'molchilar tanlovning ko'payishi, tovarlar sifatining yaxshilanishi va narxlarning pasayishidan foyda ko'radi. Bundan tashqari, mamlakat xizmat ko'rsatish sohasini liberallashtirishdan foyda ko'rishini mumkin. Masalan, moliya va qurilish sohaslarida xizmatlar bozoriga kirish imkoniyatini berish mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni ko'paytirishi va shu bilan yangi ish o'rinlari va o'sish imkoniyatlarini yaratishi mumkin.

Boshqa tomondan, importning ortishi bilan raqobatlashayotgan ishlab chiqaruvchilar yutqazuvchi tomonda bo'lib, zaif tarmoqlar bozorni tark etishga majbur bo'ladi. Bu qisqa muddatda mahalliy sanoat uchun yo'qotishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shunday bo'lsa-da, mamlakat uzoq muddatda yaxshiroq ahvolda bo'lishi mumkin, chunki u raqobatbardosh ustunlik sohaslariga ixtisoslashgan bo'ladi.

Deyarli barcha mahalliy sanoat tarmoqlari, ayniqsa qattiq himoyalangan sanoat, raqobat kuchayishi mumkin bo'lgan tarmoqlar qatoriga kiradi. Avtomobilsozlik, kimyo va to'qimachilik sanoati hamda qishloq xo'jaligi sohasi zarar ko'rishini mumkin bo'lganlar qatoriga kiradi. Ishsizlikning ko'payishi nuqtai nazaridan ijtimoiy oqibatlar qo'shimcha moliyaviy yuklarni keltirib chiqaradi. Bu erda davlat investitsiyalarini oshirish yoki ishsizlik sxemalarini kuchaytirish yechim bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, O'zbekiston JSTga a'zo bo'lganidan keyin tuzatish xarajatlariga duch keladi, bu esa tashqi savdo bilan

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sabirov X.N. Ekanometrika II. O'quv qo'llanma. "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" 2022, 430 bet.
2. Pomfret, Richard. 2020. "O'zbekiston va Jahon savdo tashkiloti". <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> ga qarang. 2(1): 54–61. DOI: <https://doi.org/10.16997/srjed.35>
3. Umirdinov Alisher va Valijon To'raqulov. 2019. "Markaziy Osiyodagi proteksionizmning so'nggi tayanchi: O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishidan keyingi avtosanoati". Savdo, huquq va taraqqiyot 11(2): 301–33.
4. A Akhrorjon. (2022). Reasons, problems and consequences for the accession of the Uzbek economy to the WTO. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern ...

shug'ullanuvchi institutlarga katta sarmoya kiritishni talab qiladi. Oshkorlik va qonun ustuvorligini ta'minlash, mulk huquqini himoya qilish, shuningdek, boshqaruv institutlari sifatini oshirish muammoli bo'ladi.

Bundan tashqari, JSTga a'zo bo'lish xorijiy raqobatning kuchayishi ta'sir ko'rsatadigan yon manfaat guruhlari tomonidan qarshilikka duch kelishi mumkin. Bunday holda, hukumat islohotlar bo'yicha o'z majburiyatlarini sinab ko'rish va proteksionistik manfaatlar guruhlari bilan muzokaralar olib borish uchun echimlarni topishi kerak bo'ladi.

Xatarlar va imkoniyatlarni tegishli metodologiya va usullar bilan baholash kerak. Muayyan tarmoqlar uchun JSTga kirishni iqtisodiy baholash sifatli statistik ma'lumotlarni talab qiladi. Biroq, O'zbekistonga oid statistik ma'lumotlarning sifati ekspertlar tomonidan ko'pincha shubha ostiga olinadi. Tarmoqlar bo'yicha tashqi savdo vaqt seriyalari ma'lumotlari umuman mavjud emas, bu esa, albatta, ta'sirni baholashni qiyinlashtiradi.

Xulosa va tavsiyalar

O'zbekistonning JSTga borgan yo'li bozor islohotlarining sustligi tufayli uzoq davom etgan. Mamlakat tashqi zarbalarga javoban proteksionizmni tanladi. Proteksionistik siyosat, garchi iqtisodiy inqiroz davrida ma'lum afzalliklarga ega bo'lsa-da, chuqur bozor islohotlarini o'tkazishga imkon bermagani uchun, umuman olganda, yuqori xarajatlarni keltirib chiqardi. Tashqi savdo cheklanganligicha qoldi va mamlakatning to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun jozibadorligi mintaqaning qolgan qismiga nisbatan past edi. Biroq, rahbariyat o'zgarishi bilan davom etayotgan islohotlarga optimizm bor.

JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston uchun boshqa FSU davlatlariga qaraganda ko'proq foyda keltirishi mumkin. O'zbekiston iqtisodiy jihatdan ancha yopiq va mintaqa davlatlari orasida aholi jon boshiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi bo'yicha eng past o'rinda turadi. Import bojlarini pasaytirish iste'molchilarga ko'proq tanlov imkoniyatini beradi va takomillashtirilgan huquqiy va institutsional baza tufayli investitsion oqimlar oshishi mumkin. Eng muhimi, JSTga a'zo bo'lish bozor islohotlarini yanada o'tkazish imkonini beradi, bu esa mamlakatning orqaga chekinishini qiyinlashtiradi, balki imkonsizdir.

O'zbekistondagi iqtisodiy islohotlar tarixini hisobga olsak (islohotlar ortidan proteksionizm), islohotlarning orqaga qaytish xavfini istisno qilib bo'lmaydi. Shuning uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

- JSTga a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralarni tezlashtirish kerak;
- Ichki bozorlarda raqobatni ta'minlash uchun import bojlarini kamaytirish kerak;
- Tashqi savdo va investitsiyalar to'g'risidagi qonun hujjatlarini xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirish;
- Tashqi ishtirokchilar O'zbekistonning savdo siyosatidagi islohotlarni kuchli qo'llab-quvvatlashi, zaruratga qarab texnik va moliyaviy yordam ko'rsatishi zarur;
- Savdo siyosatini isloh qilish va O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishiga ko'maklashish tashqi ishtirokchilarning siyosiy hujjatlarida (masalan, Yevropa Ittifoqining Markaziy Osiyoga nisbatan strategiyasida) aks ettirilishi kerak.

JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston uchun bozor islohotlarini ilgari surish va ularni qaytarib bo'lmaydigan qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Ochiq, shaffof va rivojlanayotgan iqtisodiyotga ega bo'lgan O'zbekiston JSTga a'zo bo'lganidan keyin xalqaro biznes uchun yanada jozibador bo'ladi.

5. A Akhrorjon. (2022). Uzbekistan and the World Trade Organization management system. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern ...
6. A Abdullaev. (2022). O'zbekiston iqtisodiyoti uchun jstga a'zo bo'lish sabab muammo va natijalari. Raqamli texnologiyalar va ta'lim istiqbollari 1 (2), 113-121
7. A Akhrorjon, K Zumradkhan. (2022). The impact and results of membership of the wto on the education system. Educational Research in Universal Sciences 1 (5), 24-32

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKCHILIGI ASOSIDA AMALGA OSHIRILGAN LOYIHALARNING INVESTITSIYAVIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SOLIQ VA SUG'URTALASHNING O'RNI

Qodirov Jasurbek Sharofitdinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,

mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: Bek-maf@mail.ru

+998 90 809 22 28

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 11 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.248</p>	<p>Ushbu maqolada davlat-xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirilgan loyihalarning investitsiyaviy samaradorligini oshirishda soliq va sug'urtalash dastaklarini holati o'rganilgan. Shu bilan bir qatorda, mavzuga oid bir necha olimlar tadqiqotlari o'rganilgan holda umumlashtirilgan fikrlar yoritilgan. Shuningdek, tadqiqot jarayonida, matematik-statistik formulalar hamda korrelyatsion-regression tahlil usullariga to'xtalangan. So'ngra olingan natijalar VIF, F-fisher, t-student mezon va p-value koeffitsiyentlari orqali tahlillar amalga oshirilgan. Natija va tahlillarga asosan, ilmiy xulosalar takliflar izlanishning oxirida ifodalangan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords investitsion loyihalar, soliq to'lovlar, sug'urta badallari, o'zgarish sur'ati, davlat-xususiy sherikchilik(DXSH), korrelyatsiya, VIF koeffitsiyent, regression tahlil.</p>	

Kirish. Investitsion faoliyat odamda noaniqlik sharoitida amalga oshiriladi, shuning uchun bunday vaziyatda tavakkalchilik omilini hisobga olishimiz kerak. Yangi uskuna vositalarini sotib olishi va o'zlashtirilish paytida odatda, kelajakda shular hisobiga keladigan iqtisodiy samarani aniqlash murakkab jarayondir. Shuning uchun investitsion loyiha tahlili paytida ko'p muqobil investitsion loyihalar ko'rib chiqilib, yagona investitsion qaror qabul qilinadi.

Bunda loyihalarni ko'rib chiqishda bir necha kriteriy va parametrlardan foydalaniladi (qo'yilma hajmi, qoplanish muddati, jalb qilinadigan mablag' manbai), loyihalarni barcha kriteriyalar bo'yicha qarab chiqilgandan so'ng ichidan bittasi qabul qilinadi, shuning uchun yo'l qo'yiladigan tavakkalchilik yuqori bo'ladi. Investitsion qarorlarni qabul qilish ham boshqa boshqaruv qarorlarini qabul qilish singari san'atdir. Bu yerda tadbirkorning tajribasi, bilimi, mutaxassisligi va qolaversa, sezish holi muhim rol o'ynaydi.

Tadbirkorga jahon menejment xazinasida yig'ilib keladigan bilimlar, jumladan, menejment amaliyotida shakllanib qo'llanib keladigan investitsion loyihalarni baholash uslublari katta yordam berib keladi. Investorlar uchun investitsion qarorlar qabul qilish juda qiyin vazifa hisoblanadi. Bunda asosiy mezon korxonada qiymatlarini oshirish mezonlariga qaratiladi. Uning omillari bo'lib korxonada daromadlari o'sishi, moliyaviy risk yoki ishlab chiqarish harajatlarining kamayishi, korxonada ishlari samaradorligi darajasini oshirish hisoblanadi.

Real investitsiya loyihalari bo'yicha bunday natijalarga erishish uchun, har qanday loyihaning samaradorligini baholash zarur bo'ladi. Shunday qilib investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Chunki loyihaning samaradorligini baholash darajasidan qo'yilgan kapitalning qaytib kelish muddati, korxonaning rivojlanish sur'ati hamda boshqa ijtimoiy- iqtisodiy muomalalarni hal qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, yangi qurilgan yoki rekonstruksiya qilingan ob'yektni ishga tushirishni nazarda tutuvchi loyiha-tadqiqot ishlari qurilish-montaj ishlari va mijozga ko'rsatilgan xizmat xarajatlari smetasi doirasida amalga oshiriladi.

Bunda soliq to'lovlari va sug'urta badallari (S_{tsm}), turli darajadagi byudjetlarni to'ldirishni nazarda tutadi va buni A.Y.Dobrin quyidagi formulani ta'kidlagan:

$$S_{tsm} = S_{ti} + S_{qmi} + S_m + S_q$$

S_{ti} - loyiha-tadqiqot ishlari bajarishda soliq to'lovlari va sug'urta badallari;

S_{qmi} - qurilish-montaj ishlari bajarishda soliq to'lovlari va sug'urta badallari;

S_m - mijoz tomonidan o'z funksiyalarini bajarishdagi soliq to'lovlari va sug'urta badallari;

S_q - shuningdek, qurilayotgan (rekonstruksiya qilinayotgan) obyekt materiallari, ehtiyot qismlari, inshootlar, shuningdek mashinalar, mexanizmlar va transport bilan ta'minlaydigan tashkilotlar (Dobrin, 2016).

Shuningdek, infratuzilma sohasida yirik uzoq muddatli investitsiya loyihalarini amalga oshirishda risklar va ularni sug'urtalash muammosi ko'p jihatdan XXI-asr boshlari 1990-yillar oxirida dunyoning yetakchi davlatlarida moliyaviy inqirozi va milliy iqtisodiyotlari barqarorligining pasayishi natijasida yuzaga keldi. Agar jahon amaliyotini hisobga oladigan bo'lsak, DXSH shartnomasini tuzishning zaruriy sharti sug'urta bo'lib, bu ularning risklarini kamaytirishning samarali usuli hisoblanadi. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar kapitalning chiqib ketishiga va umuman investitsiya muhitining yomonlashishiga olib keladigan "ishonch inqirozlari" muammosiga duch keldilar²⁸.

Shuni inobatga olgan holda, Y.M. Ilyinix infratuzilma loyihalariga investitsiyalarni yo'naltirish va sug'urtalash segmentida xalqaro rivojlanish institutlari va moliyaviy tashkilotlarning roli sezilarli darajada oshdi, ular inqirozlardan va xavflarni sug'urtalashdan qo'shimcha kafolatlar tizimini yaratishning turli model va usullarini taklif qildi. 2010 yilda Rossiya bozori xorijiy sug'urta kompaniyalarining oqimi kirib keldi, buning natijasida sug'urtalanganlarning manfaatlarini himoya qilish sifati ortib bordi (Ильиних, 2010).

T.V. Pirogova va Y.M. Ilyinixlar infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda davlat sug'urtaga ma'lum talablarni qo'yish va xavflarning minimal paketini belgilash orqali muhim rol o'ynaydi. Shartnoma bo'yicha daromad oluvchi ba'zi hollarda davlatning o'zi, ba'zan esa - xususiy sherik bo'lishi mumkin. Expert RA reyting agentligi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, sug'urta kompaniyalari ekspertlarining fikriga ko'ra, sug'urtadan foydalanish samaradorligi bo'yicha birinchi uch o'rinni halokatli xavflar (tabiiy ofatlar, terrorizm va boshqalar), qurilish-montaj xatarlari, va yong'in va boshqa xavflar (yong'in, portlash, suv harakati) egallaydi. Bundan kelib chiqadiki, har uchala "rekord egalari" ham DXSH loyihalarida eng ko'p uchraydigan xavflar bo'limiga kiradi, shu sabab xususiy sherik xavflarni pudratchilarga qayta taqsimlashga intiladi (Пирогова ва Ильиних лар., 2016).

Hozirgi vaqtda sug'urtalovchilarning vazifasi nafaqat risklarni

²⁸ Развитие государственно-частного партнерства в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2009/02/17/razvitie_gosudarstvenno-chastnogo_partnerstva_v_rossii/ (дата обращения: 17.12.16).

sug'urtalash va sug'urta to'lovlari kafolatlash, balki sug'urta xarajatlari investitsiya xarajatlari og'irlashtirmasligi uchun loyihaning risklar va salbiy hodisalar (ehtimoliy yo'qotishlar) ehtimolining optimal sxemasini topishdir. Rossiya davlatida amalga oshirilayotgan DXSh obyektlarini sug'urtalash amaliyotiga qaraydigan bo'lsak, xorijiy sug'urta bilan solishtirganda, sug'urta darajasi minimaldir, bu esa loyiha investorlari uchun yuqori xavflarni keltirib chiqarayotganini ko'rishimiz mumkin.

Loyihaning tavakkalchiligini baholash uning tuzilishi va loyihaning moliyaviy va huquqiy sxemasini ishlab chiqish yo'lidagi birinchi qadamdir. Xatarlarni muvozanatli taqsimlash loyihani muddatidan oldin yakunlash ehtimolini minimallashtiradi va aslida bunday risklar yuzaga kelgan taqdirda tomonlarning tartibi va majburiyatlarini belgilaydi. Xususan, xususiy investimeng faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan risklarni (masalan, qurilish/rekonstruksiya bosqichida belgilangan muddatlarga rioya qilmaslik va smetadan oshib ketish va h.k.) xususiy investorga yuklash maqsadga muvofiq ko'rinadi.

Loyiha-tadqiqot ishlarini (S_{iti}) bajarishda soliq to'lovlari va sug'urta mukofotlari miqdori quyidagi bog'liqlik bilan belgilanadi:

$$S_{iti} = S_{is} + S_{ij} + S_{it} + S_{im} + S_{id} + S_{iq}$$

S_{is} - loyiha-tadqiqot ishlarini bajarish jarayonida davlat byudjetidan tashqari jamg'armalariga sug'urta mukofotlari;

S_{ij} - jismoniy shaxslarning (tadqiqotchilar va loyihachilar) daromadlaridan olinadigan soliqlar;

S_{it} - loyiha- tadqiqot tashkilotlarining transport solig'i;

S_{im} - loyiha- tadqiqot tashkilotlarining mulk solig'i;

S_{id} - loyiha hujjatlarini ishlab chiqishdan olinadigan daromad solig'i;

S_{iq} - loyihalash va tadqiqot ishlari uchun qo'shilgan qiymat solig'i (QQS).

A.Y.Dobrin fikricha, sug'urta mukofotlari quyidagilardan iborat:

$$S_{is} = K_s \cdot F_{iti}$$

bunda:

K_s - davlat nobyudjet fondlariga sug'urta mukofotlari stavkasi;

F_{iti} - loyihalash va tadqiqot ishlarining narxidagi ish haqi fondi (LTI) (Dobrin, 2016).

Loyihalash jarayonida uning ishtirokchilari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarning xarajatlar tarkibini tahlil qilishning ilmiy-uslubiy asoslari ishlab chiqiladi (loyihalash va tadqiqot ishlari; qurilish-montaj ishlari; import qilinadigan materiallar ulushini taqsimlash bilan qurilishni amalga oshirish uchun etkazib beriladigan uskunalar, mashinalar va mexanizmlar, materiallar va resurslar va boshqalar). Yuqorida nazarda tutilgan ishlar jamoat temir yo'l transporti infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan yoki ko'rib chiqilgan loyihalarning tahlili haqiqiy materiallaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqoridagilarni inobatga olib, «O'zbekiston temir yo'llari» AJ davlat-xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirilgan loyihalardan to'lanadigan soliq to'lovlari va sug'urta badallari tahlilini amalga oshiramiz. Bu jarayonida dinamik qatorlarni statistik tahlil usulidan foydalanamiz. Dinamikani o'rganishda eng ko'p tarqalgan va ishlatiladigan ko'rsatkich o'zgarish sur'atidir. O'zgarish sur'ati deb qatorning ikki hadining nisbatiga aytiladi. Bu ko'rsatkich koeffitsiyentda va foizda (%) ifodalanadi va quyidagi formulalar bilan aniqlanadi²⁹:

$$R_b = \frac{Y_i}{Y_{i-1}} \cdot 100$$

Shuningdek, statistikaning vazifasi o'zgarish sur'atlarini yillar bo'yicha hisoblash emas, balki uzoq davrlar uchun ham hodisaning rivojlanish intensivligini baholashdir. Bu vazifani o'rtacha yillik o'zgarish sur'atlarini hisoblash bilan yechamiz. Agarda zanjirsimon usulda o'zgarish sur'atlari ma'lum bo'lsa, o'rtacha yillik o'zgarish sur'atini quyidagi o'rtacha geometrik formula yordamida aniqlaymiz³⁰:

$$\bar{R} = \sqrt[n]{R_1 \cdot R_2 \cdot R_3 \cdot \dots \cdot R_n}$$

Shuningdek, investitsion loyihalar samaradorligini ortirishda soliq to'lovlari va sug'urta mukofotlarining o'zaro ta'sirini o'rganamiz. Bunda ekonometrik modellashtirish jarayonida qo'llaniladigan korrelyatsion tahlil ululidan foydalanamiz.

Korrelyatsion tahlil ikkita omil o'rtasidagi (juft bog'liqlikda) hamda natijaviy omillar bilan boshqa ko'p omillar o'rtasidagi (ko'p omilli bog'liqlikda) bog'liqlikning zichligini miqdoriy jihatdan aniqlashdan

iborat (Mustafakulov va Sabirovlar., 2022).

X.Sabirov, Abdullayeva va boshqalar o'z tadqiqotlarida quyidagi korrelyatsiya koeffitsiyentidan foydalanishgan:

$$r_{x/y} = \frac{\bar{x} \cdot \bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \cdot \sigma_y}$$

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}} \quad \sigma_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}}$$

Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r) -1 dan +1 oralig'idagi qiymatlardan tashkil topadi. Agar $r=0$ ga teng bo'lsa, omillar o'rtasida bog'lanish mavjud emas bo'ladi va $0 \leq r \leq 1$ oralig'ida bo'lsa, to'g'ri bog'lanishga ega bo'ladi. $-1 \leq r \leq 0$ oralig'ida teskari bog'lanish mavjud bo'ladigan bo'lsa, $r = 1$ esa funksional bog'lanish mavjud bo'lganligini ifodalaydi (Sabirov va boshqa., 2022).

Ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsiya koeffitsiyentlari zich bog'lanishi multikollinearlik tushunchasini hosil qiladi hada uni aniqlash uchun VIF- me'zonidan foydalaniladi.

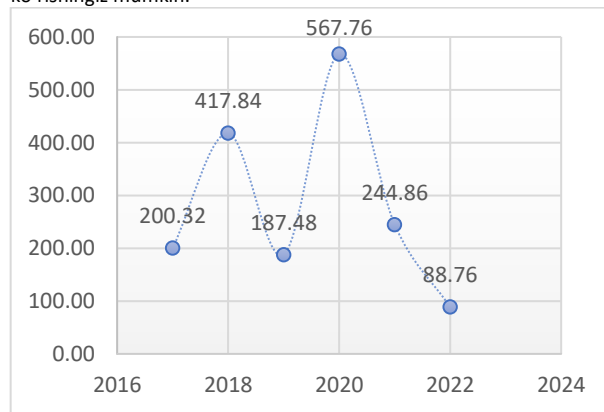
J.X. Stosk va M.V. Vatsonlar VIF (variance inflation factor) koeffitsiyentlari modelning o'zgaruvchilari bir-biri bilan qanchalik kuchli bog'liqligini ko'rsatadi. Ta'sir etuvchi omilga mos keladigan VIF koeffitsiyentini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanib hisoblagi:

$$VIF = \frac{1}{1 - R^2}$$

Bunda: R^2 - ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsiya koeffitsiyentining kvadrat qiymatidir (Stock va Watson lar., 2020).

Agar barcha o'zgaruvchilar uchun VIF koeffitsiyentlari 10 dan kam bo'lsa, bu modelda sezilarli multikollinearlik yo'qligini anglatadi. Aks holda, model multikollinearlikka ega degan xulosaga kelish kerak.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Amalga oshirilgan loyihalardan to'langan soliq to'lovlari 2019-yildan 2020 yilga nisbatan eng yuqori ko'rsatkichni qayd etgan. 2021 yildan boshlab nisbat ko'rsatkich qiymatlar kamayib borgan, bu esa o'z navbatida sohaga kiritilayotgan investitsion loyihalardan olinadigan soliq to'lovlari stavfkalarini kamaytirilishi va sohaga qaralayotgan e'tibordan dalolat beradi. Shu bilan bir qatorda, sohaga kiritilayotgan investitsion loyihalarning amalga oshirilishi va uning hayotiylik davrini oshirish uchun ularni bevosita miqdorlarning o'zgarishiga qarab, mamlakatga kiritilayotgan xorijiy va mahalliy investitsion loyihalarning hajmi oshishi yoki kamayishiga ta'sir o'tkazadi. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ davlat-xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirilgan loyihalardan ushlanadigan sug'urtalash badallarining yillar nisbatidagi foiz qiymatlarini quyidagi grafikda ko'rishimiz mumkin.

2.7-rasm. Soliq to'lovlarning o'zgarish sur'ati³¹

Tahlil natijalariga asosan «O'zbekiston temir yo'llari» AJ davlat-xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirilgan loyihalardan ushlanadigan sug'urtalash badallari 2018 yilga nisbatan 2019 yilda eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan, bu o'z navbatida 2019 yilda qo'shimcha 81 % ga o'sgan. 2022 yilga esa sug'urta badallari nisbat qiymati 113 % ni tashkil etgan, bu esa kiritilayotgan loyiha-tadqiqot ishlaridagi sug'urtalash mukofotlarining kamayganligini ta'kidlaydi.

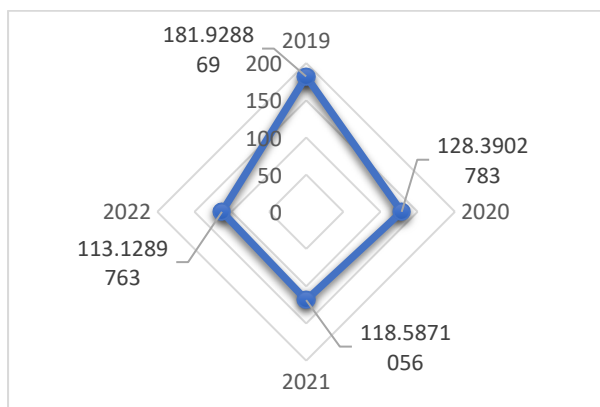
29

<https://staff.tiame.uz/storage/users/55/presentations/tmmQ7tLYRCcOHOKA3Ykkm2C9H810cFwIF9oSyzP.pdf>

30

<https://staff.tiame.uz/storage/users/55/presentations/tmmQ7tLYRCcOHOKA3Ykkm2C9H810cFwIF9oSyzP.pdf>

³¹ O'zbekiston temir yo'llari AJ tomonidan berilgan ma'lumotlar asosida muallif ishlagani

2.8-rasm. Loyiha-tadqiqot ishlarini sug'urtalash badallarining yillar nisbatidagi foiz qiymatlari³²

Tadqiqot jarayonida loyiha-tadqiqot ishlarining soliq to'lovlari va sug'urta mukofotlari bilan orasidagi bog'lanishni Stata14 amaliy paketidan foydalangan holda tahlilini amalga oshiramiz.

	Y	X1	X2
Y	1.0000		
X1	-0.2466	1.0000	
X2	-0.2280	0.9019	1.0000

2.9-rasm. Korrelyatsion tahlil natijasi³³

Hisob-kitoblar natijasida, amalga oshirilgan loyiha-tadqiqot ishlariga soliq to'lovlari va sug'urta badallari teskari va sust bog'langanini ko'rishingiz mumkin. Shuningdek, ta'sir etuvchi omillar orasida to'g'ri va zich bog'langanini ifodalamoqda. Bu yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, sohaga kiritilayotgan investitsion loyihalarga belgilanib qo'yilayotgan soliq stavkalari va sug'urta badallarini kamaytirilishi natijasidir. Tadqiqotimiz jarayonida quyidagicha natijalar hosil bo'ldi:

Variable	VIF	1/VIF
X1	5.36	0.186492
X2	5.36	0.186492
Mean VIF	5.36	

2.10-rasm. VIF koeffitsiyent natijalari³⁴

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Добрин А. Ю. Экономическое обоснование механизмов государственно-частного партнерства в транспортном строительстве. ДИССЕРТАЦИЯ/ Москва – 2016 г. 157с.
2. Ильиных Ю.М. Перспективы развития страхового бизнеса в России // Вестник Алтайской академии экономики и права. - 2010. - № 1. - С. 66-69.
3. Пирогова Татьяна Викторовна, & Ильиных Юлия Михайловна (2016). Роль страхования в развитии государственно-частного партнерства. Алтайский вестник Финуниверситета, (1), 122-131.

Korrelyatsion tahlil natijasida ishtirok etgan ta'sir etuvchi omillarni orasida zich bog'lanishiga qaramay, ular orasida multikollinearlik mavjud emas. Soliq to'lovi (X1) va sug'urta mukofotlari (X2)ning VIF koeffitsiyentlari 5.36 ga teng, bu esa 10dan kichkinadir. Ta'sir etuvchi omillar orasida multikollinearlik mavjud bo'lmaganlik bois, keyingi bosqich ya'ni regression tahlil amalga oshiriladi. Regression tahlilda chiziqli ko'p omilli regression model tuzamiz.

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	5
Model	557.09336	2	278.54668	F(2, 2)	=	0.06
Residual	8579.49612	2	4289.74806	Prob > F	=	0.9390
				R-squared	=	0.0610
				Adj R-squared	=	-0.8781
Total	9136.58948	4	2284.14737	Root MSE	=	65.496

Y	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
X1	-.0040213	.0290455	-0.14	0.903	-.1289939 .1209513
X2	-.0001062	.0056451	-0.02	0.987	-.0243952 .0241829
_cons	571.722	135.033	4.23	0.052	-9.278201 1152.722

2.11-rasm. Regression tahlil natijasi³⁵

Regression tahlil natijasiga asosan, model quyidagicha bo'ldi:

$$Y = 571,722 - 0,004 * X1 - 0,0001 * X2$$

yoki

$$In. loy = 571,722 - 0,004 * S_{ti} - 0,0001 * S_{is}$$

Model natijasiga asosan, soliq to'lovlari va sug'urta mukofotlari investitsion loyiha ishlariga salbiy ta'sirini ifodalamoqda. Bu o'z navbatida ularning oshishi investitsion loyiha ishlarini kamayishini olib keladi. Stata15 amaliy paketi orqali olingan natijalarga asosan, modelning determinatsiya koeffitsiyenti 0,061 ga tenglashdi. Bu o'z navbvtida, tuzilgan modelning qiymatlari real qiymatlaridan ancha uzoqligini ifodalaydi. F-mezon qiymati r-value qiymatiga asosan ahamiyatsiz bo'lib, bu tanlangan model shakli adekvat emasdir.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot jarayonida olingan natijalarga asosan, «O'zbekiston temir yo'llari» AJga kiritilayotgan investitsion loyihalardan olinadigan soliq to'lovlari stavkalarini kamaytirilishi va sohaga qaratilayotgan e'tibordan dalolat beradi. Shu bilan bir qatorda, sohaga kiritilayotgan investitsion loyihalarning amalga oshirilishi va uning hayotiylik davrini oshirish uchun ularni bevosita sug'urtalash ijobiy natijalarni beradi.

Shu bilan bir qatorda, amalga oshirilgan loyiha-tadqiqot ishlariga soliq to'lovlari va sug'urta badallari teskari hamda sust bog'langanligi aniqlandi. Bu o'z navbatida, soliq to'lovlari va sug'urta badallarini kamaytirish kerakligi ifodalaydi.

Shuningdek, model natijasiga asosan soliq to'lovlari va sug'urta mukofotlari investitsion loyiha ishlariga salbiy ta'siri borligi ilmiy asoslandi. Tadqiqot jarayonida topilgan model parametrlarining student qiymati r-value qiymatiga asosan ahamiyatsiz bo'ldi hamda ular ishonchsiz ekanligi xulosa qilindi. Natijalar shuni anglatadiki, tuzilgan model to'liq salbiy bo'ldi. Shuni inobatga olib, modelda qatnashgan omil va kuzatuvlar sonini oshirishimiz kerak degan xulosaga kelindi.

4. Добрин А. Ю. Экономическое обоснование механизмов государственно-частного партнерства в транспортном строительстве. ДИССЕРТАЦИЯ/ Москва – 2016 г. 157с.

5. Ш.Мустафакулов., Х.Сабиров. "Эконометрика I" Ўқув қўлланма.-Т.: "Илм-фан ва инновация" 2022, 232б.

6. Sabirov, H. N., Abduvaliyeva, Z., & Kh, T. (2022). ECONOMETRIC MODELING OF BUSINESS PROCESSES BASED ON TIME SERIES DATA. *Экономика и социум*, (7 (98)), 102-110.

7. Stock JH, Watson MW "Introduction to Econometrics" 4th Edition, ISBN 978-0-13- 446199-1, published by Pearson Education © 2020.

³² «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ томонидан тақдим қилинган маълумотномасидан фойдаланиб тадқиқотчи томонидан тузилган

³³ Stata15 амалий пакети орқали олинган муаллиф ҳисоб-китоб натижаси

³⁴ Stata15 амалий пакети орқали олинган муаллиф ҳисоб-китоб натижаси

³⁵ Stata15 амалий пакети орқали олинган муаллиф ҳисоб-китоб натижаси

KORXONALARDA QABUL QILINGAN QARORLARNI BOSHQARUV SAMARADORLIGIGA TA'SIRINI IQTISODIY MATEMATIK MODELASHTIRISH

Rustamova Sayyora Xatamovna

Andijon davlat universiteti, Iqtisodiyot kafedrası

katta o'qituvchisi, i.f.f.d.(PhD)

Rustamova0302@mail.ru, +998912870005

MAQOLA HAQIDA

ANNATATSIYA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 12

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.249>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

boshqaruv qarorlari, boshqaruv samaradorligi, mehnat unumdorligi, tashkiliy samaradorlik, iqtisodiy samaradorlik, texnologik samaradorlik, prognozlash, iqtisodiy matematik modelashtirish

Ushbu maqolada to'qimachilik korxonalarida qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarining tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy samaradorligi ochib berilgan. Bundan tashqari to'qimachilik korxonasida mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar orqali mehnat unumdorligi ko'rsatkichini 2022-2026 yillar uchun prognoz parametrlari ishlab chiqilgan.

Kirish. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish modeli- boshqaruv xodimlari qabul qiladigan qarorlarga bevosita ta'sir etadigan o'zgaruvchan ko'rsatkichlar va parametrlarning miqdori va ramziy holatini ifodalaydi. Yuqoridagi ta'rif bo'yicha olinadigan bo'lsa, boshqaruv qarorlarini qabul qilishga ta'sir qiluvchi omillar 2 guruhga bo'linadi:

1. O'zgaruvchan, ya'ni bu omillarning o'zgarishi boshqaruv tizimi orqali nazorat qilinadi (mahsulotning bahosi, mahsulotni ishlab chiqarish harajatlari, texnologiya va boshqalar.);

2. Parametrlar, ya'ni bu omillar o'zgarmaydigan va ta'sirsiz bo'ladi yoki sifat omillari desak ham bo'laveradi. Chunki ularni to'g'ridan to'g'ri miqdor jihatdan o'lchab bo'lmaydi (mahsulot sifati, iste'molchi talabini qondirish darajasi, ta'minotchilar bilan munosabatlarning barqarorligi, haridorlar bilan uzviy aloqa va b.). (Pardaev A.X., Pardaev B.X., 2008)

Adabiyotlar tahlili. I.U.Qalandarov o'zining tadqiqot ishida murakkab tizimlarni boshqarish va qaror qabul qilish jarayonlarini ahamiyatiga ega aniq optimizatsiya topish uchun diskret va ekstremal masalalarning alohida sinflarini yechish algoritmini ishlab chiqqan. Uning tadqiqot natijasi asosan axborot va jamoat xavfsizligi markazida joriy qilinishi natijasida havf-xatar va uni bartaraf qilish funktsional jadval ko'rinishida berilib, axborot xavfsizligini 11%ga oshirish imkonini bergan. (Qalandarov I.U, 2018)

Shuningdek, B.A.Чернишов esa ilmiy izlanishlari asosida reytingni baholash natijalaridan foydalangan holda boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muammoli yo'naltirilgan modellari va algoritmlarini ishlab chiqqan. Jumladan, reytingni boshqarish masalasini interaktiv algoritmi va multiplikativ qarorlar qabul qilish asosida ko'rib chiqqan. Natijada ichki va tashqi reyting baholari asosida resurslar ta'minotini taqsimlashda boshqaruv qaroridan ishlab chiqilgan modellar va algoritmik sxemalardan foydalanishga erishilgan. (B.A.Чернишов, 2020)

Boshqaruvda qabul qilingan qarorlarning samardorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdoriy baholashni quyidagi hollarda qiyin kechadi. Bular:

- boshqaruv uslubida qaror qabul qilish masalasi sezilarli darajada ta'sir ko'rsatsada, biroq bu ko'rsatkichni miqdoriy baholash qiyinroq;

- boshqaruv qarorlari ba'zan muammoli vaziyatlarda tezkorlik talab qilinadi yoki rejalashtirilgan vaqtda xodimlarni layoqatsizligi tufayli belgilangan ishlar bajarilmasligi mumkin. Shu sababli vaqt omilini miqdoriy baholash qiyinroq;

- rahbarning shaxsiy sifatleri, bu ko'rsatkichni ham miqdoriy baholash qiyin, vaholanki so'nggi qarorni yoki so'zni rahbar aytadi;

- qarorlarni amalga oshirish natijalari bilvosita korxonada jamoaning faoliyati bilan bog'liq. Lekin korxonada ma'muriy mehnat xarajatlarini ulushini ajratib ko'rsatishni miqdoriy baholash qiyin.

Qarorlar samaradorligining ikki jixati quyidagilarni nazarda tutadi: birinchisi maqsadli. Ushbu jihat tizimning o'z maqsadlariga erishishining o'lchovlarini namoyon etadi. Ikkinchisi xarajatli. Bu jihat tizimning mavjud resurslarini ishlab chiqarish natijalariga aylantirish usullari orqali samaradorlik aniqlanadi.

Boshqarish qarorlarining quyidagi turlarini alohida keltirib o'tish mumkin. Bularni:

1. Boshqaruv qarorlarining tashkiliy samaradorligi – natijalarni tashkiliy ishlarni optimallashtirish xisobiga ta'minlanishi. Tashkiliy samaradorlik– funktsiyalarni qayta taqsimlanishi, tashkiliy strukturani muqobilashtirish, rag'batlantirish masalalarini ijobiy hal etilishi, mehnat sharoitlarini yaxshilanishi hamda texnik xavfsizlik darajasi nisbatan yuqori bo'lishini ta'minlash;

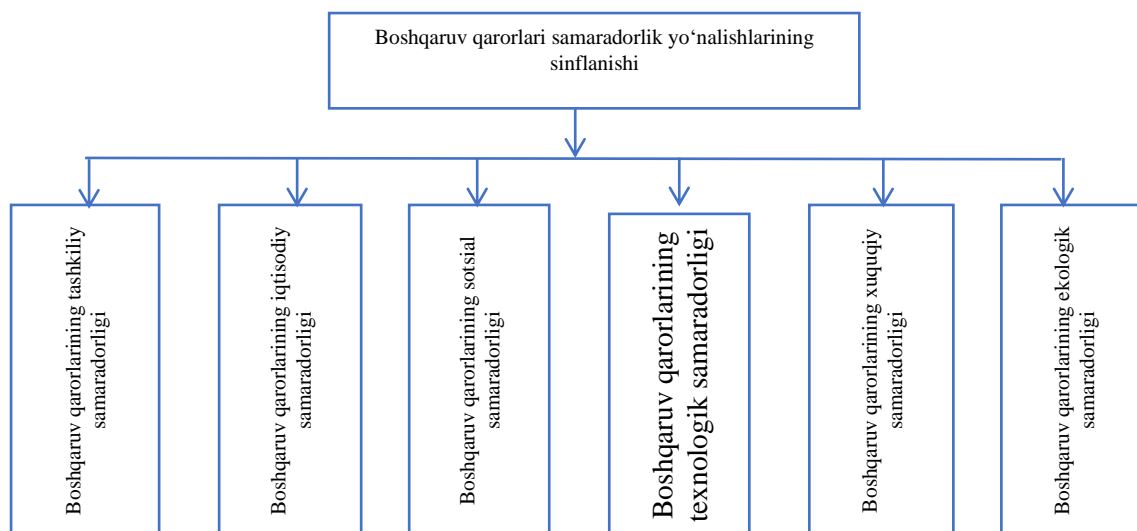
2. Boshqaruv qarorlarining iqtisodiy samaradorligi– qarorni ishlab chiqarilayotgan va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali, ya'ni foyda, mahsulot tannarxi, kredit, bozorning sotuv hajmi, investitsiya, moliyalashtirish bilan bog'liq samaradorlik kabilarda namoyon bo'lishi.

3. Boshqaruv qarorlarining ijtimoiy samaradorligi- xodimlarning ijodiy faoliyatga yo'naltirilishida, kadrlar qo'nimsizligini ijobiy hal qilinishida, tashkiliy madaniyatning rivojlanishi, ma'naviy-ma'rifiy muxitning yaxshilanishi kabilarda namoyon bo'ladi.

4. Boshqaruv qarorlarining texnologik samaradorligi- ishlab chiqarishning texnik-texnologik jihatdan zamonaviylashuvi.

5. Boshqaruv qarorlarining xuquqiy samaradorligi-huquqiy munosabatlarning qonun va qonunosti hamda me'yoriy talablarga mos tushishligini ta'minlanishida namoyon bo'ladi.

6. Boshqaruv qarorlarining ekologik samaradorligi– mehnat sharoitlarida sanitariya-gigiyena talablariga (ishlab chiqarish jarayonidagi shovqin, tebranishlar, radioaktivlik, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish kabilarga) rioya qilinishi hamda atrof-muxitga chiqariladigan chiqindilarni qayta ishlash (kamaytirish) hisobiga tabiatga yetkaziladigan zararlarni oldini olish tadbirlarining amalga oshirilishi kabilarda namoyon bo'ladi.

1-rasm. Boshqaruv qarorlari samaradorlik yo'nalishlarining sinflanishi.

Boshqaruv qarorlarining samaradorligini baholash turlicha mezonlar, ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi. Qarorning samaradorligini formal ravishda quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

$$S_q = F(C_o, C_i, C_s, C_t, C_h, C_e). \quad (1)$$

Bu yerda,

C_o – boshqaruv qarorlarining tashkiliy samaradorligi;

C_i - boshqaruv qarorlarining iqtisodiy samaradorligi;

C_s - boshqaruv qarorlarining sotsial samaradorligi;

C_t - boshqaruv qarorlarining texnologik samaradorligi;

C_h - boshqaruv qarorlarining xuquqiy samaradorligi;

C_e - boshqaruv qarorlarining ekologik samaradorligi.

$$S_q = \frac{\sum(C_o + C_i + C_s + C_t + C_h + C_e)}{6} \quad (2)$$

Barcha samaradorlik ko'rsatkichlarni qo'shib o'rtachasini chiqaramiz. Qarorning samaradorligi aniqlanadi.

Yuqoridagi samaradorlik ko'rsatkichlarini ikki tarkibiy qismga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarishdan olinadigan samaradorlikda bevosita aks etadigan ko'rsatkichlar;

2. Ishlab chiqarishdan olinadigan samaradorlikda bilvosita aks etadigan ko'rsatkichlar.

Shunda (1) ifoda quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$S_q = F(C_{q1}, C_{q2}). \quad (3)$$

Bu yerda,

C_{q1} - ishlab chiqarishdan olinadigan samaradorlikda bevosita aks etadigan ko'rsatkichlar;

C_{q2} - ishlab chiqarishdan olinadigan samaradorlikda bilvosita aks etadigan ko'rsatkichlar.

Boshqaruv qarorini qabul qilish jarayonida qanday xarajatlar kelib chiqishi mumkinligini batafsil ko'rib chiqamiz:

1) vaqt sarflari - ularni to'ldirish istagi yo'qligi sababli, ularni almashtirish mumkin emas; 2) yuqori texnologik xarajatlar - boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida va tashkilot ishida innovatsion ishanmalarni joriy etish;

3) axborot resurslari narxi –qaror qabul qilish jarayonidagi axborot almashinuvining hajmiga bog'liq;

4) inson kapitali bilan bog'liq xarajatlar - inson kapitaliga qo'shimcha sarmoyalar talab qilinadi;

5) Turli toifadagi xarajatlar yoki qo'shimcha xarajatlar - boshqaruv qarorini qabul qilish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har xil turdagi xarajatlar.

(A.B.Зарубенко va boshqalar, 2019)

Yuqoridagilardan kelib chiqib, "Lens Textile invest" MChJning mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini prognozlashning usullaridan iqtisodiy matematika modellashirish usuli yordamida regressiya va korrelyatsiya koeffitsentlarini aniqlab chiqamiz. Ekonometrik modelni regressiya koeffitsentlarini va prognoz parametrlarini aniqlash uchun vaqtli qatorlar bo'yicha statistik tanlanma uchun korxonaning 2014-2021 yillar davomidagi mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlarni ajratib olamiz.

Birinci navbatda mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni belgilab olinadi. (muallif ishlanmasi)

$$MU = e^{\beta_0} * MICH^{\beta_1} * KIs^{\beta_2} * AICHB^{\beta_3} * ICHQ^{\beta_4} * IHOM^{\beta_5} * MMS^{\beta_6}$$

Ushbu modelda mehnat unumdorligi ta'sir etuvchi omillarni tuzib oldik. Endi ushbu modelni ikkala tomonini natural logarifmlab (LN) olamiz va quyidagi ko'rinishga keladi:

$$LN(MU) = \beta_0 + \beta_1 * LN(MICH) + \beta_2 * LN(KIs) + \beta_3 * LN(AICHB) + \beta_4 * LN(ICHQ) + \beta_5 * LN(IHOM) + \beta_6 * LN(MMS)$$

Bu yerda:

MICH- Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (tn)

KIs- Korxonada jami ishchi-xodimlar soni (kishi)

AICHB- Asosiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar(kishi)

ICHQ- Korxonaning ishlab chiqarish quvvati (tn)

IHOM- Korxonada o'rtacha ish haqi miqdori (mln. So'm)

MMS- Korxonada mahsulotning mehnat sig'imi (kishi/tn)

1-jadval

"Lens Textile invest" MChJ mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarni 2014-2021 yillardagi olingan natijalari

Yillar	MU	MICH	KIs	AICHB	ICHQ	IHOM	MMS
2014	11,3	415	125	105	500	18720	0,253
2015	12,8	591	130	117	600	33232	0,198
2016	13,2	615	106	93	650	49523	0,151
2017	14,5	805	110	95	850	53456	0,118
2018	17,8	976	115	102	1000	68345	0,105
2019	19,6	1015	111	99	1050	86234	0,097
2020	18,2	1197	109	95	1200	112560	0,079
2021	17,4	1352	110	95	1400	123459	0,071

Mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarni natural logarifimga LN(X) qo'yib chiqamiz. Chunki ko'rsatkichlar o'lchov birliklari xar xil bo'lganligi uchun ularni bir xillash tirib olamiz.

2-jadval

Omialarning hisoblangan logarifim ko'rsatkichlari qiymatlari

Yillar	LN(MU)	LN(MICH)	LN(KIS)	LN(AICHB)	LN(ICHQ)	LN(IHOM)	LN(MMS)
2014	2,425	6,028	4,828	4,654	6,215	9,837	-1,374
2015	2,549	6,382	4,868	4,762	6,397	10,411	-1,619
2016	2,580	6,422	4,663	4,533	6,477	10,810	-1,890
2017	2,674	6,691	4,700	4,554	6,745	10,887	-2,137
2018	2,879	6,883	4,745	4,625	6,908	11,132	-2,254
2019	2,976	6,923	4,710	4,595	6,957	11,365	-2,333
2020	2,901	7,088	4,691	4,554	7,090	11,631	-2,538
2021	2,856	7,209	4,700	4,554	7,244	11,724	-2,645

Ushbu jadvaldagi ma'lumotlardan foydalanib, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari – bu natijaviy omil va unga ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi bog'lanish zichligini ko'rsatadi.

3-jadval

Korrelyatsiya koeffitsiyentlari ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi bog'lanish

	LN_MU	LN_MICH	LN_KIS	LN_AICHB	LN_ICHQ	LN_IHOM	LN_MMS
LN_MU	1	0.923	-0.556	-0.417	0.917	0.907	-0.908
LN_MICH	0.924	1	-0.608	-0.500	0.994	0.980	-0.988
LN_KIS	-0.557	-0.608	1	0.959	-0.617	-0.714	0.716
LN_AICHB	-0.417	-0.500	0.959	1	-0.536	-0.593	0.625
LN_ICHQ	0.917	0.994	-0.617	-0.536	1	0.968	-0.989
LN_IHOM	0.907	0.980	-0.714	-0.593	0.968	1	-0.987
LN_MMS	-0.908	-0.988	0.716	0.625	-0.989	-0.987	1

Demak, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari natijaviy omil (mehnat unumdorligi, LnMU) va ta'sir etuvchi omillar o'rtasida zich bog'lanishlar mavjudligini ko'rsatmoqda, ya'ni xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari qiymati 0,9 dan katta. Ammo, LN_KIS, LN_AICHB va LN_MMS omillar natijaviy ko'rsatkichiga teskari ta'sir ko'rsatadi, chunki ular orasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari manfiy ishoraga ega. Bu yerda eng muhim holat bo'lib, ta'sir etuvchi omillar bir-biri bilan zich bog'lanmasligi kerak. Ya'ni, multikolleniarlik mavjud bo'lmazligi lozim. Agar ikkita ta'sir etuvchi omil o'rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyenti qiymati 0,9 dan kichik bo'lsa, multikolleniarlik mavjud emas deyiladi. Shuningdek, ayrim ta'sir etuvchi omillar o'rtasida bog'lanish zichliklari 0,9 dan katta ekan. Demak, ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik mavjud ekan.

Har bir korrelyatsiya koeffitsiyentining pastki qismida uning t-Styudent mezonini hisoblangan qiymati va ehtimolliki keltirilgan. Omillar o'rtasida hisoblangan ehtimollik 0,05 dan katta bo'lmazlik sharti qo'yiladi. Masalan, korxonada ishchi-xodimlar soni LN_KIS va korxonaning ishlab chiqarish quvvati LN_ICHQ o'rtasida xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti $r_{lnMU,lnICHQ} = 0.917$, $t = 2.597571$ va $prob. = 0,2339$ ga teng bo'lgan.

4-jadval

"Lens Textile invest" MChJ mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omialarning ta'sirchanlik koeffitsiyentlari

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli

Tanlanma davrlar: 2014-2021

Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

O'zgaruvchilar	Koeffitsiyent	Standart xatolik	t-statistika	Ehtimollik
LN_MICH_	-11.73969	4.582736	-2.561722	0.2369
LN_KIS_	-6.025526	2.281649	-2.640864	0.2304
LN_AICHB_	15.80141	4.685395	3.372482	0.1835
LN_ICHQ_	2.566695	0.988113	2.597571	0.2339
LN_IHOM_	-0.200664	0.275290	-0.728919	0.5990
LN_MMS_	-10.11883	4.604017	-2.197826	0.2718
C	0.855632	3.696423	0.231476	0.8552
R-squared	0.991183	Mean dependent var		2.730000
Adjusted R-squared	0.938280	S.D. dependent var		0.199734
S.E. of regression	0.049621	Akaike info criterion		-3.498244
Sum squared resid	0.002462	Schwarz criterion		-3.428733
Log likelihood	20.99298	Hannan-Quinn criter.		-3.967070
F-statistic	18.73583	Durbin-Watson stat		3.554509
Prob(F-statistic)	0.175030			

Mazkur ikki omil o'rtasida o'rtacha bog'lanish borligini bildiradi hamda xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti 95 foiz aniqlikda ishonchli ekanligi va ushbu omil o'rtasida o'zaro musbat bog'lanish mavjuddir.

Juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari bo'yicha, korxonada o'rtacha ish haqi miqdori (mln. so'm) LN_IHOM_ va Korxonada mahsulotning mehnat sig'imi (kishi/tn) LN_MMS_ o'rtasidagi korrelyatsiya

koefitsiyenti $r_{\ln IHOM, \ln MMS} = -0.987$, $t = -2.197826$

va $prob. = 0.2718$ ga teng. Ushbu ikki omilni o'zaro bog'liqligi o'rtasida teskari bog'lanish mavjud bo'lib juft korrelyatsiya koefitsiyenti ishonchli emasligini ko'rsatadi, ya'ni $prob > 0,05$ dan kattaligi uchundir.

Ko'p omilli ekonometrik modeldagi noma'lum $\beta_0, \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ parametrlarini aniqlashda "eng kichik kvadratlar usuli" qo'llaniladi. Natijada ko'p omilli ekonometrik modelni

hisoblangan ko'rsatkichlarini parametrlari quyidagi formulaga joylashtiramiz:

$$LN(MU) = 0.86 - 11.74 * LN(MICH) - 6.03 * LN(KIs) + 15.8 * LN(AICHB) + 2.57 * LN(ICHQ) - 0.2 * LN(IHOM) - 10.12 * LN(MMS)$$

Korxonada student mezon ichida eng kichik qiymati $t = -2.640864$ ga teng. Ko'p omilli ekonometrik modeldan ushbu omilni chiqarib hisoblaymiz. Chunki ahamiyatlilik darajasi juda ham past bo'lganligi uchun ushbu omil chiqarib tashlanadi va qayta hisoblab chiqamiz.

5-jadval

"Lens Textile invest" MCHJ mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarish natijasi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli

Tanlanma davrlar: 2014-2021

Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN_MICH_	-12.55155	9.130046	-1.374752	0.3030
LN_AICHB_	12.91012	9.096647	1.419217	0.2916
LN_ICHQ_	0.717755	1.392293	0.515520	0.6575
LN_IHOM_	0.064684	0.511767	0.126393	0.9110
LN_MMS_	-12.35560	9.036248	-1.367337	0.3049
C	-4.059370	6.377077	-0.636556	0.5895
R-squared	0.929690	Mean dependent var		2.730000
Adjusted R-squared	0.753916	S.D. dependent var		0.199734
S.E. of regression	0.099082	Akaike info criterion		-1.672037
Sum squared resid	0.019634	Schwarz criterion		-1.612456
Log likelihood	12.68815	Hannan-Quinn criter.		-2.073888
F-statistic	5.289122	Durbin-Watson stat		1.934032
Prob(F-statistic)	0.166615			

Yuqoridagi jadvalda omillarning bog'liqligini tekshirish asosida uning determinatsiya koefitsiyenti $R\text{-squared} = 0.9296$ koefitsentga teng. "Lens Textile invest" MCHJda mehnat unumdorligi hajmining 92,96 foizi ko'p omilli ekonometrik modelga kiritilgan omillardan tashkil topgan. Qolgan 0,0704 foizi (1,0-0,9296) hisobga olinmagan omil ta'siridir.

Korxonada student mezon ichida eng kichik qiymati $t = -1.367337$ ga va juda ham past bo'lganligi uchun ushbu omil chiqarib tashlanadi va qayta hisoblab chiqamiz.

"Lens Textile invest" MCHJda aniqlangan ko'p omilli ekonometrik model shuni ko'rsatadiki, mahsulot ishlab chiqarish hajmi (lnMICH) o'rtacha 1,0 foizga ortsa, mehnat unumdorligi (lnMU) o'rtacha -0.31 foizga kamayishi mumkin. Asosiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar (lnAICHB) o'rtacha 1,0 foizga ortishi, mehnat unumdorligini (lnMU) o'rtacha 0.55 foizga ortishiga olib keladi. Korxonada o'rtacha ish haqi miqdori (lnIHOM) o'rtacha 1,0 foizga oshishi, mehnat unumdorligi hajmini (lnMU) o'rtacha 0.23 foizga ortadi.

6-jadval

"Lens Textile invest" MCHJ mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar ichidan ahamiyatlilikini chiqarigandan keyingi o'zgarish natijasi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli

Tanlanma davrlar: 2014-2021

Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN_MICH_	-0,31	2,02	-0,15	0,89
LN_AICHB_	0,55	1,15	0,48	0,67
LN_ICHQ_	0,58	1,57	0,33	0,76
LN_IHOM_	0,23	0,56	0,41	0,71
C	-3,76	7,24	-0,52	0,64
R-squared	0,86	Mean dependent var		2,73
Adjusted R-squared	0,68	S.D. dependent var		0,19
S.E. of regression	0,11	Akaike info criterion		-1,26
Sum squared resid	0,04	Schwarz criterion		-1,21
Log likelihood	10,05	Hannan-Quinn criter.		-1,59
F-statistic	4,76	Durbin-Watson stat		1,12
Prob(F-statistic)	0,12			

$$LN(MU) = -3.758 - 0.306 * LN(MICH) + 0.549 * LN(AICHB) + 0.517 * LN(ICHQ) + 0.23 * LN(IHOM)$$

F-mezonni $F_{hisob} = 4.763270$ ga tengligi hisoblab chiqildi. $F_{jadval} =$ hajmini (lnMU) kelgusi yillar uchun prognoz parametrlarini ishlab chiqish mumkin.

Ishonchlilik ehtimoli $\alpha = 0,05$ va ozodlik darajasi $d.f. = 10 - 3 + 1 = 8$ bo'lganda, t -mezoning jadval qiymati $t_{\text{жадвал}} = 2.3060$ ga teng.

Darbin-Uotson DW qiymati jadvaldagi DW_L va DW_U bilan solishtiriladi. Agar $1.123850 (DW_{\text{hisob}}) < 2,21$ dan kichik bo'lsa, qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud deyiladi. $1.123850 (DW_{\text{hisob}}) > 0,56$ dan katta bo'lsa, qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud emas deyiladi. Demak, $DW_{\text{hisob}} > DW_U$ bo'lgani uchun natijaviy omil (InMU) qoldiqlarida avtokorrelatsiya mavjud emas ekan. Yuqorida olingan model asosida

korxonada mehnat unumdorligi ko'rsatkichining 2022-2026 yillar uchun prognozini amalga oshiramiz.

Korxonada mehnat unumdorligini prognozini aniqlash uchun vaqtga bog'liqlangan holda trend modelini tuzib olamiz:

$$X_i = b_0 + b_1 \cdot t$$

Korxonada ishlab chiqarish hajmi bo'yicha trend model:
InMICH=5,980464+0,160619*t;

7-jadval

“Lens Textile invest” MCH ishlab chiqarish hajmi trend modelini aniqlash uchun omillarni bog'liqligi o'zgarishi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli LN_MICH_
Tanlanma davrlar: 2014- 2021
Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
T	0,16	0,012	12,86	0,00
C	5,98	0,06	94,84	0,00
R-squared	0,97	Mean dependent var		6,70
Adjusted R-squared	0,96	S.D. dependent var		0,40
S.E. of regression	0,08	Akaike info criterion		-1,98
Sum squared resid	0,04	Schwarz criterion		-1,96
Log likelihood	9,91	Hannan-Quinn criter.		-2,11
F-statistic	165,44	Durbin-Watson stat		2,06
Prob(F-statistic)	0,0014			

Asosiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar bo'yicha trend model: In AICHB =4,683321-0,017655*t;

8-jadval

“Lens Textile invest” MCHni asosiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar trend modelini aniqlash uchun omillarni bog'liqligi o'zgarishi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli LN_AICHB_
Tanlanma davrlar: 2014-2021
Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
T01	-0,018	0,01	-1,7	0,15
C	4,68	0,053	88,9	0,00
R-squared	0,32	Mean dependent var		4,60
Adjusted R-squared	0,21	S.D. dependent var		0,08
S.E. of regression	0,07	Akaike info criterion		-2,34
Sum squared resid	0,03	Schwarz criterion		-2,32
Log likelihood	11,35	Hannan-Quinn criter.		-2,47
F-statistic	2,86	Durbin-Watson stat		2,58
Prob(F-statistic)	0.141593			

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati (tn) In ICHQ=6,096750+0.146083*t.

“Lens Textile invest” MChJning ishlab chiqarish quvvati trend modelini aniqlash uchun omillarni bog‘liqligi o‘zgarishi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli LN_ICHQ_

Tanlanma davrlar: 2014-2021

Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
T02	0.146083	0.008069	18.10472	0.0000
C	6.096750	0.040745	149.6303	0.0000
R-squared	0.982024	Mean dependent var		6.754125
Adjusted R-squared	0.979028	S.D. dependent var		0.361090
S.E. of regression	0.052292	Akaike info criterion		-2.851637
Sum squared resid	0.016407	Schwarz criterion		-2.831777
Log likelihood	13.40655	Hannan-Quinn criter.		-2.985587
F-statistic	327.7810	Durbin-Watson stat		1.856930
Prob(F-statistic)	0.000002			

Korxonada o‘rtacha ish haqi miqdori bo‘yicha trend model: $\ln IHOM=9,837893+0,252607*t$.

“Lens Textile invest” MChJda o‘rtacha ish haqi miqdori trend modelini aniqlash uchun omillarni bog‘liqligi o‘zgarishi

Metod: Eng kichik kvadratlar usuli LN_IHOM_

Tanlanma davrlar: 2014-2021

Qabul qilingan kuzatishlar soni: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
T03	0.252607	0.023245	10.86735	0.0000
C	9.837893	0.117379	83.81274	0.0000
R-squared	0.951652	Mean dependent var		10.97463
Adjusted R-squared	0.943594	S.D. dependent var		0.634282
S.E. of regression	0.150642	Akaike info criterion		-0.735501
Sum squared resid	0.136158	Schwarz criterion		-0.715641
Log likelihood	4.942004	Hannan-Quinn criter.		-0.869451
F-statistic	118.0993	Durbin-Watson stat		1.334168
Prob(F-statistic)	0.000036			

Xulosa va takliflar: Tatqiqotda biz tomonimizdan yuqorida keltirilgan omillar bo‘yicha trend modellari yordamida har bir omilning qiymatlarini 2020-2025 yillar uchun prognoz qilamiz va prognoz natijalari qiymatlarini ko‘p omilli ekonometrik modelga qo‘yib, natijaviy ko‘rsatkich – korxonada mehnat unumdorligi ko‘rsatkichini 2020-2025

yillar uchun prognoz xisobotlarini amalga oshiramiz. Mazkur korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish darajasini aniqlash maqsadida kelgusi yillar uchun hisoblangan prognoz ko‘rsatkichlari 2.3.11-jadvalda keltirilgan.

“Lens Textile invest” MChJda mehnat unumdorligi ko‘rsatkichini 2022-2026 yillar uchun prognoz parametrlari

Yillar	Mehnat unumdorligi (mln. so‘m), MU	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (tn), MICH	Asosiy ishlab chiqarishda band bo‘lganlar (kishi), AICHB	Korxonaning ishlab chiqarish quvvati (tn), ICHQ	Korxonada o‘rtacha ish haqi miqdori (mln. so‘m), IHOM
2022	21,5	1685,8	91,8	1652,4	181679,6
2023	23,3	1978,3	90,9	1919,8	233281,2
2024	25,0	2321,6	89,1	2208,3	302549,4
2025	27,1	2724,4	87,4	2565,7	388481,2
2026	29,1	3197,1	85,6	2981,0	498819,7

“Lens Textile invest” MChJda mehnat unumdorligi 2022 yilda 21,5 mln. so‘mlik, 2026 yilda 29,1 mln. so‘mni imkoniyati belgilangan. Shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1685,8 tonnadan 2026 yilga borib 3197,1 tonnaga yetkazish imkoniyati belgilangan. Jumladan,

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.V. Зарубенко, В.А.Стус,К.Е.Белай, И.Г.Иванова “Эффективность управленческих решений” “Соллокуиум-журнал”№3(27), 2019, 30-ст

2. Pardaev A.X., Pardaev B.X. Boshqaruv hisobi/-T.,G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi , 2008, 172-b

3. Б. А. Чернишов “Централизованное управление взаимодействием объектов организационной системы на основе

ushbu ko‘rsatkichlarni erishish maqsadida korxonaning ishlab chiqarish quvvati 2022 yilda 1652,4 tonnadan 2026 yilga borib 2981 tonnaga yetishi asoslangan.

оптимизационных моделей рейтингового оценивания” автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технической наук. Воронож-2020

4. Qalandarov I.U “Funksional jadvallar asosida mantiqiy boshqaruv tizimlarining algoritmik va avtomat modellari yaratish usullari va texnologiyalari” mavzusidagi texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) disser. avtoreferati. –Toshkent. 2018, 7- 9-b.

AUDITORLIK TASHKILOTLARI TOMONIDAN AUDITORLIK TEKSHIRUVLARI O'TKAZISH JARAYONIDA DALILLARNI TO'PLASH AHAMIYATI VA ZARURIYATI

Sattorov Alisher

TDIU mustaqil izlanuvchi, PhD, dotsent

alisher4090@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 13

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.250>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

AXS, auditorlik tekshiruvi, audit dalillari, dailllar tahlili

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada auditorlik tekshiruvlari jarayonida auditorlik dalillarini tushunish masalasi, ularga qo'yiladigan talablar, ularni olishning tegishli usullari va yo'llarini qo'llash, ayrim turdagi operatsiyalar va hisobot ob'ektlari bo'yicha auditorlik dalillarini yaratishning o'ziga xos xususiyatlari, tashqi tasdiqlar (so'rovlar) va boshqa jihatlar o'rganilgan.

Kirish. Moliyaviy xisobotlar auditini o'tkazayotganda auditor tekshirilayotgan moliyaviy xisobotlar MHXSga mos kelishi yoki undan chetlanishlar bo'lgan xollarni aniqlashi uchun zaruriy dalillarni to'playdi. Shu dalillar asosida auditor moliyaviy xisobotlarning to'g'ri yoki noto'g'ri tuzilganini aniqlaydi. Bir so'z bilan aytganda, dalillar audit tekshiruvining asl mohiyatini tashkil etadi. Auditor moliyaviy xisobotlar yuzasidan o'z professional fikrini bildira olishi uchun etarli miqdordagi va sifatli dalillar to'planishi lozim.

Audit tekshiruvi davomida auditor qo'lga kiritishi mumkin bo'lgan dalillar turli ko'rinishda bo'lishi mumkin. Misol uchun, aktivlarni shaxsan tekshirish, operatsiyalarning haqiqatdan xam sodir bo'lganini uchinchi tarafdin tasdiqlashi, auditorning mijoz bilan o'zaro telefon orqali muloqoti natijasida olingan ma'lumotlar va boshqalar.

Audit dalillari faqatgina etarli miqdorda emas, balki etarlicha sifatli, ishonchli bo'lishi dardor. Dalil sifatli bo'lishi uchun esa u o'z kuchini yo'qotmagan va tekshirilayotgan ob'ektga aloqador bo'lishi lozim.

To'planishi lozim bo'lgan audit dalillarining miqdorini auditorning o'zi professional muloxazasiga asoslangan xolda belgilaydi. Audit dalillarining sifatiga esa bir qator omillar ta'sir etishi mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- dalillar mijoz korxonadan tashqari manbaalardan olinganda ularning ishonchligi yanada ortadi;
- mijozning ichki nazorat tizimi korxonada tayyorlangan buxgalteriya ma'lumotlari sifatiga ta'sir etadi;
- auditor tomonidan dalillar be'vosita olinganda bu dalillar bilvosita olinganga qaragandagi ishonchligi yuqori bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. Rossiyalik olim Ya.V.Sokolov (Ya.V.Sokolov, 2012) o'z tadqiqot ishida auditorlik dalillarning ahamiyatini ochib bergan. Shuningdek, Professor H.N.Musaev (H.N.Musaev, 2002) auditorlik dalillarini: olinish tartibi, olinish usuli, asoslanishi va kelib chiqish joyi kabi mezonlar bo'yicha turkumlagan.

Professor Z.T.Mamatov (Z.T.Mamatov, 2004) ham auditorlik dalillarini uchta mezon (ichki, tashqi, aralash) bo'yicha guruhlab, moliyaviy hisobot auditida qo'llashning uslubiy jihatlarini ochib bergan. Shuningdek, auditorlik dalillarni to'plashga statistik usullarni qo'llash masalalari tadqiq qilingan.

E.A.Arens va Dj.Lobbek fikricha (E.A.Arens va Dj.Lobbek, 2012), xalqaro va milliy standartlar hamda auditorlik dalillar va auditorlik muolajalari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tushunish auditda muhim ahamiyatga ega.

Professor D.Rajaboyev (D.Rajaboyev, 2010) ta'kidlashicha, auditorlik dalillar audit jarayonida tekshirilayotgan mijoz – korxonada va uchinchi shaxslardan olingan axborotlar hamda ularni tahlil qilish natijalari bo'lib, moliyaviy hisobotning ishonchligi to'g'risida auditorlik xulosasi tuzish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida tizimli tahlil, mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, guruhlash usullari qo'llanildi. Tadqiqot so'ngida ilmiy xulosalar yasaldi.

Tadqiqot natijalari. Audit dalillarining etarligi, ularga asoslanib auditor moliyaviy xisobotlarga nisbatan biror fikr hosil qilishi uchun etarli miqdorda bo'lishini nazarda tutadi. Dalillarining etarligini belgilash auditorning professional muloxazani talab etadi. Shu o'rinda quyidagi omillar audit dalillarining etarligini belgilashda ahamiyat kasb etishi mumkin:

- audit dalillarining miqdori ularning sifati bilan teskari bog'lanishda bo'ladi. Ya'ni, dalillar qanchalik sifatli bo'lsa, ularni shuncha kamroq miqdorda to'plash mumkin;
- dalillarining miqdori muximlikka xam bog'liq. Ya'ni tekshirilayotgan ob'ekt qanchalik muxim bo'lsa, to'planishi lozim bo'lgan audit dalillari xam shunchalik ko'proq bo'lishi lozim. Muxim bo'lmagan ob'ektlarga nisbatan kam miqdordagi dalillar to'planishi yoki umuman to'planmasligi xam mumkin.

Audit predmeti xo'jalik faktlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va o'rganishni o'z ichiga oladi, bu ko'proq darajada nazorat-auditorlik jarayonida amalga oshirilgan yoki amalga oshirilishi rejalashtirilgan xo'jalik operatsiyalarining qonuniyligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash, tashkilot buxgalteriya (moliyaviy) hisoboti ko'rsatkichlarining ishonchligi va haqiqiylikni aniqlash uchun yetarli miqdordagi sifatli (har tomonlama) dalillarni olish imkonini beradi.

Auditorlik tekshiruvdan oldin va uning davomida barcha bajarilgan tartib-taomillar va olingan ma'lumotlar (auditorlik dalillari) auditorning ish hujjatlarida aks ettiriladi.

Avvalgi audit davomida olingan ma'lumotlar (agar auditor avvalgi audit tugaganidan keyin ushbu ma'lumotlarning joriy audit maqsadlarida qo'llanilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar bo'lmaganiga ishonch hosil qilgan bo'lsa), auditorning yangi mijozni xizmat ko'rsatishga qabul qilish yoki mavjud mijoz bilan hamkorlikni davom ettirish masalasini hal qilish tartibini belgilaydigan ichki sifat nazorati tartib-taomillari natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar, buxgalteriya hisobi yoki audit bilan bog'liq bo'lmagan ekspert baholash xizmatlarini ko'rsatuvchi jismoniy yoki yuridik shaxs tomonidan tayyorlangan, tekshirilayotgan shaxs tomonidan moliyaviy hisobotlarni tayyorlash jarayonida jalb qilingan ma'lumotlardir.

Auditorlik dalillarini to'plashni strategik rejalashtirishda mantiqiy fikrlashni "ishga solish" kerak. Auditorlik dalillarini to'plash strategiyasi shundan iboratki, auditorlik guruhi to'plangan dalillar asosida fikr bildirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun yetarlicha zarur auditorlik dalillarini qanday qilib to'plashni ko'rib chiqish haqida bosh qotiradi. Nazorat ma'lumotlari manbalariga qarab, auditorlik dalillarini to'plash hujjatli va haqiqiy audit usullaridan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Hujjatli audit tekshiruvdan o'tgan xo'jalik operatsiyasining mohiyatini u aks ettirilgan dastlabki hujjatlar, hisoblar va hisobotlar ma'lumotlariga ko'ra aniqlashdan iborat.

Haqiqiy audit mol-mulk va moddiy boyliklarning haqiqiy qoldig'ini aniqlash uchun ishlatiladigan turli usullar (qayta hisoblash, tortish, o'lchash, laboratoriya tahlillari va boshqalardan foydalangan holda tekshirish ob'ektlarining amaldagi, haqiqiy holatini aniqlashdan iborat.

Auditorlik guruhi aniqlangan auditorlik dalillari asosida asosli xulosalar chiqarishga yordam beradigan zarur ma'lumotlarni to'plash uchun haqiqiy nazorat va hujjatli tadqiqot usullaridan foydalanishi kerak. Har qanday dalil og'zaki emas, balki yozma ravishda qabul qilinsa, uning qiymati ortadi.

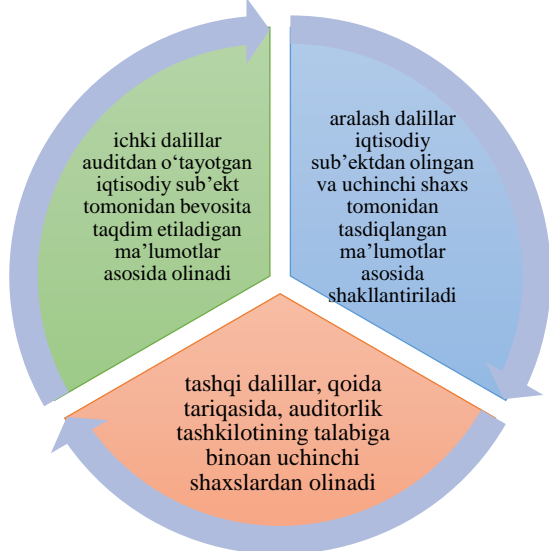
Auditorlik dalillarini to'plash quyidagi majburiy mezonlarni aniqlashga qaratilgan bo'lishi kerak (1-rasm):

1-rasm. Auditorlik dalillarini to'plashning majburiy mezonlarni³⁶

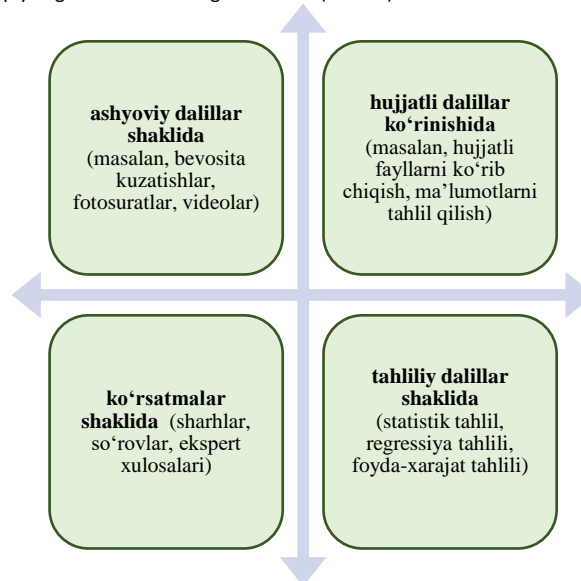
Auditorlik dalillarini to'plash davomida auditorlar tekshiruv uchun representativ tanlashdan foydalanishga qaror qilishadi. Auditorlik dalillari auditorlik amaliyoti asosida auditorlar tomonidan belgilanadigan audit maqsadlariga erishish uchun yetarli bo'lishi lozim. Dalillarni to'plash jarayonida so'rovnomalar testlaridan foydalanish mumkin, ular davomida o'rganilayotgan tashkilotning ichki nazorati va buxgalteriya hisobining kuchli va kuchsiz tomonlari aniqlanadi.

Yuqori darajali ishonchni ta'minlash uchun auditorlik dalillari turli vositalar yordamida va turli manbalardan olinadi (2-rasm):

2-rasm. Yuqori darajali ishonchni ta'minlash uchun auditorlik dalillari turli vositalar yordamida va turli manbalardan olinadi³⁷

Asosiy dalil bo'lib auditor bevosita o'zi to'plagan xo'jalik faoliyati holatlari to'g'risidagi axborot hisoblanadi. Auditorlik dalillarini to'plash quyidagi shakllarda amalga oshiriladi (3-rasm):

3-rasm. Auditorlik dalillarini to'plash shakllari³⁸

Auditor tomonidan to'g'ridan-to'g'ri jismoniy tekshirish, kuzatish, arifmetik tekshirish va inspeksiyadan o'tkazish natijasida olingan dalillar, odatda, ishonchliroq bo'ladi.

1-jadval.

"Auditorlik dalillari" 500 son AXSning boshqa standartlar bilan o'zaro bog'liqligi³⁹

No	AXS nomi	Xususiyatlari
1.	200-sonli AXS "Mustaqil auditorning umumiy maqsadlari va auditorlik tekshiruvini Auditning xalqaro standartlariga muvofiq o'tkazish"	Etarlicha ishonchga ega bo'lish uchun auditor auditorlik xatarini maqbul darajada pasaytirish uchun yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olishi kerak, bu esa auditorga o'z fikrini asoslash uchun asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi.
2.	230-sonli AXS "Auditni hujjatlashtirish"	AXS talablari, amaldagi qonunchilikda qo'llaniladigan va me'yoriy talablarga muvofiq amalga oshirilgan auditorlik tartib-taomillarining tabiati, vaqti va hajmini hujjatlashtirish talabi; bajarilgan audit tartib-taomillari va olingan auditorlik dalillari natijalarini talab qilish.
3.	240-sonli AXS "Moliyaviy hisobotlar auditida firibgarlik holatida auditorning majburiyatlari"	Auditor amalga oshirilgan auditorlik tartib-taomillari va olingan auditorlik dalillariga asoslanib, tasdiqlash darajasidagi jiddiy xatolar riskini baholash qabul qilinganligi yoki yo'qligini baholashi kerak (auditor moliyaviy ma'lumotlarda noto'g'ri ma'lumotlar mavjudligini baholash uchun tegishli tartib-taomillarni bajariganidan keyin). firibgarlik faoliyati natijasidagi bayonotlar). Bunday baholash firibgarlik natijasida yuzaga kelgan jiddiy xatolar riskiga qo'shimcha tushuntirishlarni taqdim etishi va auditorlik dalillarini to'plash bo'yicha qo'shimcha yoki boshqa auditorlik tartib-taomillarini bajarish zarur yoki zarur emasligini aniqlashi mumkin.

³⁶ Muallif tomonidan tuzilgan

³⁷ Muallif tomonidan tuzilgan

³⁸ Muallif tomonidan tuzilgan

³⁹ Muallif tomonidan tuzilgan

4.	315-sonli AXS "Jiddiy xatolar riskini tadbirkorlik sub'ekti va uning biznes muhitini bilish asosida aniqlash va baholash"	Xo'jalik yurituvchi sub'ekt va uning SVKga oid zarur auditorlik dalillarini, jiddiy xatoliklar riskini aniqlash va baholash uchun dalillarni olishga qo'yiladigan talablar.
5.	330-sonli AXS "Baholangan risklarga javoban auditorning harakatlari"	Amalga oshirilgan auditorlik protseduralari va olingan auditorlik dalillariga (baholangan risklar doirasida) asoslanib, auditor auditni yakunlashdan oldin tasdiqlash darajasida jiddiy risklar xatarini baholash maqbulligicha qolishi yoki yo'qligini baholashi kerak. Shuningdek, auditor yetarli va maqbul auditorlik dalillari olingan yoki yo'qligini hal qilishi kerak. U fikrni shakllantirishda barcha tegishli auditorlik dalillarini, ular moliyaviy hisobotdagi tasdiqlarni qo'llab-quvvatlashi yoki ularga zid kelishidan qat'i nazar, hisobga olishi kerak. Agar auditor moliyaviy hisobotdagi biron bir muhim tasdiq bo'yicha yetarli va maqbul auditorlik dalillarini ololmagan bo'lsa, auditor qo'shimcha auditorlik dalillarini olishga harakat qilishi kerak. Agar auditorning yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olish imkoni bo'lmasa, auditor moliyaviy hisobot bo'yicha fikrini shartli-ijobiy tarzda bildirishi yoki umuman fikr bildirishdan bosh tortishi kerak.
6.	501-sonli AXS "Auditorlik dalillari – tanlangan to'plamni maxsus ko'rib chiqish"	Auditorga: a) tovar-moddiy xaziralarning mavjudligi va holati; b) xo'jalik yurituvchi sub'ektga oid sud ishlari va da'volar bo'yicha ma'lumotlarning to'liqligi; c) qo'llaniladigan moliyaviy hisobotning konseptual asosiga muvofiq segmentlar bo'yicha ma'lumotlarni taqdim etish va oshkor qilish bilan bog'liq yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olish yuzasidan tavsiyalar
7.	505-sonli AXS "Tashqi tasdiqnomalar"	Auditor tashqi tasdiqlash tartib-taomillarini qo'llashda yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olish imkonini beradigan tartib-taomillarni ishlab chiqishi va bajarishi kerak.
8.	520-sonli AXS "Tahliliy tartib-taomillar"	Tahliliy tartib-taomillarni bajarishda yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olishga qo'yiladigan talablarni; shuningdek, audit yakunida auditorga moliyaviy hisobotning xo'jalik yurituvchi sub'ekt haqidagi tushunchasiga muvofiqligi to'g'risida umumiy xulosani shakllantirishda yordam beradigan tahliliy tartib-taomillarni ishlab chiqish va amalga oshirish zaruratini o'z ichiga oladi.
9.	530-sonli AXS "Auditorlik tanlash"	Auditorlik namunalardan foydalanishda auditor tanlab olingan jamlanma to'g'risida asosli xulosalar chiqarishi uchun yetarli, ishonchli va maqbul dalillarni olishi kerak.
10.	570-sonli AXS "Faoliyatning uzluksizligi"	Olingan auditorlik dalillariga asoslanib, auditor, auditorlik fikriga ko'ra, alohida yoki umumiy holda xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z faoliyatini uzluksiz davom ettirish qobiliyatiga jiddiy shubha tug'dirishi mumkin bo'lgan voqea yoki shart-sharoitlar bilan bog'liq muhim noaniqlik mavjud yoki mavjud emasligi to'g'risida xulosa chiqaradi.
11.	580-sonli AXS "Yozma bayonotlar"	Yozma bayonotlar – bu auditorga zarur bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisobotlarini tekshirish bilan bog'liq ma'lumotlar. Shuning uchun, so'rovlarga javoblar singari, yozma bayonotlar ham auditorlik dalillari hisoblanadi. Yozma bayonotlar zarur auditorlik dalillarini taqdim etsa-da, ularning o'zi ko'rib chiqiladigan har qanday masala bo'yicha yetarli va maqbul auditorlik dalillari sifatida yetarli emas. Bundan tashqari, boshqaruv xodimlari haqqoniy yozma bayonotlarni berganligi fakti auditor boshqaruv xodimlarining majburiyatlarini bajarishi yoki aniq tasdiqlar bo'yicha oladigan auditorlik dalillarining tabiati va hajmiga ta'sir qilmaydi.
12.	610-sonli AXS "Ichki auditorlar ishidan foydalanish"	Tashqi auditor umuman ichki audit bo'linmasining asosiy ishiga nisbatan auditorlik tartib-taomillarini yetarlicha bajarishi kerak, chunki u audit maqsadlarida yetarli yoki yetarli emasligini aniqlash uchun undan foydalanishni rejalashtiradi.
13.	620-sonli AXS "Auditor tomonidan jalb etilgan ekspert ishidan foydalanish"	Ushbu standart buxgalteriya hisobi yoki auditdan boshqa sohada maxsus bilim va tajribaga ega bo'lgan shaxs yoki tashkilotning ishiga nisbatan auditorning javobgarligini belgilaydi, shuningdek, auditor ularning shu sohadagi ishidan yetarli va maqbul auditorlik dalillarini olish maqsadida foydalanadi.

Muhokama. Auditorlik dalillari – auditorlik tekshiruv jarayonida auditor tomonidan olingan ma'lumotlar va bu ma'lumotlarning tahlili natijasi bo'lib, ular asosida auditorlik xulosasi chiqariladi. Audit dalillariga moliyaviy (buxgalteriya) hisobotlar uchun asos bo'lgan birlamchi hujjatlar va buxgalteriya yozuvlari, audit o'tkazilayotgan shaxs vakolatli xodimlarining yozma tushuntirishlari va turli manbalardan (uchinchi shaxslardan) olingan ma'lumotlar kiradi.

Audit o'tkazish va auditga tegishli va tegishli bo'lmagan boshqa xizmatlar ko'rsatilishidan oldin, tashkilot xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati bilan yetarli darajada tanishib chiqishi kerak.

Buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlari auditini o'tkazishda auditorlik tashkiloti buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlarining ishonchliligiga, auditning borishi yoki auditorlik xulosasida keltirilgan xulosalarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hodisalar, operatsiyalar, foydalaniladigan hisob usullarini to'g'ri baholash uchun tekshirilayotgan iqtisodiy sub'ekt faoliyatini yetarlicha tushunishi kerak.

Moliyaviy hisobotlar auditini o'tkazishda auditor moliyaviy hisobotga, audit yoki auditorlik xulosasiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hodisalar, operatsiyalar va amaliyotlarni tushunish uchun mijozning biznesi haqida yetarlicha bilimga ega bo'lishi yoki bilimni olishi kerak.

Moliyaviy hisobotning AXS talablariga muvofiq sifatli auditini o'tkazish uchun auditor ma'lum miqdordagi ma'lumotlarni to'plashi va qayta ishlashi, ular asosida auditorlik hisobotini tayyorlashi kerak. Auditorlik dalillarini tushunish masalasi, ularga qo'yiladigan talablar, ularni olishning tegishli usullari va yo'llarini qo'llash, ayrim turdagi operatsiyalar va hisobot ob'ektlari bo'yicha auditorlik dalillarini

yaratishning o'ziga xos xususiyatlari, tashqi tasdiqlar (so'rovlar) va boshqa jihatlar. bir qator Auditning xalqaro standartlari bilan tartibga solinadi.

AXS 500ga muvofiq, auditorlik dalillari — bu auditor o'z xulosalarini shakllantirishida foydalanadigan ma'lumotlar, ular asosida auditorlik fikri shakllanadi. Auditorlik dalillari moliyaviy hisobotlar uchun asos bo'lgan buxgalteriya yozuvlaridagi ma'lumotlar va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ya'ni, auditorlik tekshiruv vaqtida korxonaning tekshirilgan moliyaviy hisoboti bo'yicha fikr bildirish uchun auditorga kerak bo'lishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlar. Bunday ma'lumotlarni olishning soni, turlari, muddatlari va manbalari auditor tomonidan o'z kasbiy mulohazasiga, ichki nazorat tizimiga ishonch darajasiga, auditorlik riski va u bajarishi kerak bo'lgan maxsus vazifalarning umumiy miqdoriga qarab mustaqil ravishda belgilanadi.

Auditorlik dalillarini to'plash, hujjatlashtirish va sharhlash muammosi ko'psonli AXSda to'liq aks ettirilgan.

Auditorlik dalillarining yetarliligi va maqbulligi o'zaro bog'liqdir. Auditorlik dalillarining zaruriy miqdori auditorning jiddiy risklar xavfini baholashiga (baholangan xavf qanchalik yuqori bo'lsa, auditorlik dalillari shunchalik ko'p talab qilinadi), shuningdek, bunday auditorlik dalillarining sifatiga (sifat qanchalik baland bo'lsa, shunchalik kam dalil kerak bo'ladi) bog'liq. Biroq, auditorlik dalillarini ko'proq olish ularning sifatsizligini qoplashi shart emas. Auditorlik dalillarining yetarliligini aniqlashga ta'sir etuvchi omillar orasida quyidagilarni keltirish mumkin: auditorlik riski darajasi; moliyaviy hisobotdagi moddaning (hisob-kitob) muhimligi; auditorning oldingi auditorlik tekshiruvlari jarayonida egallagan tajribasi; audit tartib-taomillari natijalari, shu jumladan aniqlanishi mumkin bo'lgan firibgarlik yoki xatolar; mavjud

ma'lumotlarning turi.

Fikrimizcha, dalillar to'plangan va kuzatuvlar o'tkazish uchun haqiqiy asos sifatida foydalaniladigan ma'lumotlar, shuningdek, o'tkazilgan auditga nisbatan chiqarilgan xulosalardir. Ular ma'lum bir holatni qo'llab-quvvatlovchi ishonchli dalillarni keltirish orqali aniq bayonotning haqiqiylikni ta'minlaydi. Strategik audit rejasini ishlab chiqishda auditorlik dalillarini to'plash usullariga o'rin beriladi, ularni auditorlik tashkiloti zarur dalillarni to'plash va tahlil qilish uchun foydalanishni rejalashtirgan. Bundan tashqari, rejada auditorlar ma'lum mezonlarga rioya qilingan yoki qilinmaganligini baholash uchun auditorlik dalillaridan qanday foydalanishlari ko'rsatilgan, bu ularga audit natijalari bo'yicha xulosa chiqarish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Auditorlik dalillarining ishonchligi, agar ular xo'jalik yurituvchi sub'ektdan tashqaridagi mustaqil manbalardan olingan bo'lsa, sezilarli darajada oshadi.

2. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida olingan auditorlik dalillarining ishonchligi, agar u tomonidan kiritilgan tegishli ichki nazorat choralari, shu jumladan, ma'lumotlarni tayyorlash va saqlash ustidan nazorat samarali bo'lsagina oshadi.

3. Bevosita auditor tomonidan olingan auditorlik dalillari bilvosita yoki taxminlar asosida olingan dalillarga qaraganda ishonchliroqdir.

4. Hujjatli ko'rinishdagi (qog'oz, elektron yoki boshqa shakldagi)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sokolov Ya.V. Eticheskij kodeks professionalnogo auditora. M.: «Buxgalterskiy uchets». №8, 1992 g. s. 12-13.

2. Musaeov H.N. Audit. Darslik, T.: "Moliya", 2003 y., 179 b.

3. Mamatov Z.T. Audit: muammolar va rivojlantirish istiqbollari. TMI.. 2004. 348 b.

4. Arens E.A., Lobbek Dj.K. Audit: per. s angl. / Gl. redaktor serii prof. Ya.V.Sokolov – M.: «Finansi i statistika», 2012. – 560 s.:il. – (Seriya po buxgalterskomu uchetu i auditu).

5. "Auditorlik dalillari" 500 son AXS

6. Kucherov A.V. Osobnosti audita za rubejom / A.V. Kucherov, Ya.M. Kozicheva // Molodoy ucheniy. — 2013. — № 5. — S. 339–343.

7. Myasnikov V. V. Schetnaya palata kak institut gosudarstvennogo finansovogo kontrolya na urovne sub'ekta

auditorlik dalillari og'zaki olingan dalillarga qaraganda ishonchliroqdir (masalan, aksiyadorlar yoki ta'sischilarning yig'ilishlarida muhokama qilingan masalalarni og'zaki bayon etishdan ko'ra, yig'ilishlarning o'z vaqtida tuzilgan yozma bayonnomalari ishonchliroqdir).

5. Asl hujjatlar (hisob-kitoblarni solishtirish dalolatnomalari, bank ko'chirmalari va boshqalar) bilan tasdiqlangan auditorlik dalillari fotosuratga olingan, fotonusxalar yoki faksimil nusxalar, shuningdek, raqamlashtirilgan yoki boshqa usulda elektron shaklga o'tkazilgan hujjatlar bilan tasdiqlanganidan ko'ra ishonchliroqdir. Bunday dalillarning ishonchligi uni tayyorlash va saqlash bo'yicha nazorat choralari bog'liq bo'lishi mumkin.

Bizningcha, auditorlik dalillarini olish manbalari bo'lib birlamchi hujjatlar, buxgalteriya hisobi registrlari, moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish natijalari, inventarlash materiallari, buxgalteriya hisoboti xizmat qilishi mumkin. Agar auditor turli manbalardan olingan dalillardan ularni taqdim etishning turli shakllaridan foydalansa, u holda auditorlik tavakkalchiligi kamayadi. Eng ishonchli dalillar mustaqil manbalar (uchinchi shaxslardan), mustaqil tahlil va yozma shaklda olinadi.

Axborot o'rinni bo'lishi, auditorlik tekshiruv jarayonida aniqlangan dalillar va ishlab chiqilgan tavsiyalarni tasdiqlashi, shuningdek audit maqsadlariga mos kelishi kerak. Axborot xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun foydali bo'lishi hamda unga auditorlik tekshiruv vazifalarini bajarishda yordam berishi ham zarur.

Rossiyskoy Federasii: dis. ... kandidata ekon. nauk: 08.00.10 / Myasnikov Vladimir Viktorovich. – M., 2002. – 253 s.

8. K. Axmedjanov, I. Yakubov: Audit asoslari/ darslik/ Toshkent-2010/ 291 bet.

9. A. Karimov, F. Islomov va A. Avloqulov: Xalqaro audit/ darslik/ Toshket- 2015 / 397 bet

10. Nojkina T.V. Mejdunarodniy audit: Uchebnoe posobie / T.V. Nojkina. — Petropavlovsk-Kamchatskiy: KamchatGTU, 2007. — 127 s.

11. Plaksienko V.Ya. Perspektivi razvitiya auditorskoy deyatelnosti v Ukraine v sravnenii so stranami YeS / V.Ya. Plaksienko, K.V. Chernenko // Naukoviy visnik Ujgorodskogo nasionalnogo universi- tetu. — 2016. — Vipusk 7, chastina 3. — S. 12–14.

DOES INFLATION SIGNIFICANTLY AFFECT STOCK INVESTMENTS AND THEIR PRICE?

Turanboyev Boburjon

Lecturer at the Department of International Tourism
and Economy, Kokand University

Nishonkulov Shohruhxon

Kokand university 3rd year student of economics

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 14 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.251</p>	<p>This paper uses data from 7 emerging markets and shows that investment of firms headquartered in countries with higher inflation is significantly less sensitive to their stock prices than that of firms headquartered in countries with lower inflation. We argue that stock prices are less informative in countries with high inflation. As a result, managers are less likely to use stock prices in their investment decisions, thereby lowering sensitivity of investment to stock prices in countries with higher inflation.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords Capital Expenditures; Emerging Markets, Inflation, Stock Prices.</p>	

Introduction. This paper is an attempt to identify the welfare cost of inflation by documenting its impact on the relationship between capital expenditures (investment) undertaken by firms and stock prices. Our arguments take their motivation from prior literature that documents negative effect of inflation on the information content of prices. Friedman, for instance, argues that inflation reduces the information content in prices by increasing the noise. In another related study, Modigliani and Cohn state that investors suffer from "inflation illusion" and do not incorporate the effect of inflation in their forecasts, thereby causing equity mispricing. Fischer also maintains that inflation is associated with price variability that is unrelated to fundamentals. We argue that deviations from fundamentals should reduce the information content of stock prices. Above arguments are consistent with Ball and Romer who develop a model in which inflation reduces informativeness of prices. In their model, decision of consumers to enter into a long-term relationship with sellers depends on a firm's current price. They argue that firm's current price is a signal about prices that a firm will charge in future. They show that when inflation causes relative prices to vary, it reduces the information about future prices in current prices. Consequently, current prices become less informative. Tommasi also reports that inflation degrades the informational content of prices by making aggregate demand shocks unpredictable. 1 He maintains that it is optimal for firms to adjust output less in response to all shocks, including idiosyncratic real demand shocks. The outcome of this misperception is that prices fluctuate more to equate quantity demanded with the less variable quantity supplied. Given that inflation leads to higher variability in prices, it becomes hard for economic agents to detect relevant information from prices. 2 Our arguments are also consistent with a strand of literature that argues that stock market agents (that is, analysts and investors) are not able to make accurate forecasts in the presence of high inflation, thereby making stock prices less informative. Basu et al. show that analysts do not fully incorporate expected inflation information in their forecasts. In another related study, Chordia and Shivakumar show that, during periods of high inflation, investors do not accurately predict earnings.

An important implication of lower information value of stocks prices that accompany high inflation regimes is concerned with sensitivity of investment to stock prices. Prior literature argues that sensitivity of investment to stock prices is an increasing function of informativeness of prices. This strand of literature maintains that managers use information revealed via stock prices to find out what stock market participants think about the future prospects of their. Foucault and Frésard, for example, show that sensitivity of corporate investment to stock price increases as the amount of information in stock prices increase. They argue that investment sensitivity to stock prices increase because value maximizing managers are forced to use information transmitted via stock prices to forecast cash flows of their capital allocation decisions. Their forecasts depend not only on their own information but also on information conveyed via stock prices (because stock prices reflect information that is not known to them). They argue that value maximizing managers are inclined to use this

information to improve their investment decisions. It, therefore, leads to higher sensitivity of investment to stock prices. In another recent study, Farooq and Amin also document the same by showing that sensitivity of investment to stock prices increases as informativeness of stock prices increase. They argue that if informativeness of stock prices go down, managers rely less on stock prices to make investment decisions, thereby reducing sensitivity of investment to stock prices.

Consistent with above arguments, this paper shows that sensitivity of investment to stock prices depends on inflation prevailing in the country. Using data from 7 emerging markets, we show that higher inflation leads to reduction in sensitivity of investment to stock prices during the period between 2009 and 2014. We argue that higher inflation reduces efficiency of prices, thereby resulting in lower reliance of managers on stock prices. As a result, sensitivity of investment to stock prices goes down in regimes with high inflation. Our results are robust across various estimation procedures and across various subsamples. We also show that negative impact of inflation on sensitivity of investment to stock prices is less pronounced in countries with stronger governance and information environment.

The remainder of the paper is structured as follows: Section 2 summarizes the data. Section 3 presents assessment of our hypothesis. Section 4 presents additional tests, while the paper ends with Section 5 where we present conclusions.

Literature review. Inflation has long been a concern for investors, as it can erode the value of their investments over time. However, the relationship between inflation and stock investments is complex and multifaceted. Several studies have attempted to explore the impact of inflation on stock prices and investments, with varying results.

One study by Fama and Schwert (1977) found that there was a negative correlation between inflation and stock returns, meaning that as inflation increased, stock returns decreased. However, other studies have found mixed results, with some finding no significant correlation between inflation and stock returns (Chen et al., 1986; Bhatti et al., 2015).

Another factor to consider is the type of inflation. Demand-pull inflation, which occurs when demand for goods and services outstrips supply, is generally seen as positive for stocks as it indicates a growing economy. However, cost-push inflation, which occurs when production costs increase due to factors such as rising commodity prices or wage increases, can have a negative impact on stocks as it reduces corporate profits (Lutkepohl and Wolters, 2013).

Additionally, the impact of inflation on different sectors and industries can vary. For example, some studies have found that inflation has a stronger negative impact on consumer discretionary stocks than on consumer staples stocks (Bhatti et al., 2015). Similarly, high inflation may benefit companies in industries such as healthcare or utilities, which provide essential services and have pricing power.

Overall, the relationship between inflation and stock investments is complex and dependent on various factors. While some studies have found a negative correlation between inflation and stock returns, others have found no significant impact or even positive effects in certain

scenarios. Investors should consider the type of inflation, sector-specific impacts, and other economic factors when making investment decisions in relation to inflation.

Data. This paper documents the effect of inflation on sensitivity of investment to stock prices in emerging markets during the period between 2009 and 2014. For the purpose of this study, our sample consists of non-financial firms listed in China, Colombia, India, Indonesia, Russia, South Korea, Turkey. The following sub-sections will explain data in greater details. All data is in dollars.

Main variables. CAPEX: It is a measure of corporate investment in year t. It is measured by the ratio of capital expenditures in that year scaled by lagged book assets (Foucault and Frésard, 2012).

Q: This paper uses Tobin's Q as a measure of normalized prices. We compute Q as the market value of equity plus book value of assets minus the book value of equity, scaled by book assets (Foucault and Frésard, 2012).

INFLATION: It is defined as a sustained increase in the general level of prices for goods and services. It is measured as an annual percentage increase.

Table 1 documents descriptive statistics for the main variables used in analysis. The results shows relatively similar amount of capital expenditures across our sample countries. However, in case of Tobin's Q, our sample shows considerable variation across countries.

China, Colombia, India, Indonesia, Russia, South Korea, Turkey

Table 1: Descriptive statistics

Variables	NO. OF observations	Invest	q
China	7456	0.0750	2.0826
Colombia	116	0.0612	1.2864
India	10338	0.0697	1.2003
Indonesia	1272	0.0656	1.4399
Russia	1158	0.0665	1.0751
South Korea	7086	0.0585	1.1016
Turkey	1071	0.0494	1.2874

Control variables. In addition to above variables, we use log of total assets (SIZE), total debt to total asset ratio (LEVERAGE), earnings per share (EPS), growth sales (GROWTH), and dividend payout ratio (PoR) as control variables. All of these variables are expected to affect capital expenditures.

Research methodology. In order to document, the impact of inflation on sensitivity of investment to stock prices, we estimate various versions of the following equation. All variables are as defined above. For the purpose of completeness, we also include industry dummies (IDUM) and year dummies (YDUM) in our analysis. Our estimation is similar in spirit to earlier studies, such as Foucault and Frésard (2012) and Farooq and Amin (2017).

$$\text{CAPEX}_t = \alpha + \beta_1 (Q_{t-1}) + \beta_2 (\text{INFLATION}_{t-1}) + \beta_3 (Q_{t-1} * \text{INFLATION}_{t-1})$$

$$+ \beta_4 (\text{SIZE}_{t-1}) + \beta_5 (\text{LEVERAGE}_{t-1}) + \beta_6 (\text{GROWTH}_{t-1}) + \beta_7 (\text{EPS}_{t-1})$$

$$+ \beta_8 (\text{PoR}_{t-1}) + \sum_{Y=1}^{N-1} \gamma_1 (\text{IDUM}_{t-1}) + \sum_{Y=1}^{N-1} \theta \gamma (\text{YDUM}_{t-1}) + \varepsilon_t$$

The results of our analysis are reported in Table 2.⁴⁰ The parameter of interest in this analysis is the coefficient of Q*INFLATION. Our results show that sensitivity of investment to stock prices is lower in regimes characterized by high inflation. We report significantly negative coefficient of Q*INFLATION. We argue that high inflation reduces informativeness of stock prices (Ball and Romer, 2003). Lower informativeness of prices results in lower sensitivity of investment to stock prices.

Results and Discussion

Table 2: Effect of inflation on investment-price sensitivity

Variables	Model (1)	Model (2)	Model (3)
Q	0.0149***	0.0114***	0.0100***
INFLATION	0.0029***	0.0035***	0.0032***
Q*INFLATION	-0.0009***	-0.0009***	-0.0008***
SIZE		0.0047***	0.0045***
0.0045***			-0.0003***
EPS			-0.0003
PoR			0.0001
GROWTH			0.0002***
Fixed Effects	Yes	Yes	Yes
No. of Observations	43422	43422	37313
F-Value	76.36***	131.78***	100.82***
Adjusted R-Square	0.035	0.047	0.047

There may be concerns that our results are confined to certain stocks. In order to overcome this concern, we divide our sample into two

groups based on size. We reestimate Equation (1) for both groups. Table 3 documents the results of our analysis. Our results remain qualitatively

⁴⁰ As an additional test, we compute the standard errors by clustering the observations within each firm. Our unreported results show that significance of variables remains qualitatively the same.

the same for both sub-samples. We report significantly negative coefficient of Q*INFLATION for sub-samples of small and large firms.

Table 3: Effect of inflation on investment-price sensitivity in different sub-samples

Variables	Small Firms	Large Firms
Q	0.0106***	0.0104***
INFLATION	0.0034***	0.0032***
Q*INFLATION	-0.0009***	-0.0008***
SIZE	0.0062***	0.0029***
LEVERAGE	-0.0002***	-0.0003***
EPS	0.0037***	-0.0013***
PoR	0.0001***	-0.0001***
GROWTH	0.0001***	0.0003***
Fixed Effects	Yes	Yes
No. of Observations	18144	19169
F-Value	40.94***	32.80***
Adjusted R-Square	0.034	0.040

Additional tests.

Inflation and sensitivity of investment to stock prices (quantile regression analysis)

Our analysis implies that no matter what point on the conditional distribution is analyzed, the impact of inflation on the sensitivity of investment to stock prices remains the same. To test the empirical validity of this restrictive assumption and to document the relationship

at different points of conditional distribution of capital expenditures, a quantile regression is applied at five quantiles (namely 0.10, 0.30, 0.50, 0.70, and 0.90). The results of our analysis are reported in Table 4. Consistent to above findings, we report significantly negative coefficient of Q*INFLATION for all points of conditional distribution of capital expenditures.

Table 4: Effect of inflation on investment-price sensitivity (quintile regression)

Variables	0.10	0.30	0.50	0.70	0.90
Q	-0.0001	0.0025***	0.0057***	0.0129***	0.0344***
INFLATION	0.0001***	0.0007***	0.0018***	0.0040***	0.0098***
Q*INFLATION	0.0016***	0.0040***	0.0056***	0.0065***	0.0041***
SIZE	0.0016***	0.0040***	0.0056***	0.0065***	0.0041***
LEVERAGE	-0.0001***	-0.0001***	-0.0001***	-0.0002***	-0.0003***
EPS	0.0001	0.0003	0.0001	0.0001	-0.00011*
PoR	0.0001***	0.0001***	0.0001***	0.0001***	-0.0001
GROWTH	-0.0007**	0.0001***	0.0002***	0.0004***	0.0011***
Fixed Effects	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
No. of Observations	37313	37313	37313	37313	37313
Adjusted R-Square	0.0253	0.0480	0.0523	0.0504	0.0462

Country-specific information environment and the relationship between inflation and sensitivity of investment to stock prices

In order to document the effect of country-specific information environment on the relationship between inflation and sensitivity of investment to stock prices, we estimate various versions of the following regression equation. In the following regression, GOV is a variable that proxies for governance environment of a country. For the purpose of this paper, we use the following proxies of governance environment of a country: (1) Legal tradition, (2) Rule of law, (3) Property rights, and (4) Regulatory quality⁴¹.

$$CAPEX_t = \alpha + \beta_1(Q_{t-1}) + \beta_2(INFLATION_{t-1}) + \beta_3(Q_{t-1} * INFLATION_{t-1}) + \beta_4(GOV_{t-1}) + \beta_5(Q_{t-1} * INFLATION_{t-1} * GOV_{t-1}) + \beta_6(SIZE_{t-1}) + \beta_7(LEVERAGE_{t-1}) +$$

$$\beta_8(GROWTH_{t-1}) + \beta_9(EPS_{t-1}) + \beta_{10}(PoR_{t-1}) + \sum_{i=1}^{N-1} Y1 (IDUM_{t-1}) + \sum_{i=1}^{N-1} \theta_i Y(YDUM_{t-1}) + \epsilon_t$$

The results of our analysis are reported in Table 4. The parameter of interest in above regression equation is the coefficient of Q*INFLATION*GOV. We report significantly positive coefficient of Q*INFLATION*GOV for all proxies of governance environment of a country. Our result indicate that negative effect of inflation on sensitivity of investment to stock prices is less pronounced in countries with stronger governance environment. We argue that negative impact of inflation on informativeness of prices is less pronounced in countries with stronger governance environment. Therefore, managers in these

⁴¹ Legal tradition is a dummy variable that takes the value of 1 if the country follows common law traditions and 0 otherwise. Rule of law indicates the quality of contract enforcement, effectiveness of police and courts, likelihood of crime and violence, and abidance of rules of society by the citizens. The variable is obtained from the World Bank Governance Indicators and is measured in a way that higher value indicates stronger rule of law. Regulatory quality captures

perceptions of the ability of the government to formulate and implement sound policies and regulations that permit and promote private sector development. The variable is obtained from the World Bank Governance Indicators and is measured in a way that higher value indicates better regulatory quality. A property right is defined as the exclusive authority to determine how a resource is used. The data regarding property rights is obtained from the Heritage Foundation.

countries are more likely to use information from stock prices relative to otherwise similar countries with weaker governance environment.

Table 5: Country-level governance environment and the effect of inflation on investment-price sensitivity

Variables	Legal Tradition	Rule of Law	Property Rights	Regulatory Quality
Q	0.0109***	0.0093***	0.0095***	0.0081***
INFLATION	0.0034***	0.0030***	0.0033***	0.0024***
Q*INFLATION	-0.0013***	-0.0007***	-0.0016***	-0.0005***
GOV	-0.0023*	-0.0077***	-0.0003***	-0.0099***
Q*INFLATION*GOV	0.0004***	0.0004***	0.0001***	0.0005***
SIZE	0.0046***	0.0043***	0.0043***	0.0044***
LEVERAGE	-0.0003***	-0.0002***	-0.0002***	-0.0002***
EPS	-0.0002	0.0001	0.0001	0.0002
PoR	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001
GROWTH	0.0002***	0.0002***	0.0002***	0.0002***
Fixed Effects	Yes	Yes	Yes	Yes
No. of Observations	37313	37313	37313	37313
F-Value	92.97***	98.93***	101.08***	102.06***
Adjusted R-Square	0.047	0.048	0.049	0.049

Conclusions. In this paper, we test the hypothesis that high inflation emasculates the ability of managers to use information from the stock market to make value enhancing investment decisions. Using the data from 7 emerging markets, we show that investments of firms headquartered in high inflation regimes are significantly less sensitive to

stock prices than that of firms headquartered in low inflation regimes. We argue that our results are driven by the effect of inflation on the informativeness of stock prices. Inflation reduces the informativeness of stock prices, thereby leading to lower sensitivity of investment to stock prices.

References:

1. Ball, L. and Romer, D., (2003). Inflation and the Informativeness of Prices. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 35(2), pp. 177-196.
2. Barro, R.J., (1976). Rational Expectations and the Role of Monetary Policy. *Journal of Monetary Economics*, 2(1), pp. 1-32.
3. Basu, S., Markov, S., and Shivakumar, L., (2010). Inflation, Earnings Forecasts, and Postearnings Announcement Drift. *Review of Accounting Studies*, 15(2), pp. 403-440.
4. Chordia, T. and Shivakumar, L., (2005). Inflation Illusion and Post-earnings-announcement Drift. *Journal of Accounting Research*, 43(4), pp. 521-556.
5. Dow, J. and Gorton, G., (1997). Stock Market Efficiency and Economic Efficiency: Is There a Connection? *Journal of Finance*, 52(3), pp. 1087-1129.
6. Farooq, O. and Amin, A., (2017). National Culture, Information Environment, and Sensitivity of Investment to Stock Prices: Evidence from Emerging Markets. *Research in International Business and Finance*, 39(A), pp. 41-46.
7. Saryal, F.S., (2007). Does Inflation Have an Impact on Conditional Stock Market Volatility? Evidence from Turkey and Canada. *International Research Journal of Finance and Economics*, 11, pp. 123-133.
8. Tommasi, M., (1996). Inflation and Informativeness of Prices: Microeconomic Evidence from High Inflation. *Brazilian Review of Econometrics*, 16(2), pp. 37-75.
9. Foucault, T. and Frésard, L., (2012). Cross-Listing, Investment Sensitivity to Stock Prices, and Learning Hypothesis. *Review of Financial Studies*, 25(1), pp. 3305-3350.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA BYUDJETDAN TASHQARI FAOLIYATIDAGI DAROMADLARI VA XARAJATLARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich,

"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasini dosenti,
iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Farg'ona politexnika instituti,
E-mail: a.xojayev@ferpi.uz, imf_azizi83@mail.ru,
Tel.: +99890-274-33-99,
ORCID 0000-0002-6858-4327

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 15 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.252</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords byudjet tashkiloti, davlat oliy ta'lim muassasasi, byudjetdan tashqari mablag'lari, daromadlar va xarajatlar smetasi, faoliyat yo'nalishlari, byudjetdan tashqari daromadlari</p>	<p>Mazkur maqolada davlat oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari daromadlari va ularni hisobga olishning nazariy va amaliy masalalari to'g'risiga doir masalalar tadqiq qilingan. Oliy ta'lim muassasalarida byudjetdan tashqari faoliyatlari bo'yicha daromadlari va xarajatlari hisobini takomillashtirishga doir ishlarini tizimli tashkil qilish maqsadida analitik schyotlarni ochish bo'yicha tavsiya va takliflar ishlab chiqilgan. Davlat oliy ta'lim muassasalarida byudjetdan tashqari faoliyatlaridagi buxgalteriya hisobini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.</p>

Kirish. Bugungi kunda davlat oliy ta'lim muassasalarida daromadlari va xarajatlari hisobini to'g'ri tashkil qilishni hisobga olish asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Chunki yaqinda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan taqdim etilgan axborotda davlat oliy ta'lim muassasalarining 69 tasidan 49 tasi o'z faoliyatini foyda bilan, qolgan 20 tasi esa zarar bilan yakunlangan [1]. Shunga ko'ra aytish mumkin, davlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish, ularning daromadlari va xarajatlari to'g'risidagi smetalarni bajarilishi, byudjetdan tashqari mablag'lari hisobini to'g'ri tashkil etilishini o'rganish muhim masalalardan biri sanaladi. Chunki hozirgi kunda davlat oliy ta'lim muassasalarining davlat byudjetidan moliyalashtirish o'rtacha 25-30 foizni tashkil etib, qolgan qismi esa byudjetdan tashqari mablag'lari hisobidan moliyalashtirilmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari faoliyatida qo'shimcha byudjetdan tashqari mablag'larni topishga, ularni tizimli ishlatishga ruxsat berilgan. Shuning uchun ham bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarining bu boradagi faoliyat yo'nalishlarini o'rganish, ularni ko'paytirish uchun zaruriy resurslarini aniqlash muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, davlat oliy ta'lim muassasalaridan byudjetdan tashqari mablag'larning mohiyati, turlari va ularni hisobga olish masalalarini o'rganish muhim masalalaridan biri hisoblanib, bu tanlangan tadqiqot mavzusining dolzarbliligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari daromadlari tarkibida byudjet tashkilotining rivojlantirish jamg'armasi daromadlarini shakllantirish, tibbiyot tashkilotlarining moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi daromadlarini shakllantirish, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning byudjetdan tashqari jamg'armalari daromadlarini shakllantirish, byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'larini undiriladigan to'lovlar hisobidan shakllantirish masalalari yoritilgan Kodeks (2013) [2].

Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil qilish masalalari bo'yicha yo'riqnomalar tasdiqlangan bo'lib, unda buxgalteriya hisobini tashkil etishning nazariy va amaliy masalalari keltirilgan (Buyruq, 2010) [3].

A.K.Ibragimov, B.B.Sugirbayevlar (2010) tadqiqot ishida byudjet nazorati va auditi tashkil etishning nazariy va amaliy masalalari o'rganilgan [4].

M.Ostanqulov (2009) tadqiqotlarida byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil qilish masalari tadqiq qilingan [5].

S.U.Mehmonov (2018) tadqiqotlarida byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish masalalari o'rganilgan [6].

M.X.Saidov (2011) tadqiqotlarida oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish masalalari, byudjetdan tashqari mablag'larni tarkibiy jihatlarini tadqiq qilingan [7].

Sh.V.G'aniyev (2008) tadqiqotlarida ta'lim tizimi misolida byudjet tashkilotlari buxgalteriya hisobi va moliyaviy nazoratni takomillashtirish masalalari tadqiq qilingan [8].

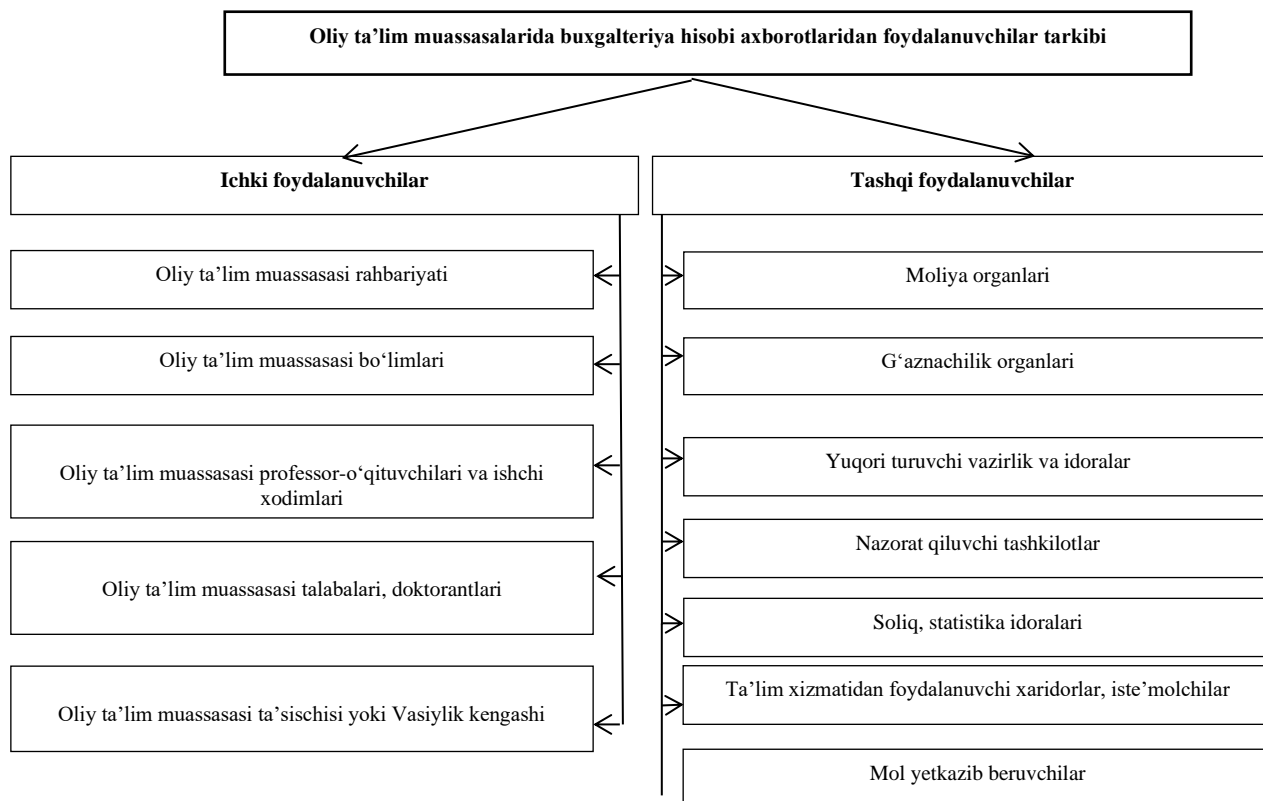
Yuqoridagi ilmiy tadqiqot ishlarida, shuningdek, qabul qilingan kodeks, nizom va buyruqlarda asosan byudjet tashkilotlarida byudjetdan tashqari mablag'larning buxgalteriya hisobini tashkil etishga yetarlicha tadqiqotlarning olib borilmaganligi, mazkur mavzuning tadqiq ob'yekti sifatida o'rganilishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy ishning nazariy va amaliy ahamiyatidan kelib chiqqan holda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, taqqoslash kabi statistik usullardan keng foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini samarali tashkil etishda byudjetdan tashqari mablag'larning buxgalteriya hisobi va nazorati alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki oliy ta'lim muassasalari faoliyatida topilgan byudjetdan tashqari mablag'lar oliyog' rahbariyat tomonidan qabul qilingan qarorlarning natijadorligini "teskari aloqa" sifatida yaqqol ko'rsatib, yakuniy natijalari orqali baholash mumkin bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari bilan bog'liq faoliyatlarini to'g'ri tashkil qilish, eng avvalo, olinadigan axborotlarning ishonchligiga bog'liq. Oliy ta'lim muassasalarida ishonchli axborotlarni ushbu faoliyatlar bo'yicha to'g'ri tashkil qilingan buxgalteriya hisobi orqali olish mumkin.

Umuman olganda oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari hisobini tashkil etishda ushbu axborotlardan foydalanuvchilarni aniqlab olish zarur bo'ladi. Eng avvalo, oliy ta'lim muassasalari buxgalteriya hisobining ma'lumotlaridan foydalanuvchilarni ichki va tashqi foydalanuvchilarga ajratish mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida buxgalteriya hisobi ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun ishoqli, aniq ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etishni nazarda tutadi (1-rasm).

Bugungi kunda davlat oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda davlat byudjeti bilan bir qatorda byudjetdan tashqari mablag'lari hisobini yuritish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shunday ekan oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari faoliyatlarini va ularning turlari bo'yicha olinadigan daromadlarini bilish zarur bo'ladi.

1-rasm. Oliy ta'lim muassasalarida buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar [9]

Umuman olganda oliy ta'lim muassasiga daromad keltiradigan faoliyat yo'nalishlarini quyidagi rasm orqali ko'rish mumkin (2-rasm).

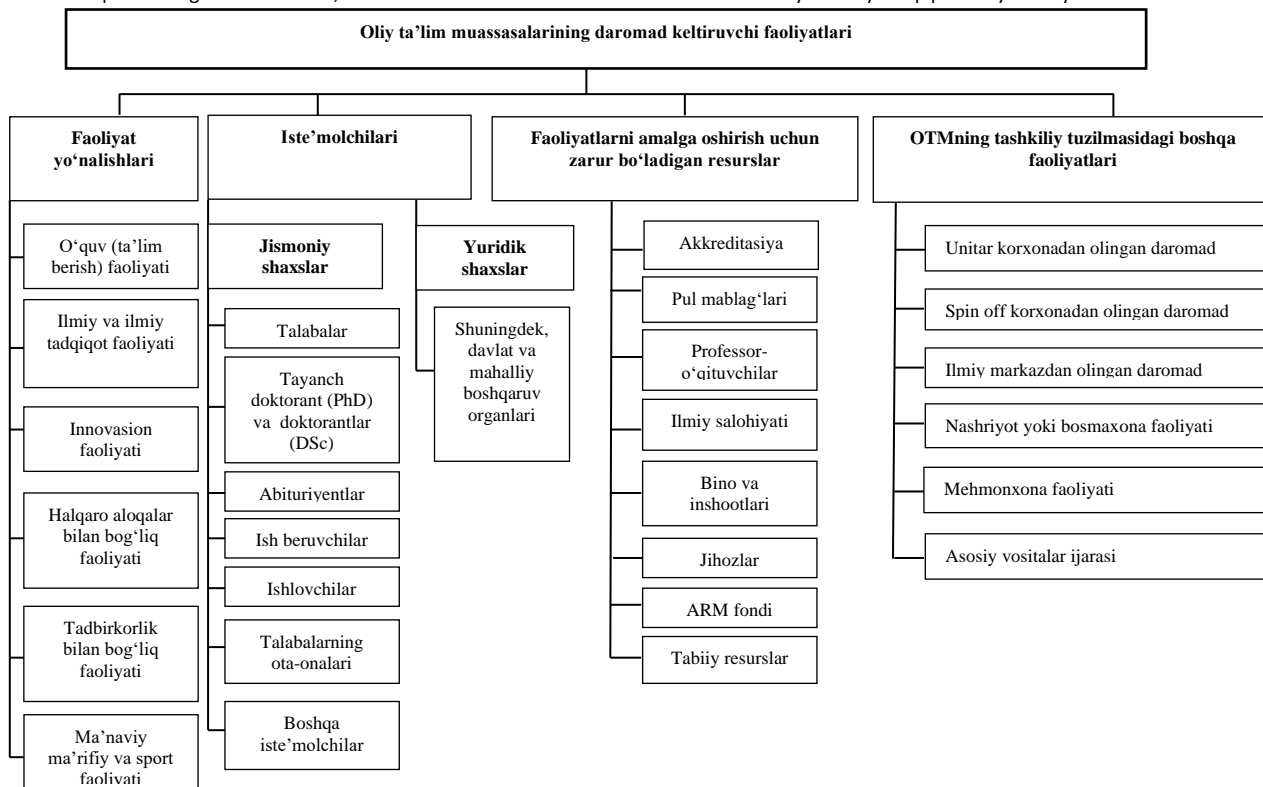
Oliy ta'lim muassasalarida daromad keltiruvchi faoliyat yo'nalishlari bo'yicha quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Asosiy faoliyati bo'yicha olingan daromadlar:

- talabalar, shu jumladan, xorijiy talabalarni o'qitish
- tayanch doktorant (PhD) va doktorantlarni (DSc) tayyorlash;
- chuqurlashtirilgan ta'lim berish;

- oliygohlarga kirish uchun qo'shimcha fanlardan tayyorlash;
- professor-o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarida o'qitish;
- qo'shimcha pullik ta'lim, shu jumladan to'garaklar, seksiyalar, klublar tashkil qilish;
- maxsus yaratilgan sharoitlarda o'qitish;
- boshqa ta'lim xizmatlari.

2. Ilmiy va ilmiy tadqiqot faoliyati bo'yicha daromadlari:

2-rasm. Oliy ta'lim muassasalarining daromad keltiruvchi faoliyat yo'nalishlari tarkibiy tuzilishi [10]

- ilmiy (ilmiy-texnikaviy) yaratilgan ishlanmalarni, intellektual mulk obektlarini sotish;

- ilmiy tadqiqot ishlariga doir xizmatlarni ko'rsatish: konsalting, ekspertiza, patent ishlari va boshqalar;

- ilmiy tadqiqot ishlari asosida xo'jalik shartnomalari, davlat grantlariga bajarish;

- ilmiy jurnallarni chop etish, ilmiy konferensiyalar va seminarlar o'tkazishdan olingan daromadlar.

3. Innovasion faoliyatidan olingan daromadlari:

- innovasiyalarni joriy etishdan olingan daromadlari;

- professor-o'qituvchilar tomonidan yaratilgan yangi ilmiy ishlanmalarni joriy etishdan olingan daromadlar.

4. Halqaro aloqalar bilan bog'liq faoliyatidan olingan daromadlar:

- Qo'shma ta'lim dasturlari asosida talabalarni o'qitish;

- Halqaro talabalarni ta'lim almashish dasturlariga jalb qilish;

- Halqaro konferensiyalar va seminarlar o'tkazish;

- Halqaro grantlarni jalb qilish.

5. Tadbirkorlik bilan bog'liq faoliyatidan olingan daromadlar:

- Binolarni ijaraga berishdan olingan daromadlari;

- Omonatga mablag'larni qo'yish;

- Boshqa kompaniyalarning aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlarini sotish olish va sotish;

- Talabalar turar joyidan olinadigan to'lovlar;

- Mehmonxona xizmatini ko'rsatish;

- Moliyaviy sanksiyalar bo'yicha olingan daromadlar (penya, shtraf va h.k.).

6. Ma'naviy ma'rifiy va sport faoliyatidan daromadlar

- ijtimoiy ma'naviy tadbirlarni o'tkazish;

- aholining ijtimoiy va moliyaviy savodxonligini oshirishi bo'yicha qisqa muddatli kurslarni tashkil qilish;

- oliygohning sport inshootlarini ijaraga berish yoki qo'shimcha foydalanuvchilarni to'garaklarga jalb etish orqali daromadlar olish.

Shuningdek bugungi kunda talabalarining bazaviy, oshirilgan yoki tabaqalashtirilgan to'lov shartnoma mablag'laridan, oliygohlarga kredit-modul tizimi bo'yicha talabalarining o'zlashtira olmagan fanlardan kredit qarzdorligi bo'yicha qayta o'zlashtirish uchun amalga oshiriladigan to'lovlari bo'yicha ham daromadlar olinmoqda. Lekin ularning barchasi bitta schyotda aks ettirilganligi uchun ham har biri bo'yicha shaffof ma'lumotlarni olish imkoniyati mavjud emas. Shunga ko'ra davlat oliy ta'lim muassasalarining faoliyatini takomillashtirish maqsadida quyidagi analitik schyotlarni olish tavsiya etilmoqda:

- to'lov shartnoma mablag'lari bo'yicha bazaviy hisoblash miqdori, oshirilgan va tabaqalashtirilgan qismiga analitik hisob-kitoblarni takomillashtirish maqsadida quyidagi schyotlar tavsiya etiladi:

"343610 (175/1) – Bazaviy to'lov shartnoma miqdorida tushgan mablag'lar";

"343620 (175/2) – Oshirilgan va tabaqalashtirilgan to'lov shartnoma miqdorida tushgan mablag'lar" analitik schyotlari tavsiya etilgan. Mazkur tavsiya etilgan analitik schyotlar yordamida bazaviy, oshirilgan va tabaqalashtirilgan qismi bo'yicha to'lov shartnoma majburiyatlarining bajarilishi yuzasidan axborotlarning aniq olishini va tegishli moliyaviy qarorlarni qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

- kredit-modul tizimi bo'yicha talabalarining o'zlashtira olmagan fanlardan kredit qarzdorligi bo'yicha qayta o'zlashtirish uchun amalga oshiriladigan to'lovlari yuzasidan "343630 (175/3)-Kredit modul tizimi bo'yicha fanlardan qarzdorlik to'lovlari" deb nomlangan yangi

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovasiyalar vazirligi ma'lumotlari asosida. <https://edu.uz/media/53f956aa-be00-124a-3f8f-90a6fbd88bdf.pdf>

2. Kodeks (2013) O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi.

3. Buyruq (2010) Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'g'risidagi yo'riqnomani tasdiqlash haqida, O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligining 105-sonli buyrug'i, 2010 yil 17 dekabr

analitik schyotni ochish va ular bilan bog'liq hisob-kitoblarni mazkur schyotda yuritish tavsiya etildi. Bu esa oliy ta'lim muassasalaridagi kredit-modul tizimi bo'yicha kredit qarzdorligi bo'yicha axborotlarni olish imkoniyatini yaratadi.

- talabalar turar joyidagi talabalardan olinadigan to'lov mablag'larini hisobga olish maqsadida "343650 (175/5) -Talabalar turar joyi uchun to'lovlari" yangi analitik schyotni ochish va uni yuritish uslubiyoti tavsiya etildi. Bu orqali qilingan to'lov mablag'lari bo'yicha axborotlarni olish imkoniyatiga ega bo'linadi.

Yuqoridagi analitik schyotlarni kiritilishi orqali oliy ta'lim muassasalaridan faoliyat yo'nalishlari bo'yicha olingan daromad va xarajatlarni hisoblab, ta'lim muassasasining faoliyat yo'nalishlari bo'yicha yakuniy moliyaviy natijalarni shaffof aniqlash imkoniyatiga ega bo'lanadi.

Xulosa va takliflar. Oliy ta'lim muassasalarida byudjetdan

tashqari faoliyatidagi daromadlari va xarajatlari hisobini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalar olindi:

1. Oliy ta'lim muassasasining faoliyat yo'nalishlari bo'yicha byudjetdan tashqari mablag'larni qo'shimcha topish maqsadida mavjud moddiy texnik bazasi, ilmiy salohiyati va professor-o'qituvchilarning imkoniyatlarini inobatga olgan holda amalga oshirish zarur bo'ladi.

2. Byudjetdan tashqari faoliyati bo'yicha davlat oliy ta'lim muassasalarining daromad keltiruvchi faoliyat yo'nalishlari tarkibiy tuzilishi aniqlashtirildi va ular asosida topilishi mumkin bo'lgan daromadlari tarkibi tadqiq etildi.

3. Shuningdek bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida to'lov shartnoma mablag'lari bo'yicha: bazaviy hisoblash miqdori, oshirilgan va tabaqalashtirilgan qismiga alohida analitik schyotlar tavsiya etildi:

"343610 (175/1) – Bazaviy to'lov shartnoma miqdorida tushgan mablag'lar";

"343620 (175/2) – Oshirilgan va tabaqalashtirilgan to'lov shartnoma miqdorida tushgan mablag'lar" analitik schyotlari tavsiya etilgan. Mazkur tavsiya etilgan analitik schyotlar yordamida oliy ta'lim muassasalarida bazaviy, oshirilgan va tabaqalashtirilgan qismi bo'yicha to'lov shartnoma majburiyatlarining bajarilishi yuzasidan axborotlarning aniq olishini va tegishli moliyaviy qarorlarni qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

4. Oliyoghlarda joriy etilgan kredit-modul tizimi bo'yicha talabalarining o'zlashtira olmagan fanlardan kredit qarzdorligi bo'yicha qayta o'zlashtirish uchun amalga oshiriladigan to'lovlari yuzasidan "343630 (175/3) - Kredit modul tizimi bo'yicha fanlardan qarzdorlik to'lovlari" deb nomlangan yangi analitik schyotni ochish va ular bilan bog'liq hisob-kitoblarni mazkur schyotda yuritish tavsiya etildi. Bu esa oliy ta'lim muassasalaridagi kredit-modul tizimi bo'yicha kredit qarzdorligi bo'yicha axborotlarni olish imkoniyatini yaratadi.

5. Talabalar turar joyidagi talabalardan olinadigan to'lov mablag'larini hisobga olish maqsadida "343650 (175/5) -Talabalar turar joyi uchun to'lovlari" yangi analitik schyotni ochish va uni yuritish uslubiyoti tavsiya etildi. Bu orqali qilingan to'lov mablag'lari bo'yicha axborotlarni olish imkoniyatiga ega bo'linadi.

Yuqoridagi oliy ta'lim muassasalariga tavsiya etilgan faoliyat yo'nalishlari, byudjetdan tashqari mablag'larni hisobga olishga tavsiya analitik schyotlarni kiritilishi orqali oliy ta'lim muassasalaridan faoliyat yo'nalishlari bo'yicha olingan daromad va xarajatlarni hisoblab, ta'lim muassasasining aniq bir olingan faoliyati bo'yicha yakuniy moliyaviy natijalarni aniqlash imkoniyatini beradi.

4. A.K.Ibragimov, B.B.Sugirbayev (2010) Byudjet nazorati va auditi. O'quv qo'llanma. infoCOM.uz MCHJ. T.: 2010, 192 b.

5. M.Ostonaqulov (2009) Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi. Ikkinchi nashr.-T.: Iqtisod-moliya, 2009. 428 b.

6. S.U.Mehmonov (2018) Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish. Iqt.fan.dok. (DSc) ilm.dar.olish uchun yozil. dis.avtoref.-T.:2018. –B36.

7. M.X.Saidov (2011) Oliy ta'lim tizimida moliyaviy boshqaruv: O'quv qo'llanma. T.: "Tafakkur bo'stoni", 2011. 432 b.

8. Sh.V.G'aniyev (2008) Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy nazoratni takomillashtirish (ta'lim tizimi misolida) Iqt.fan.nom.ilm.dar.olish uchun yozil. dis.avto-ref.-T.:2008.

9. Muallif tadqiqotlari asosida tayyorlangan.

10. Muallif tadqiqotlari asosida tayyorlangan.

MAMLAKATIMIZ IQTISODIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH JARAYONIDA INNOVATSIYALARNI JORIY ETISHNING O'RNI

Xomidov Mirodiljon Xasanboy o'g'li

Farg'ona politehnika instituti, tayanch doktorant
murodil.xomidov@inbox.ru,
+998911582365

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 16

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.253>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

innovatsiya, innovatsion faoliyat,
innovatsiya ishlari, raqamli iqtisodiyot,
raqamli iqtisod yo'nalishlari,
raqobatbardoshlik reytinglari, IT sanoati.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida innovatsiyalarni sanoatga joriy etishning ahamiyati va uni iqtisodiyotni rivojlanishidagi o'rni, bugungi kunda jamiyat farovonligi yo'li yoritilgan. Undan tashqari amaliy yondashuvlar innovatsion jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqish darajasi ko'rib chiqilgan. Raqamli iqtisodiyotning xalqaro miqyosda innovatsion yondashuvlari amaliyotga qay tarzda namoyon bo'lishi hamda mamlakatimizda ushbu yo'nalishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora tadbirlari o'rganilgan.

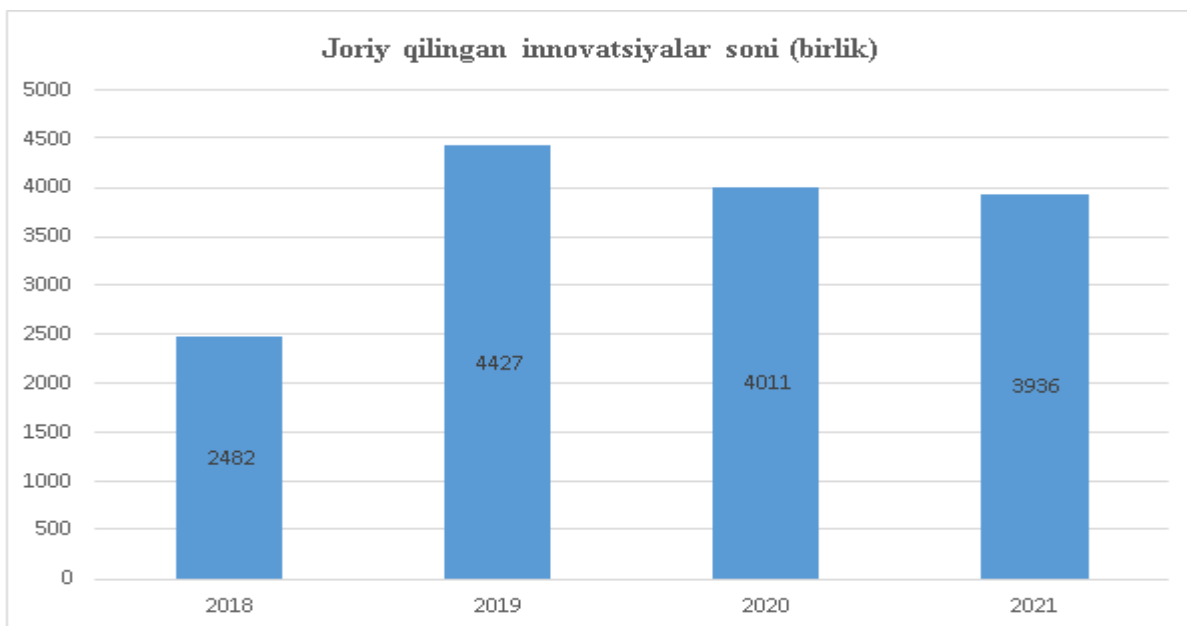
Kirish. Mamlakatimiz iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlarni va natijada aholimiz xayot tarzi yaxshilanib borayotganligini e'tirof etish zarur. Iqtisodiy siyosat esa keng ko'lamli iqtisodiy-ijtimoiy dasturlarning hayotga tatbiq etilishi natijasida sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratilmoqda. Hususan, sanoat sohasi ham mamlakatimizda mustaqillik yillarida chinakam rivojlanish bosqichiga olib kelindi. Ushbu tarmoq bugungi kunda yuqori texnologiyali sanoatga aylandi. Buning natijasida aholini sifatli istemol maxsulotlari bilan ta'minlash yildan-yilga ortib, aholimizning oziq-ovqat manbai ta'minlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasida aholi soni o'sib bormoqda, bu esa o'z navbatida aholi iqtisodiy faoliyatiga hamda sanoat korxonalarini faoliyatining kuchaytirish tadbirlariga olib kelmoqda, va nafaqat sanoatni balki respublikaning jamiki iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishga olib keladi. Iqtisodiy va texnologik taraqqiyotning yangi bosqichi sifatida namoyon bo'layotgan raqamli inqilob insoniyat hayotini shiddat bilan

o'zgartirib, keng imkoniyatlar yaratish bilan birga, xalqaro raqobat maydonining yanada keskinlashuv davrini boshlab berdi.

Innovatsion faoliyat ulushining o'sishi shunga olib keldiki innovatsiyalar xuddi foydali qazilmalar, ishlab chiqarish quvvatlari va intellektual salohiyat kabi mamlakatning boyligi hisoblanadi boshladi. Mamlakatimiz va uning har bir fuqarosi manfaatli yo'lida, innovatsion va ilmiy-texnik salohiyatdan samarali foydalanishning, mamlakatimizda ko'p tarmoqli innovatsion siyosatni shakllantirish va uni amalga oshirish uchun - qonunchilik asoslari yaratmasdan turib hech imkoni yo'q

Milliy va xalqaro tajribadan ma'lumki, iqtisodiyot va jamiyatning taraqqiyot darajasi ko'p jihatdan innovatsion faoliyatga bog'liq. Shu sababdan eng songi texnologiyalarni hayotimizni barcha jabhalariga joriy etish rivojlantirishni asosiy garovi hisoblanadi. Bugungi kunda innovatsiyalarni joriy etish quyidagicha ko'rsatkichlarni qayt etmoqda. (1-rasm)

1-rasm O'zbekiston Respublikasida joriy qilingan innovatsiyalar soni⁴²

⁴² <https://www.stat.uz/uz/nashrlar/6436-o-zbekistonda-ilm-fan-va-innovatsion-faoliyat>

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, innovatsiyalarni joriy etish darajasi mamlakatimizda 2020-yilga qadar o'sishni qayt etganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan 2018-yilning o'zida 2482ta innovatsiyalar amaliyotga joriy qilingan bolsa bu raqam kegingi 2019-yilda 78% ga o'sgan va ushbu yildagi qilingan texnologik innovatsiyalar soni 4011 tani tashkil etgan. Shundan, mahsulotlar bo'yicha innovatsiyalar soni 3017 ta, jarayonlar bo'yicha innovatsiyalar soni 994 tani tashkil etgan.

Bunga asosiy sabab sifatida mamlaktimizda ushbu sohaning huquqiy bazasi takomillashtirilgani va sohaga jalb qilinayotgan investitsiyalarga keng yo'l ochilganini aytishimiz mumkin. Yuqoridagi rasmga kora so'ngi 2 yilda innovatsion faollik bir muncha sekinlashgan. 2020-yilda 3.7% ga 2021-yilda esa 1.9% ga pasayish kuzatildi. Tahlillarga ko'ra buning asosiy sababi pandemiyaning yuzaga kelishi hamda xalqaro va milliy iqtisodiyotda capital oqimining sustlashuvi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Sanoatda innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan innovatsion tizimlar, ularni mahalliy muhitdai amal qilish qonuniyatlari va innovatsiyalarga davlat siyosatining tarmoqlarda qo'llanilishi, klasterlar yoki mintaqalararo innovatsiyalashuv darajasi mavjudligi va ichki va tashqi omillar ta'siriga qaratilgan va bu jarayon klassik innovatsiya yondashuvlarida aks etgan.

Ammo, innovatsiyalarni joriy etilishi ko'pincha firmalar darajasida sodir bo'ladigan hodisa sanaladi. Biz ushbu tadqiqotimizda innovatsion rivojlanish masalasini makroiqtisodiy darajada tahlil qildik.

Makroiqtisodiy darajada innovatsiyaviy yondashuvlar asosiy rivojlanish bosqichi V.Zombart, V.Mitcherlix, Y.Shumpeter ishlariga to'g'ri kelgan. Innovatsiyalarni sanoatda shakllanishi va rivojlanishiga avstriyalik olim Y.Shumpeter katta hissa qo'shgan. Bundan tashqari ko'plab boshqa olimlar J.Fridman, o'z asarlarida "mintaqa sanoatining o'sish nuqtalari" nazariyasini yoritib chiqqan unga ko'ra mintaqada rivojlanayotgan sanoat nuqtalari capital va texnologiya oqimini o'ziga jalb etishda yetakchi va joriy qilishni yuqori darajaga erishadi deb takidlaydi. F.Perru, esa "mintaqaviy strategiya" M.Porter, "raqobatbardoshlik strategiyasi" M.Porter, "iqtisodiy rayonlashtirish" N.N.Kolosovskiy, "ishlab chiqarishni joylashtirish" V. Launxardt, "uzun to'liqlar" N.D.Kondratiev, "hududiy klaster" M.Enrayt, "kumulyativ o'sish" G.Myrdal, "yo'lga bog'liqlik" P.A.Devid, "sanoat rayonlari modellari" A. Marshall. Jumladan, N.D.Kondratievning uzun to'liqlar nazariyasiga asosan sanoat rivojlanishi darajasi texnologik zanjirlarning o'zgarishi va texnologik jarayonlarni qutblashuviga bevosita bog'liq hisoblanadi. Olimning fikrlariga ko'ra, texnologik zanjirlar o'zaro bog'langan ishlab chiqarish guruhlari.

Bir necha xorijiy adaboyotlarda soha innovatsion rivojlanishi va eksport o'rtasidagi ijobiy bog'likni ko'rsatishgan. Sanoatda innovatsiyalar va eksport o'rtasidagi munosabatlar nisbatan zaifligini ta'kidlagan.

Sanoat sektorining hududlar bo'yicha taqsimoti tadqiqot bo'limlari va inson kapitalining geografiasiga emas, balki sanoat yerlarining

geografiasiga shakllanishiga bog'liq jarayon hisoblanadi. Ko'pgina olimlarning nazaryasini umumiy jihati shundaki sanoat firmalari sanoat yerlari tarqoq va geografik ko'rsatkichlariga ko'ra aniq belgilab qo'yilganligi sababli kamroq zich hududlarda joylashgan. Bu esa sanoat subyektlarini sust mobilligiga ya'ni bozor va kapital oqimi munosabatlariga kirishishda sekinligi va geografik sharoitlar ularning innovatsion sig'imiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yuqoridagi olimlarning tadqiqotlaridan tashqari ushbu masalalardan qamrab olingan ba'zi tadqiqotlar ham mavjud. Masalan, Lapple va boshqalar, va Botha va boshqalar hududlarda bilimlarning tarqalishini sanoatda innovatsion jarayonlarni rag'batlantirishdagi ro'lini ta'kidlashgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu tadqiqotdan ko'zlagan maqsadi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida milliy iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini bo'lgan sanoatda innovatsiyalarni joriy etishning amaliyoti va unda mavjud muammolar sabablarini tahlil qilish hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotni innovatsion potentsiali holatini baholash va yuqori texnologik jayaronlarni amalga oshirishgi kamchiliklarni bartaraf etish uchun bir necha quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- Innovatsiyalashuv jarayonlarini amalga oshirish va uni takomillashtirishning dunyodagi yetakchi mamlakatlari tajribasini o'rganish va mamlaktimiz potentsialiga mos tomonlarini o'zlashtirish ;

- neoindustrial rivojlanishning xalqaro tajribasining aniqlangan o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mahalliy iqtisodiyotni raqamli o'zgartirishning joriy tendensiyalari va istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash.

- sanoatni innovatsion rivojlantirishga va ishlab chiqarishni sifat va son jihatdan yaxshilashga hizmat qiluvchi omillarni o'rganish va o'zlashtirish

Tadqiqotda omilli, tarixiy, statistik, qiyosiy va tizimli tahlil usullari, ekspert baholash usuli qo'llanildi, bu esa muallifga qo'yilgan vazifalarni hal etish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari. 2021- yilda qayt etilgan natijalarga ko'ra mamlakatimizda texnologik innovatsiyalarni joriy qilgan tashkilotlar soni 1098 tani tashkil etgan, iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha innovatsiyalarni joriy etishda eng yuqori ulush ishlab chiqarish sanoatida kuzatilib, 669 ta tashkilot innovatsiyalarni o'zida amaliyotga tadbiiq etgan. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, innovatsiyalarni joriy etishda eng yuqori ulushga ega bo'lgan sohalar:

Ishlab chiqarish sanoati – 44,2 %

Qurilish – 6,2 %

Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi – 2,3 %

Axborot va aloqa – 4,2 %

Ta'lim – 1,2 %

Boshqa faoliyat turlari – 40,2%

Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni anglash mumkinki hozirda eng so'ngi texnologiyalar iqtisodiyotning asosiy bog'ini bolgan ishlab chiqarishda joriy etilmoqda. Buni quyidagi jadvalda ham ko'rishimiz mumkin. **(2-jadval)**

(2-jadval). Ishlab chiqarish sanoatining texnologik tarkibi bo'yicha qo'shilgan qiymatning ulushi(% ,da)⁴³

	2018	2019	2020	2021
Quyi texnologiyali ishlab chiqarish	35,0	31,7	29,7	29,4
O'rta texnologiyali ishlab chiqarish(quyi darajada)	42,7	48,4	52,8	53,6
O'rta texnologiyali ishlab chiqarish(yuqori darajada)	20,7	18,0	15,4	14,2
Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish	1,6	1,9	2,1	2,8

Bunga asosiy sabab sifatida sof raqobat muhiti va ishlab chiqarish sohasini bevosita ilm-fan bilan bevosita bog'liq holda faoliyat yuritishi desak mubolag'a emas. Sanoatda yaratilayotgan mahsulotlarni texnologik ko'rsatkichlariga qaraydigan bolsak 2018-yilda yuqori texnologiyali ishlab chiqarishning ulushi 1,6% tashkil etgan bolsa keying 3 yilda bu raqam 2,8% gacha o'sgan. Bu raqamlarga mos ravishda quyi texnologik jarayonlar asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 35% dan 29,9% gacha pasayib bormoqda.

Ushbu ma'lumotlar oraqli shuni xulosa qilish mumkinki ishlab chiqarish sanoatida quyi texnologiyali mahsulotlar katta ulushga ega bo'lib kelmoqda. O'tgan ikki yil mobaynida bu soha yetakchilikni ushlab turibdi. Bu sohada so'ng esa o'rta-quyi va o'rta yuqori texnologiyali mahsulotlar egallagan va eng kam ulush esa yuqori texnologiyali mahsulotlarga tegishli hisoblanadi. Bu sohani eng past ulushga ega ekanligiga sabab sifatida bu sohaga investitsiyalar kam ekanligi va yuqori malakali mutahassislar kam ekanligini sabab sifatida ko'rsatish mumkin.

⁴³ <https://www.stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/23750-qaysi-yo-nalishdagi-korxonava-tashkilotlar-ko-proq-innovatsiyalarni-joriy-etgan>

Muxokama. Mamlakatimizda ishlab chiqarishni jarayonlarida innovatsiyalar, ularni joriy etish mustahkam iqtisodiy va huquqiy poaydevorga ega, biroq boshqa tomondan, ular zamonaviy dunyo sanoat inqilobining rivojlanishining talablari, ko'rsatkichlari va vazifalari ma'lum darajada mos kelmaydi. Bugungi kunda O'zbekistonda sanoat sohasida innovatsiyalarni joriy etish uchun sarf etilayotgan mablag'lar yildan yilga oshib bormoqda, albatta bu yaxshi ko'rsatkich lekin yaratilgan texnologik, marketing va tashkiliy innovatsiyalarga qilingan

harajatlarning deyarli 63% korxonaning tashkilotlarning o'z mablag'lari hisobiga to'g'ri keladi. Innovatsiyalarning ushbu usulda yaratilishi ko'rxonada ishlab chiqarish harajatlarini oshirib yuboradi va natijada esa mahsulot tannarxini ko'tarishiga olib keladi. Har bir harajatlari oshgan korxonada esa tovar va xizmatlardan qoladigan foyda darajasini o'zgartirishga olib keladi. Bu bo'yocha ma'lumotni 3-jadvalda ko'rish mumkin.

3-jadval

Moliyalashtirish manbalari bo'yicha texnologik, marketing va tashkiliy innovatsiyalarga xarajatlar(mln. so'm, da)⁴⁴

	2018	2019	2020	2021
tashkilotning o'z mablag'lari	2959428	3342925	4764543	15777060
chet el investitsiyalari'	307078,5	1083650	605731,5	242753,4
tijorat banklari kreditlari	501542,4	1060055	970973,2	806754,6
boshqa mablag'lar	939162,6	1116844	488720,8	854221,2
Jami	4707212	6603475	6829969	17680789

O'tgan yillar davomida mamlakatning rivojlanish strategiyasiga asosan innovatsiyalarga juda katta etibor berildi va buning natijasi o'laroq bu sohaga mablag'lar oqimi keskin oshdi. Yuqoridagi jadvalda korxonalar o'z moliyaviy resurslarini investitsion jarayonlarga sarf etish ko'rsatkichini 4 yil davomida qariyb 5 barobarga ishingari. Hususan tijorat banklari kreditlari ham mos ravishda 60% ga ko'proq mablag' ajratganini ko'rishimiz mumkin. Lekin xorijiy investitsiyalar va boshqa manbalardan keluvchi moliyalashtirish oqimi 21% va 10.1% ga kamaygan.

Bu jarayon esa bozordagi istemolchilarga ortiqcha yuk olib kelgan holatdan istemol darajasini tushirishga sharoit yaratadi. Bu hodisaning umumiy foni esa mamlakatda istemol darajasini o'zgarishiga olib keladi. Umumiy manoda ishlab chiqarish ham bu o'zgarishga o'z reaksiyasini bermay qolmaydi. Shuning uchun ko'plab xorijiy korxonalar innovatsiyalashuvni qulay yoldan borishni afzal ko'radi. Jumladan qoshimcha moliyaviy kapitallar portfel investitsiyalar, aksiyalarni bozorga jalb etish yoki kreditlar hisobiga texnologik rivojlanadilar.

Xulosa

Tadqiqot natijasida quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin. Dunyoning rivojlangan mamlakatlari zamonaviy tamoyillari asosida neoindustrial rivojlanishga o'tmoqda, uning asosiy mazmuni ishlab chiqarish tarmoqlarini kiberjismontiy raqamlashtirishdir. Shunday qilib, yangi texnologik tuzilmani shakllantirish, neoindustrializatsiya va ijtimoiy-iqtisodiy tizimini rivojlantirishning hozirgi tendentsiyalari va xavflari ishlab chiqarish tarmoqlarini modernizatsiya qilishning kechikishi bilan chambarchas bog'liq.

Sanoat tarmog'ining innovatsion rivojlanishi mamlakat iqtisodiy o'sishining asosiy tayanch nuqtasi ekanligi o'z tasdig'ini topdi. Jumladan, sanoat yalpi qo'shilgan qiymati yillik o'sish sur'atining 1 foizga ortishi respublika YaIM yillik o'sish sur'atining qo'shimcha 1,02 foizga o'sishini ta'minlash imkoniyatini beradi bu natijaga erishishda yuqori samarador texnologiyalar muhim ro'l o'ynaydi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilmiy va innovatsion siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: mamlakat iqtisodiyoti rivojida fan va texnika ulushini oshirish; moddiy ishlab

chiqarish sohasining progressiv rivojlanishini ta'minlash; jahon bozorida milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish; mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash; ekologik muhitni yaxshilash; mavjud ilmiy maktablarni saqlab qolish va rivojlantirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat korxonalarini yuridik va iqtisodiy erkinlashtirish va ular uchun xorijiy korxonalar bilan samarador hamkorlik koridorini ochish hozirdagi innovatsion strategiyamizning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Ushbu tadqiqot doirasida sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishning ekologik xususiyatlari va samaradorligini ta'minlashga qaratilgan quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- sanoatdagi tuzilmaviy va tashkiliy masalalar uchun uchun dasturiy ta'minotini shakllantirish (veb-bazaga asoslangan ma'lumotlarni qayta ishlash)
- raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun uskunalar (oziqlantirish, texnik xizmat ko'rsatish, mikroiklimni tartibga solish, sog'ish, hayvonlarning holati va hayotiyfaoliyatini nazorat qilish)
- sanoat chiqindilarini qayta ishlash va bu tarmoqqa xizmat qiluvchi tarmoqlar faoliyatini rag'batlantirish;
- ayrim tabiiy resurslardan foydalanishni oqilona me'yorlarini belgilash
- raqamli texnologiyalar bo'yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik olib borish.
- barcha darajadagi tashkilotlarda davlat sherikchilik asosida qo'shma moliyalash shartlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha muhim loyihalarni amalga oshirish.
- Innovatsiyalarni yaratuvchi va ishlab chiqaruvchi korxonalar sarmoya kiritgan tadbirkorlik subyektlariga soliq imtiyozlari taqdim etish.
- tadbirkorlik subyektlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish nuqtai nazaridan ularga kerakli texnika texnologiyalarni import qilish uchun ko'maklashuvchi infratuzilma yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Babkin A V, Burkaltseva D D, Kosten D G and Vorobiev Yu N 2017 Formation of the digital economy in Russia: essence, features, technical normalization, development problems. Scientific and Technical Sheets of SPbSPU. Economic sciences. 10 3 9-25
2. Brown, B., Sikes, J., & Willmott, P. (2013). Bullish on digital: McKinsey global survey results. McKinsey Quarterly, 12, 1-8.
3. "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida PF 607-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni

4. Bruno, G., Esposito, E., Genovese, A., & Gwebu, K. L. (2011). A critical analysis of current indexes for digital divide measurement. The Information Society, 27(1), 16-28.
5. Kodirov, S. (2020). Some issues of digitalization in the industrial sector of the economy. ISJ Theoretical & Applied Science, 12(92), 377-384.
6. Kodirov, S. (2021). Issues of business cooperation in the national economy of Uzbekistan. Экономика и социум, (7), 79-88
7. Yudina O. N. Formation of the potential of an innovation-oriented small enterprise, taking into account the strategic direction of its development. Creative Economy. 2016; 10 (3): 16-19.

⁴⁴ <https://www.stat.uz/uz/nashrlar/6436-o-zbekistonda-ilm-fan-va-innovatsion-faoliyat>

8. Kurpayanidi K. I. Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national economy // Economic innovations. – 2022. – T. 24. – №. 3 (84). – С. 67-76.

9. Kurpayanidi K. I. Digital economy as a factor of activation of foreign economic activity // Scientific-technical journal – 2022. - T. 26. – №. 11-C. 129-133.

10. Mazilov E.A. Development of the industrial complex in the context of modernization of the regional economy. Vologda: ISERT RAS, 2015: 115-116.

11. Xomidov, M. (2023). Analysis of the current state of innovation implementation in improving the competitiveness of industry. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3(2), 56-64..

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT RIVOJLANISHI

Yuldasheva Nilufarxon A'zamjon qizi

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

nilufar.9121@gmail.com

Umarov Azizjon Azamjon o'g'li

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

aumarov@kokanduni.uz

Abdullayev Axrorjon Axadjon o'g'li

Qo'qon universiteti talabasi

ahrjon1611@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 17

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.254>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

AI, raqamli iqtisodiyot, bozor tendentsiyalari, Alning sanoat ilovalari, biznes jarayonlari, raqamli marketing, rivojlanish, sanoat.

ANNOTATSIYA

Maqola sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarini rivojlantirishni o'rganish va uni Industry 4.0 doirasida amalga oshirilayotgan raqamli iqtisodiyot kontseptsiyasining fundamental asosi sifatida taqdim etishga bag'ishlangan. Maqolada olib borilgan tadqiqotning maqsadi AI usullari va vositalarini samarali qo'llash sohasini tahlil qilish, shuningdek, Alni biznes sohasiga joriy etish imkoniyatlarini baholashdir. Iqtisodiyotning turli sohaslarida AI texnologiyalarini qo'llashning nazariy va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Aniqlanishicha, texnologiyalarni joriy etish va uning ishlash bosqichlarini belgilashning yuqori narxi sun'iy intellektdan foydalanishga jiddiy to'siq bo'lmoqda. Kurs davomida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, identifikatsiyalash, umumlashtirish uchun sarmoya kiritgan tashkilotlar Alni analitik, IoT va boshqa texnologiyalar bilan birlashtirish uchun ma'lumotlarni standartlashtirish va tahlil qilish uchun qo'llamoqdalar.

Kirish Zamonaviy voqeilikda ro'y berayotgan raqamli transformatsiyalar munosabati bilan yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi va qo'llanilishi ortib bormoqda. Biznes va jamiyat hayotining barcha sohalari dinamik o'zgaruvchan dunyoda samarali ishlay oladigan aqlli tizimlar tomonidan joriy etilgan. Raqamli iqtisodiyot butun davlat tizimi, iqtisodiyot, yangi biznes modellari va to'rtinchi sanoat inqilobining asosi hisoblanadi. AI texnologiyasi yarim asrdan ko'proq vaqt davomida tadqiq qilingan. ILM-fanning ushbu sohasini rivojlantirish jarayonida IT sohasining bunday istiqbolli yo'nalishiga qiziqish ilmiy yutuqlar va sun'iy intellektni qo'llashning amaliy sohaslarini rivojlantirishga qarab o'zgarib turardi. So'nggi 10 yil ichida ushbu texnologiyaning tarkibiy qismlarini takomillashtirishda ko'plab muhim yutuqlarga erishildi, va IT bozori AI uchun yangi mumkin bo'lgan foydalanishni aniqladi. Tadbirkorlik subyektlari ushbu vositadan raqobatbardoshlikni saqlab qolish va o'zlarining quyi tizimlarini rivojlantirish uchun foydalanishlari kerak, bu esa davlatlarni iqtisodiyotni rag'batlantirish, geosiyosiy mavqeni mustahkamlash va aholi turmush darajasini oshirish maqsadida texnologik poygaga qo'shilishga undaydi. Bu fikrga davlatlar rahbarlari, shuningdek, yirik korporatsiyalar rahbarlari ham qo'shiladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi AI usullari va vositalarini samarali qo'llash sohasini tahlil qilish, shuningdek, Alni biznes sohasiga joriy etish imkoniyatlarini baholashdir. Bu orqali ularning geosiyosiy mavqeni mustahkamlash va aholi turmush darajasini oshirish nazarda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda AI bu kompyuterni ko'rish, neyron tarmoqlar va mashinani o'rganish kabi ko'plab aniq tushunchalarni birlashtirgan umumiy atamadir. Bu hodisani tahlil qilish, modellashtirish va prognoz qilish uchun katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanishni o'z ichiga olgan texnologiyadan foydalanish holatlarini tavsiflash orqali aniqlangan "tor ma'noda AI" deb ataladi. Keng ma'noda AI (kuchli AI) - bu "super mashina" bo'lib, u ilgari qayta ishlash uchun taqdim etilgan modellar va qoidalar to'plamiga amal qilmasdan mustaqil ravishda ishlab chiqish va qaror qabul qilishga qodir. Ingliz tilidan olingan kuzatuv qog'ozi sifatida AI atamasi mutaxassislarni qoniqtirmaydi: ularning ko'pchiligi texnologiyaning mohiyatini buzadigan noto'g'ri tarjima haqida gapirishadi. Buning o'rniga, atamalarning butun to'plami taklif etiladi: kengroq - robotli intellekt, g'ayriinsoniy aql; yoki ko'proq vositaga yo'naltirilgan - neyron tarmoq, (chuqur) mashinani o'rganish. Har holda, urg'u inson va inson aqlining analogidan o'zgarib bormoqda. Mutaxassislar bu atamani har doim ham inson qiyofasida va o'xshashida emas, balki avtonom tarzda ishlaydigan vositalar orqali

tushuntiradilar. Aytishimiz mumkinki, aynan inson tafakkuridan farq qiladigan boshqa shakllar AI muvaffaqiyatiga olib keladi (Sokolova & Galdin, 2018).

Quyida Alning rivojlanishini Rossiya misolida ko'rib chiqamiz. Rossiya Federatsiyasida AI bozorining hajmini baholash tadqiqot metodologiyasiga qarab juda farq qiladi. Biz AI tarmoqlarining yetuklik darajasini baholash mezonlarini batafsil ko'rib chiqamiz. 2017 yil oxirida "AI va mashina o'rganish bozoridagi joriy tendentsiyalar" tadqiqoti natijalariga ko'ra, Rossiyada AI segmenti 700 million rubl bilan cheklangan. 2021 yilga kelib sun'iy intellekt bozori 28 milliard rublgacha o'sishi kutilmoqda. Tadqiqot mualliflarining prognozlariga ko'ra, uning o'sishi moliya sektori, chakana savdo va sanoat tomonidan rag'batlantiriladi. Oliy Iqtisodiyot maktabi tomonidan o'tkazilgan "Raqamli iqtisodiyot: Rossiya biznesining global tendentsiyalari va amaliyoti" tadqiqoti natijalariga ko'ra, raqamli texnologiyalar biznesga eng katta ta'sir ko'rsatish bo'yicha birinchi o'rinni egalladi: IoT va sanoatni avtomatlashtirish (60%), raqamli dizayn va modellashtirish (58%), virtualizatsiya texnologiyalari, masofaviy kirish, masofaviy ofis va boshqalar (57%), mobil texnologiyalar va kanallararo aloqa (55%). Amerikalik va Britaniyalik moliyaviy tahlilchilar tomonidan olingan ma'lumotlarni tahlil qilib, AI texnologiyalaridan foydalangan holda robototexnikaning jadal rivojlanishi mahsuldorlikning navbatdagi sakrashiga olib kelishi haqida aniq xulosalar chiqarishimiz mumkin. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bu ko'rsatkich butun dunyoda 30% ga o'sadi va mehnat xarajatlarining 20-33% oralig'ida pasayishi bilan birga keladi. Tabiiyki, birinchi navbatda, "buzuvchi innovatsiyalar" eng rivojlangan mamlakatlarga ta'sir qiladi, bu bir vaqtning o'zida bir nechta asosiy tarmoqlarning texnologik qayta tiklanishiga olib keladi (Mustafina, 2019).

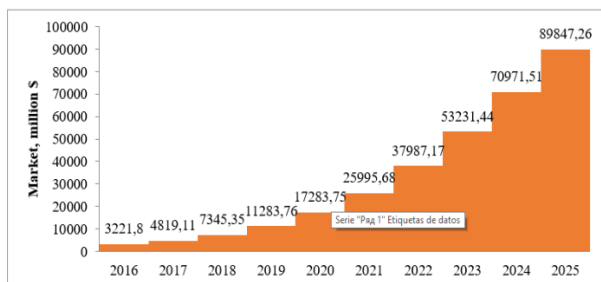
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda miqdoriy va sifatli ekspert suhbatlari usullari qo'llanildi. Bundan tashqari, ikkilamchi ma'lumotlarning tahlili o'tkazildi. Tadqiqot ekspertlari - turli segmentlarda (sanoat ishlab chiqarishi, chakana savdo va boshqalar) tegishli loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etgan Rossiya va xalqaro rahbarlar va AI sohasidagi yetakchi mutaxassislar hisoblanadi.

So'nggi paytlarda neyron tarmoqlardan foydalanishga asoslangan sun'iy intellektni rivojlantirishda va ayniqsa qo'llanilishida ta'sirchan sakrash kuzatildi. Nutq, tasvir va yuzni aniqlash kabi muammolarni hal qilishda katta natijalarga erishildi. Ushbu texnologiyalar inson miyasining ishini qo'pol ravishda nuxxalashga asoslangan va har doim ham kutilgan natijalarni bermaydi. ILM-fan uchun vazifa AI qanday

ishlashini tushunishdir. Texnologiyalar ko'pincha ularning ishlarining barcha tafsilotlarini tushunishimizdan oldin ishlay boshlaydi. Bu tushunchasiz har xil hodisalar muqarrar ravishda yuzaga keladi. Al nazariyasidagi asosiy muammo klassik matematika nuqtai nazaridan neyron tarmoqlarni qurish vazifasi noto'g'ri bo'lishiga qaramay, neyron tarmoqlar nima uchun ishlashini tushunishdir. Chunki kuzatuvlar soni (o'qitish misollari) belgilangan parametrlar sonidan bir necha daraja kamroq, ammo shunga qaramay, amalda tarmoq ishlaydi. Tarmoq nima uchun ishlashi haqida hali nazariy tushunchaga ega emas. Garchi bu bizni ushbu texnologiyalarni joriy etishga to'sqinlik qilmasligi kerak. Olimlar oldiga qo'yilgan asosiy muammo – Al texnologiyasi qanday ishlashini imkon qadar tezroq o'rganishdir. Alni rivojlanishning yangi darajasiga ko'tarish va bashorat qilinadigan va ishonchli natijalarga erishish uchun yangi Al nazariyasini yaratish yoki mavjud bo'lgan nazariyani sezilarli darajada o'zgartirish kerak (Efimova, 2020).

Al salohiyatini tahlil qilib, tadqiqotchilar uni qo'llashning yangi yo'nalishlarini, birinchi navbatda, biznes jarayonlarini takomillashtirish bilan birgalikda izlay boshladilar. Ushbu sohada sun'iy intellektdan foydalanish biznes jarayonlarini moslashuvchan qilish, an'anaviy manbalardan voz kechish va ilg'or Al tizimlari va odamlarni integratsiya qilish g'oyasiga o'tish imkonini beradi. Ushbu yondashuv mashina va odamning o'zaro ta'sirini tubdan o'zgartirishga va robotlar va odamlarning integratsiyalashgan jamoalarini shakllantirishga imkon beradi. Bunday jamoalar ishlab chiqarish operatsiyalari davomida katta hajmdagi ma'lumotlarni tezda qayta ishlashga, yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishga va doimiy o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishga qodir. Ushbu sun'iy intellekt qobiliyatlari kompaniyalarga o'z biznes-jarayonlarini qayta ishlab chiqish unumdorligini sezilarli darajada oshirish va xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Shunday qilib, Alni sanoatda ishlab chiqish va joriy etishning asosiy yo'nalishlaridan biri biznes jarayonlarini reinjining qilishdir. Yana bir yo'nalish, mashinalar qo'lidan kelganicha (katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash bilan takrorlanuvchi, monoton vazifalarni bajarish) va odamlar eng yaxshi qiladigan ishni qiladilar (noaniq ma'lumotlar bilan ishlash, qiyin holatlarda xulosa chiqarish, noaniqlik darajasi yuqori bo'lgan sharoitlarda qaror qabul qilish, ijodkorlik va boshqalar). Ushbu yo'nalish odatda biznesni o'zgartirishning uchinchi to'liqini deb ataladi (Kryukova & Mixalenko, 2017).

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 2016-2019-yillarda Al bo'yicha jahon bozorining daromadlari 350 foizga, ya'ni 3221,8 million dollardan 11283,76 million dollargacha oshgan (1-rasm). 2025 yilga kelib, daromadlar 89847,26 million dollargacha ko'tarilishi kutilmoqda.

1-rasm. 2016-yildan 2025-yilgacha Al global bozorida tushadigan daromadlar, million dollarda

Alning jahon yalpi ichki mahsulotiga ta'siri mehnat unumdorligini oshirish, shaxsiylashtirish, vaqt sarfini qisqartirish va mahsulotlar, ishlar va xizmatlar sifatini yaxshilash bilan bog'liq. Global mehnat unumdorligining o'sishi 2017-2030 yillar davomida Alning global yalpi ichki mahsulotga umumiy ta'sirining 55 foizini tashkil qilishi kutilmoqda. Quyida biz Aldan iqtisodiyotning turli sohalarida foydalanishni ko'rib chiqamiz:

Marketing va reklama. Marketing va reklama sohasida sun'iy intellektning joriy etilishi biznesning rentabelligini oshirishga, maqsadlilikni sezilarli darajada yaxshilashga va mijozlarga e'tiborni kuchaytirishga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellektning ushbu afzalliklaridan istalgan sohada kompaniyalar foydalanishi mumkin: bank, metallurgiya, transport. Big Data texnologiyasining reklama bozoriga tobora kengayib borishi reklama beruvchilardan ham, agentliklardan ham auditoriya va mijozlarning xohish-istaklari haqida aniq bilim olish uchun foydalanuvchi ma'lumotlarini samarali tahlil qilish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashni talab qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt nafaqat foydalanuvchilar haqida to'liq ma'lumot

olish, balki ularning kelajakdagi xatti-harakatlarini bashorat qilish imkonini beradi. Reklamadagi Al maqsadni aniqlash uchun ishlatiladi. Bu nafaqat banklar uchun, balki barcha raqamli marketing uchun odatiy holdir.

Chakana savdo. Chakana savdoda sun'iy intellekt tobora kengroq qo'llanilib bormoqda: bu nafaqat mijozlar bilan muloqotni yaxshilash, balki narxlarni optimallashtirish, inventar bilan ishlash, aksiyalar va sotishning vaqti va formati haqida qaror qabul qilishdir. Mutaxassislar fikriga ko'ra, bugungi kunda har qanday yirik chakana kompaniya sun'iy intellektdan foydalanadi. Bu real vaqtda tahlil qilinishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar miqdori bilan bog'liq. Bundan tashqari, jarayonni avtomatlashtirish vositalaridan foydalanish orqali foyda darhol seziladi. Asosiy vositalar mavjud: avtomatik (aqli) kassa apparatlari va tavsiya xizmatlari. Do'konlar iste'molchi faoliyatini tahlil qilish asosida mahsulotlarga buyurtma berishni ta'minlaydi. Iste'molchilarga xarid savatchasiga ko'ra tovarlarga chegirmalar taqdim etiladi, aksiyalar va maxsus takliflar shakllantiriladi.

Bank ishi. Iqtisodiyotning ushbu sektori barcha ekspertlar tomonidan Al rivojlanishi uchun eng istiqbolli soha sifatida qayd etilgan. Buni banklarda tahlil qilinadigan katta hajmdagi ma'lumotlar mavjudligi bilan izohlash mumkin. Bank sohasida Aldan foydalanishni ikki turga bo'lish mumkin: tashkilot sifatida bankning ichki vazifalarini hal qilish va mijozlarga xizmat ko'rsatish. Samaradorlikni oshirish va ichki jarayonlarni soddalashtirish uchun qaror qabul qilishni avtomatlashtirish vositalari va qarorlar sonini ko'paytiruvchi vositalar qo'llaniladi (masalan, turli xil baholash variantlari). Robotlar ko'pincha ichki jarayonlarni avtomatlashtirish uchun ham qo'llaniladi. Ular asosiy muntazam protseduralarning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Mashina razvedkasi kredit berishda va qarz oluvchining to'lov qobiliyatini tahlil qilishda skoring, tezkor qaror qabul qilish, riskni baholash uchun qo'llaniladi. Skoring mijozlar bilan ishlash uchun ham qo'llaniladi - bu kreditga layoqatli fuqarolarni aniqlash va depozitlar va tariflar bo'yicha individual takliflarni shakllantirish imkonini beruvchi ko'plab vositalar. Yana bir vosita - mijozlarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan yuzni aniqlash texnologiyasi. Ushbu texnologiyaning salohiyati xavfsizlikni ham yaxshilaydi.

Telekommunikatsiyalar. Telekommunikatsiya kompaniyalari, xuddi banklar kabi, o'z abonentlari haqida keng ma'lumotlar bazasiga ega. Shu sababli, telekommunikatsiyalarda sun'iy intellektni qo'llashning birinchi yo'nalishlaridan biri marketing, xususan, mijozlarni saqlab qolish va ularning sodiqligini oshirish uchun echimlar edi. Bugungi kunda telekommunikatsiya kompaniyalari mijozlar savollariga javob berish uchun chat-botlardan, tariflar tarmog'ini shakllantirish va abonentlarning muayyan xizmatlardan foydalanish ehtimolini hisoblash uchun bashoratli tahlillardan foydalanmoqda. Kompaniyalar fribgar qo'ng'iroqlarni hisoblash uchun mashinani o'rganish va xulq-atvor tahlilidan foydalanadilar. Al tarmoq resurslarining yuklanishini bashorat qilish va prognozlariga muvofiq taqsimlashni optimallashtirish imkonini beradi.

Sanoat. Og'ir sanoat sektori sun'iy intellektni amalga oshirishda, birinchi navbatda, tezkor prototiplash yoki resurslarni dinamik taqsimlash - uskunani o'zgartirish orqali katta imkoniyatlarga ega. Ishlab chiqarish kompaniyalari uchun sun'iy intellektning asosiy afzalligi - inson omili bilan bog'liq ishdagi xatolar sonining kamayishi, qo'lda ish jarayonlari va bashoratli tahlillar sonining kamayishi. Tsifra va Rossiya sanoatchilar va tadbirkorlar ittifoqi tomonidan olib borilgan birgalikdagi tadqiqot sanoatchilar tomonidan Al texnologiyalariga talabning o'sish tendentsiyasini aks ettiradi. Tadqiqotga ko'ra, sun'iy intellekt sanoatda sanoat asbob-uskunalarining ishlash muddatini oshirish va unga texnik xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish uchun 44% ni tashkil qiladi. Rossiya sanoatida Al texnologiyalari ishlab chiqarishda qo'llaniladi (metallurgiya, kimyo, neft kimyosi, neftni qayta ishlash va neft qazib olish) - 22%, elektroenergetika sohasida - 11%. Qolgan 23% sanoat sektori uchun yangi sohalarida sun'iy intellekt usullarini qo'llashni o'rganuvchi universitetlarning tadqiqot ishlaridir. Ushbu tadqiqot uchun suhbatlashgan mutaxassislar, shuningdek, sun'iy intellektni sanoatda joriy etish samaradorligi to'g'risidagi prognozlarida optimistikdir va Al rivojlanishini rag'batlantiradigan ish uchun katta ma'lumotlar bazalarining afzalliklarini qayd etishadi. Ma'lumotlar Al tizimlarini o'qitish, prognozlash va tavsiya tizimlarini ishlab chiqarish uchun ishlatiladi, keyinchalik ular ishlab chiqarish va ma'muriy jarayonlarni optimallashtirish uchun ishlatiladi. Al ko'p sonli omillar bilan ishlashga, har birining ta'sirini tahlil qilishga va xulosa chiqarishga yordam beradi.

Rossiyada va xorijda o'tkazilgan turli tadqiqotlar natijalari AI texnologiyalarini joriy qiluvchi tashkilotlar duch keladigan bir qator umumiy muammolarni ko'rsatadi. Aksariyat ekspertlar bu nafaqat bir guruh mutaxassislar, balki butun jamiyat uchun muammoga aylanib borayotgan tubdan yangi hodisa degan fikrda. SAS va Deloitte tahliliy kompaniyalarining fikriga ko'ra, sun'iy intellektni rivojlantirishdagi asosiy qiyinchiliklar quyidagilardir (Shchurina & Danilov, 2019):

- talab qilinadigan kasblar va insoniy ko'nikmalar ro'yxatini o'zgartirish;

- me'yoriy-huquqiy xavflar;
- axloqiy masalalar;
- xalqaro tadqiqotlar;
- rahbariyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmaslik;
- noaniq biznes ishi.

Oxirgi qiyinchilik ko'pincha rossiyalik ekspertlar tomonidan chuqur suhbatlar chog'ida tilga olingan. Texnologiyalarni joriy etish va uning ishlash bosqichlarini belgilashning yuqori narxi sun'iy intellektdan foydalanishga jiddiy to'siq bo'lmoqda. Iqtisodiy foyda har doim ham qisqa muddatda ko'rsatilmaydi, bu alohida loyihalarning yopilishiga sabab bo'lishi mumkin. 2019-yilda ommalashib borayotgan boshqa texnologiyalar bilan ishlashda sun'iy intellekt yanada istiqbolli rivojlanishga ega bo'ldi. Boshqa texnologiyalar bilan muvaffaqiyatli AI integratsiyasi ma'lumotlardan boshlanadi. Ma'lumotlarni aniqlash, umumlashtirish, standartlashtirish va yorliqlashga sarmoya kiritgan tashkilotlar Alni analitik, IoT va boshqa texnologiyalar bilan birlashtirish uchun yaxshi pozitsiyaga ega bo'ladi.

Tadqiqot natijalari. Bugungi kunda Rossiyada, butun dunyoda bo'lgani kabi, sun'iy intellektni bo'lgan qiziqish katta: dunyoning yetakchi davlatlari sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqmoqda, texnologiya ilmiy konferensiyalardan tortib, ijtimoiy tarmoqlargacha bo'lgan barcha darajalarda muhokama qilinmoqda. Shu bilan birga, hozirda AI nima ekanligi haqida umumiy qabul qilingan tushuncha va yagona ta'rif mavjud emas. Natijada, jamiyat va sanoatning texnologiyaga munosabati hali ham noaniq: texnologiyadan foydalanish xavfsizligi, uning ijtimoiy farovonlik va inson huquqlariga ta'siri (xususan, shaxsiy hayot huquqi) bilan bog'liq savollar qolmoqda. Rossiyadagi biznes va davlat idoralari AI texnologiyasini joriy etish qanday foyda keltirishini allaqachon tushunib yetgan. Ammo ko'pchilik biznes vakillari kerakli natijalarga erishish uchun texnologiya qanday aniq qo'llanilishi kerakligini hali to'liq tushunmaydi. Vaziyat asta-sekin hukumat darajasida ushbu mavzuni muhokama qilish boshlanishi bilan, shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanishning turli muvaffaqiyatli holatlari paydo bo'lishi bilan o'zgarib bormoqda.

Texnologiyani rivojlantirish bo'yicha yetakchi davlatlar - AQSh, Xitoy, Yaponiya. Ushbu tadqiqot ishtirokchilari Rossiyani sun'iy intellektni joriy etish salohiyati yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga qo'ydi. Tadqiqot davomida aniqlangan Rossiyada AI texnologiyasini qo'llashning asosiy turlari, odatda, global tendentsiyalarga to'g'ri keladi. Rossiya kompaniyalarida quyidagilar mavjud:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sokolova, I. S., & Galdin, A. A. (2018). Practical application of artificial intelligence in the digital economy. *Models, systems, networks in economics, technology, nature and society*, 2(26), 71-79.
2. Mustafina, A. F. (2019). Artificial Intelligence Technology in the Context of the Business Environment. *Business Strategies*, 7(63), 8-14.
3. Efimova, S. A. (2020). Development of artificial intelligence. *DigitalScience*, 6, 49-58

- agentlar (banklar, tibbiy va telekommunikatsiya muassasalarini avtomatlashtirilgan qo'llab-quvvatlash xizmatlari, mijozlarga xizmat ko'rsatish botlari);

- qaror qabul qilish jarayonini optimallashtiradigan algoritmlar barcha sohalarda qo'llaniladi: sanoatdan (texnologik qarorlar qabul qilish, ishlab chiqarish xavfsizligini oshirish bo'yicha tavsiyalar tizimi) chakana (logistika vazifalari, mijozlar xatti-harakatlarini o'rganish) va banklar (individual takliflarni shakllantirish, maqsadlilikni takomillashtirish);

- keng profilli kompaniyalarda ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, "aqlli" qurilmalar (tasvirni aniqlash tizimlari).

Muhokama. Rossiya hukumati tomonidan sun'iy intellektni rivojlantirish bo'yicha turli siyosat va tashabbuslarni joriy qilinishi AI rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Bunga javoban Rossiya davlat firmalari qatorida Ta'lim va fan vazirligi, Rossiya Fanlar akademiyasi hamda Mudofaa vazirligi tomonidan bir qator muhim takliflar taqdim etildi. Rossiyaning sun'iy intellekt sohasidagi hozirgi mavqeyini baholash va ushbu tashkilotlarga AI texnologiyalarini tadqiq etish bo'yicha birlashtirish zarurligi ta'kidlangan. Qo'shimcha ravishda, Rossiya hukumati tomonidan raqamli texnologiyalarni iqtisodiy va ijtimoiy kontekstda joriy etish bo'yicha milliy rivojlanish maqsadlari belgilab qo'yildi. Ushbu maqsadlarga erishishning asosida AI rivojlantirish va tadqiq etish yotadi. 2019-yilda yirik davlat firmalariga 5G, kvant hisoblash va AI kabi rivojlanayotgan texnologiyalar uchun texnologik rivojlanish yo'l xaritalarini ishlab chiqish taklif qilindi va 2019-yilda Rossiya ham 2030-yilgacha sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, Rossiya bozorida xususan O'zbekistonda ham sun'iy intellektni joriy etish va qo'llash bo'yicha yetakchilar sanoat korxonalari, banklar, telekommunikatsiya kompaniyalari va chakana savdo korxonalari hisoblanadi. Sanoat korxonalari ichki va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish vositalarini faol joriy etmoqda. Tavsiya qiluvchi xizmatlar ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida joriy jarayonlarni kuzatish va kelajakdagi voqealarni bashorat qilish uchun ishlatiladi. Bank sanoati muntazam funktsiyalarni avtomatlashtirish, qarorlar qabul qilish jarayonlarini soddalashtirish va tezlashtirish uchun turli skoring vositalaridan foydalanadi. Banklar o'z mijozlari haqida to'plangan bilimlardan foydalanadilar va shu asosda tavsiya xizmatlarini ishlab chiqadilar. Identifikatsiya va xavfsizlik maqsadlarida tasvirni aniqlash texnologiyalari (biometriya, yuzni tanib olish) qo'llaniladi. Telekommunikatsiya kompaniyalari mijozlarning savollariga javob berish uchun chat botlaridan foydalanadi, tariflar tarmog'ini shakllantirish va abonentlarning muayyan xizmatlardan foydalanish ehtimolini hisoblash uchun bashoratli tahlil. Kompaniyalar fribgar qo'ng'iroqlarni hisoblash uchun mashinani o'rganish va xulq-atvor tahlilidan foydalanadilar. AI tarmoq resurslarining yuklanishini bashorat qilish va prognozlariga muvofiq taqsimlashni optimallashtirish imkonini beradi.

4. Kryukova, A. A., & Mikhaleiko, Yu. A. (2017). Tools of the digital economy. *Karelian Scientific Journal*, 3(20), 108-111.

5. Shchurina, S. V., & Danilov, A. S. (2019). Artificial Intelligence as a Technological Innovation to Accelerate the Development of the Economy. *Economics. Taxes. Law*, 12(3), 125-133.

O'ZBEKISTON IQTISODIY SHAROITIDA INSON RESURLARIDAN FOYDALANISHDAGI FAOLIYAT TURLARI

Yusupov Abbosxon Aliyevich

Qo'qon universiteti katta o'qituvchisi
abboskhony90@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 18 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.255</p>	<p>Ushbu maqolada O'zbekiston iqtisodiy sharoitida inson resurslaridan foydalanishdagi faoliyat turlari xususida tahliliy fikr-mulohazalar bildirib o'tilgan. Shuningdek, kichik biznes subektlari faoliyatida inson resurslaridan samarali foydalanish jarayonlari haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p>	
<p>iqtisodiy muhit, inson resurslari, kichik biznes, menejment, inson kapitali</p>	

Kirish. Bugungi kunda barcha tashkilotlar uchun xodimlarni boshqarish juda katta ahamiyatga ega. Hech bir tashkilot kerakli xodimlarsiz o'z maqsadlariga yerisha olmaydilar. Bu yesa o'z-o'zidan mehnat resurslarini boshqarish jarayonida boshqaruv nazariyasi va amaliyotining muhim qismi sanaladi.

Ayniqsa, yirik tashkilotlarda mehnat resurslarga umumiy rahbarlik ma'suliyati kadrlar bo'limining malakali xodimlariga yuklatilgan bo'lib, u odatda shtab xizmatlari tarkibiga kiradi. Bu mutaxassislar tashkilot maqsadlarini amalga oshirishga yordam berishi uchun, ular faqat o'z sohalarini yemas, balki quyi bo'g'in rahbarlarining yehtiyojlarini ham bilishlari zarur. Shu bilan birga bu rahbarlar mehnat resurslarini boshqarish xususiyatlarini, uning mexanizmi, imkoniyatlari va kamchiliklarini tushunmasa, kadrlar mutaxassislari xizmatlaridan unumli foydalana olmaydilar. Shuning uchun barcha rahbarlar insonlarni boshqarish usullari va metodlarini bilishi va tushunishi muhim.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy biznes hamda marketingda inson resurslarini boshqarish tizimi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Resurslarni rejalashtirish: inson resurslariga kelgusi yehtiyojlarni qondirish rejasini ishlab chiqish.
2. Personalni to'plash: barcha lavozimlar bo'yicha potensial nomzodlar rezervini tashkil yetish.
3. Tanlash: ish joylariga nomzodlarni baholash va rezervdan yeng yaxshilarini tanlash.
4. Ish haqi va imtiyozlarni aniqlash: xizmatchilarni jalb qilish, yollash va saqlab qolish maqsadida ish haqi va imtiyozlar strukturasi ishlab chiqish.
5. Kasbga yo'naltirish va moslashuv: yo'llangan ishchilarni tashkilot va uning bo'linmalari bilan tanishtirish, ishchida undan nima kutilayotganligi haqida tushuncha hosil qilish va qanday mehnat yaxshi baholanishini tushuntirish.
6. O'qitish: ishni samarali bajarish uchun kerakli mehnat ko'nikmalarini o'rgatish uchun dasturlar ishlab chiqish.
7. Mehnat faoliyatini baholash: mehnat faoliyatini baholash metodikasini ishlab chiqish va uni xodimg yetkazish. O'stirish, pasaytirish, o'tkazish, bo'shatish: xodimlarni lavozimlarga yoki boshqa ish uchastkalariga o'tkazish metodlarini ishlab chiqish.

8. Rahbar kadrlarni tayyorlash, xizmat ko'rsatishlarini boshqarish: rahbar xodimlarni mehnat samaradorligini ko'tarishga va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish.⁴⁵

Adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuni o'rganish va tahlil qilish yuzasidan xorijlik va yurtimizning taniqli olimlari tomonidan inson resurslaridan foydalanish, jumladan kichik biznes sub'ektlari faoliyati, shuningdek, xalqaro tajribalardan foydalanish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlar, ilmiy asarlar, risolalar mavjud. Aynan kichik biznesni rivojlantirish va unda inson resurslaridan foydalanish jihatlari xorijlik iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ular jumlasiga E.Bracci, C.Guthrie, C.Humphrey, L.Jones, J.Moll, O.Olson, hamda I.Steccolini kabilarni kiritish mumkin. Jumladan MDH mamlakatlarida kichik biznesni rivojlantirishda inson resurslari hamda inson kapitalining ayrim masalalari L.N.Alexina, O.E.Kachkova, E.V.Melnikova, M.A.Ryabova, S.A.Tabalina, E.A.Fedechenko, T.Chetvergova, A.A.Ushakov va boshqa olimlarning ilmiy asarlarida o'z aksini topgan.

Tadqiq etilayotgan mavzuni umumiy jihatdan kichik biznesga oid mavjud muammolarni hal etishga doir ilmiy qarashlar R.D.Do'smuratov, A.K.Ibragimov, A.A.Karimov, M.Q.Pardayev kabi iqtisodchi olimlarning ilmiy asarlarida, shuningdek, iqtisodiyotda kichik biznes ulushi va uning alohida ob'yektlarini nazariy, uslubiy jihatdan takomillashtirish, inson resurslaridan foydalanishning xorijiy tajribalarga xos bo'lgan ayrim jihatlari A.K.Ibragimov, K.Sh.Ibragimov, I.T.Mamadjanov, S.U.Mehmonov, E.T.Odilov, M.Ostanaqulov va Sh.V.G'aniev kabi iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

Xususan A.B. Xayitovning "Inson resurslarini boshqarish darsligida, inson resurslarini boshqarishning asoslari, inson resurslarini boshqarish konsepsiyasining shakllanishi va rivojlanishi, tashkilotning inson resurslariga bo'lgan ehtiyojini aniqlash, xodimlarni rag'batlantirish va motivatsiyalash usullari, ish joyida xodimlarni kasbiy moslashtirishning shakllanish tizimlari, tashkilotda inson resurslaridan foydalanishni tashkiliy boshqarish, tashkilotda inson resurslaridan foydalanishni rejalashtirish, inson resurslaridan samarali foydalanishni hisoblash va boshqarish, inson resurslarini sifat jihatidan boshqarish, xodimlarni ishga yollash, foydalanish eva ishdan bo'shatishni shartnomaviy tartibga solish, xodimlarni tanlash, joyjoyiga qo'yish va

⁴⁵ Инсон ресурслари менежменти /проф. Б.Ю. Ходиев тахрири остида (ўқув қўлланма), ДИУ, 2010 й. 1-76 бет

lavozimlarga birlashtirish, inson resurslarini boshqarishning zamonaviy konsepsiyalarining asosiy tamoyillari hamda mehnat sohasida ijtimoiy sherikchilik mexanizmlarining nazariy-amaliy tomonlarini o'rganish va tadqiq etish masalalari yoritilgan.⁴⁶

Bunda aynan kichik biznes subektlari faoliyatida personalni boshqarishdan inson resurslarini boshqarish sari ro'y beradigan siljish kelgusidagi iqtisodiy biznesda tarkibiy qayta qurishlar asosida yotgan sabablar, boshqaruvning barcha bosqichlarida inson rolining ortishi o'z ta'sirini o'tkazadi, deb tasavvur qilish mumkin. Inson resurslarini boshqarish yevolyutsiyasi va uni rivojlantirishdagi kelgusi yo'nalishlarga baho berish uchun yirik korporatsiyalarni boshqaradigan yapon va amerika mutaxassislarining fikrlari bilan tanishib chiqish foydalidir.

Yapon menejerlari boshqarish sohasidagi bo'lajak siyosatni quyidagi yo'nalishlarning rivojlanishida deb biladilar:

1-jadval

Inson resurslari (IR) potensialining rivojlanishi	86,6%
IR potensialidan puxta foydalanish	78,9 %
Guruh tarzidagi faoliyatning rivojlanishi	47,1 %
Katta yoshdagi ish bilan bandlarning rivojlanishi	42,4 %
Malaka darajasidagi xilma-xillikni kengaytirish	35,3 %
Mehnat munosabatlarining barqarorlashuvi	33,9 %
Mehnatning boyitilishi va rotatsiya	29,6 %
Motivatsiya fondlarining to'ldirilishi	9,4 %

1-jadval. Yapon menejerlari boshqaruv siyosatning yo'nalishlari

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan qonunchiligimiz, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari, taniqli olimlarning ilmiy asarlari o'rganilib, kichik va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiyotdagi o'rni tahlil qilindi. Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida mavzuga oid statistik ma'lumotlar va nazariyalarni o'rganishda tahlilning mantiqiy va taqqoslash usullari, analiz va sintez, tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil, tanlanma kuzatish hamda tajriba kabi usullardan foydalanilgan. Mavzuni yoritishda darsliklar, o'quv qo'llanmalar, xorijiy adabiyotlar, davriy matbuot, ilmiy-amaliy hamda xalqaro anjuman to'plamlari, shuningdek, internet ma'lumotlaridan foydalanildi. Rossiyalik iqtisodchilardan E.Bikova, B.Jixarevich, N.Simionova, N. Yu. Nikitina, S. M. Korunov, A. A. Yashin, I. D. Oparin kabilarning kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati muhitini rivojlantirishga doir ko'plab o'quv qo'llanmalari va ilmiy maqolalari chop etilgan. Mamlakatimiz olimlari tomonidan chop etilgan iqtisodiy ilmiy manbalarda "ishbilarmonlik muhiti" tushunchasiga ta'riflar keltirilmagan, lekin unga yaqin fikrlar bor. Masalan, B.Yu. Xodiev, M.S.Qosimova, A.N. Samadov kabi iqtisodchilar "tadbirkorlik faoliyatini samarali olib borish uchun ma'lum bir ishchi muhiti bo'lishi kerak" deb qayd etadilar. Ularning mulohazalariga ko'ra "...tadbirkorlik muhiti asosan quyidagi to'rtta omil: huquqiy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillarning o'zaro bog'liqligi natijasida amalga oshiriladi". Taniqli iqtisodchi S.S.G'ulomovning "Tadbirkorlik va kichik biznes" nomli o'quv qo'llanmasida tadbirkorlik muhitiga ichki va tashqi

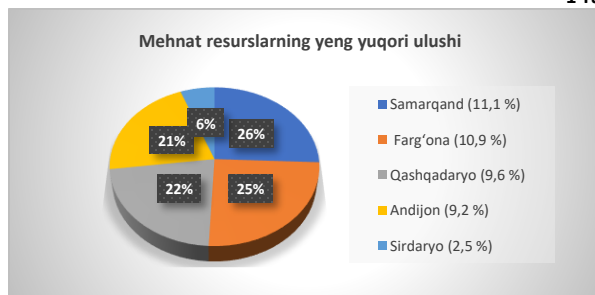
omillarning ta'siri va ularning o'zgaruvchanligi to'g'risida qisqa fikr berilgan.⁴⁷

Xususan, U.V.Gafurovning kichik biznes va tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish masalalariga va ishbiarmonlik muhitini kengaytirishga doir ilmiy dissertatsiyasi bu borada qilingan so'nggi ishlardan biridir. Biroq, ushbu masalani o'z ichiga qamragan ilmiy izlanishlar davom ettirilmoqda.⁴⁸ Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni va bevosita kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida tadqiqotlar olib borgan boshqa bir taniqli olimlar esa, o'z ilmiy ishlarida iqtisodiyotning mintaqaviy, tarmoq, infratuzilma ob'ektlarini modellashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etishgan.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Aynan hozirgi paytda O'zbekistonda kichik biznes subektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanish o'laroq xalqaro integratsiya jarayonlari jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Bunday jarayon esa xalqaro miqyosda foydalanadigan ko'rsatkichlarni taqqoslashni taqozo yetmoqda. Bu yesa, o'z navbatida, ularni bir xil o'lchamga keltirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Bunday holatlarni hisobga olib, bizda ham aynan kichik biznes subektlari faoliyatida "iqtisodiy jihatdan faol aholi" tushunchasini qo'llash kerakligini maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

Chunki ushbu ko'rsatkich dunyo miqyosidagi statistik ko'rsatkichlarga ham to'g'ri keladi. Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotida olib borilayotgan izchil islohotlar bandlik va mehnat bozorining rivojlanishiga ham turtki bo'lmoqda. Tahlillarga ko'ra 2021 yilda respublika bo'yicha mehnat resurslari soni 18 673 ming kishini tashkil yetib, 2017 yilga nisbatan 6 204 ming kishiga yoki 49,8 % o'sgan. Mehnat resurslari tarkibida iqtisodiy faol aholi soni 14 357 ming kishini tashkil yetgan (jami mehnat resurslarining 76,9 %) va bu ko'rsatkich 2010 yilga nisbatan 5 339 ming kishiga yoki 59,2 % o'sganligini ko'rsatadi.⁴⁹ Shu jumladan, respublikada ish bilan band aholi soni 2022 yilda 2017 yilga nisbatan 50,5 %ga yoki 4 537 ming kishiga oshgan va 13 520 ming kishini tashkil yetmoqda. Ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan yillar mobaynida iqtisodiy faol va ish bilan band aholi soni keskin o'sgan.O'zbekistonda bandlik va mehnat bozori asosiy ko'rsatkichlarining o'zgarish dinamikasi 2-rasm. O'zbekistonda bandlik va mehnat bozori asosiy ko'rsatkichlarining o'sish dinamikasi.⁵⁰ Mehnat resurslarining mamlakatimiz hududlari bo'yicha taqsimotiga ko'ra, respublika bo'yicha jami mehnat resurslarining yeng yuqori ulushi Samarqand (11,1 %) va Farg'ona (10,9 %) viloyatlariga to'g'ri kelmoqda. Keyingi o'rinlarda Qashqadaryo (9,6 %), Andijon (9,2 %) viloyatlari va boshqa viloyatlar yegallagan. Mehnat resurslarining yeng past ulushi Sirdaryo (2,5 %) va Navoiy (2,9 %) viloyatlariga to'g'ri kelmoqda (1-rasm).⁵¹

1-rasm

1-rasm. Mehnat resurslarning yeng yuqori ulushi

Tahlillarga ko'ra 2022 yilda respublikamizdagi ish bilan band aholining asosiy qismi hali ham qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi sohasida faoliyat yuritmoqda. So'nggi yillarda sanoat tarmoqlari

⁴⁶ A. B. Xayitov. "Inson resurslarini boshqarish": Darslik. - T.:2019

⁴⁷ A. B. Xayitov. "Inson resurslarini boshqarish": Darslik. - T.:2019

⁴⁸ Xodiev B.Yu., Qosimova M.S., Samadov A.N. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2010.

⁴⁹ G'ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. -T.: TDAU, 2018.

⁵⁰ <https://stat.uz> - сайт маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

⁵¹ Қосимова Д.С., Назарова Г.Г., Салихова Н.М., Исмаилова Н.С. Инсон ресурсларини бошқариш: Дарслик - Т.: ТДИУ, 2011, 21-б.

korxonalarining modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihozlash strategiyasining jadal olib borilishi sanoat tarmoqlarida ish bilan band aholi sonining sezilarli oshishiga sabab bo'lmoqda. Jumladan, 2022 yilda respublikamizdagi jami ish bilan band aholining 11,0 % kichik biznes subektlaridagi savdo tarmog'iga to'g'ri kelmoqda. Keyingi o'rinlarni savdo (11,0 %), qurilish (9,5 %), ta'lim (8,2 %) va boshqa sohalar yegallagan. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, respublikamizda bandlik va mehnat bozorini rivojlantirishda ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan. Biroq shu bilan bir qatorda o'z yechimini kutayotgan asosiy kamchilik va muammolar mavjud. Jumladan:

- mehnat bozoridagi beqaror muvozanat holati;
- respublikamizning ayrim mintaqalarida ishsizlik darajasining oshib ketishi va hududlararo keskin tavofutlar;
- noqonuniy mehnat migratsiyasi va norasmiy bandlik darajasining o'sishi;
- oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilari ishga joylashtirishga yuzaki yondashuvlar;
- aholi bandligini ta'minlash masalalarida joylarda mahalliy ijro hokimiyati organlari, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, ta'lim muassasalari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari va keng jamoatchilik o'rtasida mehnat integratsiyasi yaratilmaganligi va hokazo.

Aynan hozirgi vaqtda kichik biznes subektlari faoliyatida inson resurslarini boshqarish vaqtida mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va iqtisodiyotni tubdan yangilash sharoitida mehnat resurslaridan samarali foydalanishni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- barqaror o'sib kelayotgan mehnat resurslaridan yanada samarali foydalanish uchun mehnat bozorini modernizatsiya qilish;
- mamlakat mehnat bozorini bozor prinsiplariga asoslangan holda takomillashtirish, bunda samarali bandlik hamda yuqori malakali, yuqori ish haqi bilan ta'minlangan yangi ish o'rinlarini tashkil qilish siyosatiga o'tishga alohida e'tibor berish;
- mahalliy ijro hokimiyati organlari, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, ta'lim muassasalari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari va keng jamoatchilik o'rtasida mehnat integratsiyasini yaratish;
- korxonalar va tashkilotlarda kadrlarni tayyorlash, malakasini oshirish, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishni bozor prinsiplari asosida takomillashtirish va hokazo.⁵²

Xulosa. Bugun iqtisodiy maydonda kichik biznesning barcha tarmoqlariga tegishli ravishda inson resurslaridan foydalanishda chalqaro tajriba sifatida motiv va motivatsiya usullarini qo'llash orqali ishlab chiqarish va sohalar rivojida sezilarli darajada yutuqlarga erishilmoqda. Zamonaviy davrda motivatsiya tushunchasi faqat yirik korxonalar uchun yemas, balki kichik biznes subektlari uchun juda muhim, chunki xodimlarni rag'batlantirish tashkilotning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi ularning tashkilot

oldidagi vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga imkon beradi. Motivatsiya-bu ixtiyoriy, maqsadga yo'naltirilgan faoliyatda turtki, yo'nalish va tirishqoqlikni keltirib chiqaradigan psixologik jarayon hisoblanadi. O'zbekistonda mehnat bozorida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatlar hamda ularning o'zgarishi ish bilan bandlikka ko'maklashish sohasidagi tashkiliy tuzilmalar faoliyatiga sezilarli ta'sir etmokeda deb ayta olamiz. Bu esa o'z o'rnida kichik biznes subektlari faoliyatida inson resurslaridan samarali foydalanish va mehnat bozori tendensiyalarida sezilarli darajada o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratib bermoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, hamda davlatimiz rahbari tomonidan 2022 yilning 28 yanvarida qabul qilingan PF-60-sonli Farmonga asosan tadbirkorlarga qulay sharoit yaratib berish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar sifatida quyidagi chora-tadbirlarni keltirishimiz mumkin:

- sharoiti "og'ir" tumanlarda yangi tashkil etiladigan tadbirkorlik sub'ektlariga aylanmadan olinadigan soliq stavkasi 1 foiz stavkada hamda yuridik shaxslardan olinadigan er solig'i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqlari hisoblangan summadan 1 foiz stavkada to'lash tizimini joriy etish;
  - tadbirkorlikka oid barcha majburiy talablarni yagona elektron reyestrda kiritish hamda takrorlanuvchi va o'z ahamiyatini yo'qotgan majburiy talablar qayta ko'rib chiqish;
  - litsenziya va boshqa ruxsat etuvchi hujjatlarni olish tartib-taomillarini soddalashtirish;
  - iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy sektor uchun keng yo'l ochish;
  - har yili barcha tuman va shaharning muammo va imkoniyatlarini chuqur o'rgangan holda hududlar kesimida taraqqiyot dasturlari ishlab chiqish;
  - mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha tuman (shahar) hokimi yordamchilari hamda yoshlar yetakchilari tomonidan mahallalarni rivojlantirish bo'yicha «yo'l xaritalari»ni ishlab chiqish;
  - har bir tumanda «Innovatsiya va texnologiya markazlari» tashkil qilib, tadbirkorlarga amaliy yordam ko'rsatish;
  - har yili O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan «Ochiq muloqoti»ni o'tkazish;
  - hududlarda 200 ta yangi sanoat zonalarini tashkil etish va biznes-inkubatorlar tizimini rivojlantirish.
- Xulosa qilib aytganda, mehnat salohiyatining tez sur'atlar bilan o'sishi ish bilan bandlikni ta'minlash, kichik biznes subektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanish muammolarini kundalang qilib kuymokda. Davlat ish bilan bandlik xizmati organlarida bo'sh ish joylari mavjud. Ayrim davrlarda ishchi kuchiga bo'lgan talabning qoniqtirilmaganlik darajasi rasmiy ishsizlar sonidan 1,3-1,5 marta ortadi. Bunga asosan, ishchi kuchiga talab va taklifning sifat ko'rsatkichlari bilan mos tushmaganligi sabab bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Inson resurslari menejmenti /prof. B.Yu. Xodiyev tahriri ostida (o'quv qo'llanma), TDIU, 2019 y. 1-76 bet
2. Qosimova D.S., Nazarova G.G., Salixova N.M., Ismailova N.S. Inson resurslarini boshqarish: Darslik - T.: TDIU, 2011, 89-b.
3. Mehnat iqtisodiyoti: ijtimoiy mehnat munosabatlari. Darslik - T.: 2011. – 234 b. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish. T., "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2015 y., 233 b.
4. Qosimova D.S., Nazarova G.G., Salixova N.M., Ismailova N.S. Inson resurslarini boshqarish: Darslik - T.: TDIU, 2011, 21-b.
5. G'ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. -T.: TDAU, 2018.
6. Xodiev B.Yu., Qosimova M.S., Samadov A.N. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2010.
7. A.B. Xayitov. "Inson resurslarini boshqarish": Darslik. – T.:2019
8. Manba: <https://stat.uz> – sayt ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.
9. <https://stat.uz> – sayt ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

⁵² Инсон ресурслари менежменти /проф. Б.Ю. Ходиев таҳрири остида (ўқув қўлланма), ТДИУ, 2010 й. 194-бет

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARI FAOLIYATINI BOSHQARISHDA EKONOMETRIK PROGNOZ KO'RSATKICHLARIDAN FOYDALANISH

M.M. Turg'unov

Farg'ona politexnika instituti

tayanch doktoranti

150100, Farg'ona shahar, Farg'ona ko'chasi 86 uy

E-mail: Turgunovmurriddin77@gmail.com

Tel: +99891-770-81-88

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 19

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.256>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

oziq-ovqat sanoati, boshqaruv, boshqarish mexanizmi, boshqaruv ob'ekti, ta'sir etuvchi omillar

ANNOTATSIYA

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida boshqaruv mexanizmini rivojlantirish, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, ushbu sanoat tarmoqlag'ini modernizatsiya qilish va oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarini qo'llab-quvvatlash respublikada amalga oshirilayotgan asosiy vazifalardan biridir. Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarishda ekonometrik modellardan foydalanish va prognoz ko'rsatkichlari asosida boshqarish samaradorligi ochib berilgan.

Kirish. Mamlakatimiz iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlarni va natijada aholimiz xayot tarzi yaxshilanib borayotganligini e'tirof etish zarur. Iqtisodiy siyosat esa keng ko'lami iqtisodiy-ijtimoiy dasturlarning hayotga tatbiq etilishi natijasida sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratilmoqda. Hususan, oziq-ovqat sanoati ham mamlakatimizda mustaqillik yillarida chinakam rivojlanish bosqichiga olib kelindi. Ushbu tarmoq bugungi kunda yuqori texnologiyali sanoatga aylandi. Buning natijasida aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash yildan-yilga ortib, aholimizning oziq-ovqat manbai ta'minlanmoqda.

Turli xil oziq-ovqat sanoati korxonalarini aholining zarur oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Oziq-ovqat sanoati bugungi kunda alohida ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, uning holati dunyoning turli mamlakatlaridagi turmush darajasini aks ettiradi. Dunyodagi hozirgi vaziyat, bir tomondan, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz millionlab o'z odamlarning mavjudligi bilan, ikkinchi tomondan, rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi. Ushbu holat oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini boshqarish va rivojlanishida turli muammolarga duch kelmoqda. Shu sababli, oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarish usullari va mexanizmlarini o'rganish zamonaviy iqtisodiyot uchun juda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Hududiy tarkibiy omillardan tashqari, sanoatning rivojlanishiga fan-texnika taraqqiyoti ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu sanoat korxonalarini ishlab chiqarish va boshqarishning butun zanjirida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks avtomatlashtirish nafaqat oziq-ovqat mahsulotlarining sifatini saqlab qoladi, balki korxonada boshqaruv va ishlab chiqarish sifatini oshiradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti sanoat korxonalarini innovatsion rivojlanish yo'lga o'tkazishga, boshqaruv va texnologik yangiliklarni ishlab chiqish va joriy etishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati faoliyatini rivojlantirish va uni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqot doirasida oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarish bo'yicha mahalliy olimlarimizdan N.M. Ziyaviddinovaning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida bozor strategiyasini shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan⁵³.

I.Yu.Umarovning tadqiqotlarida esa oziq-ovqat sanoati korxonalarida iqtisodiy salohiyatini baholash bo'yicha uslubiy

yondashuvlar ishlab chiqilgan hamda tadqiq qilingan. Hududlarda oziq-ovqat sanoati korxonalarining moliyaviy iqtisodiy salohiyati amaliy jihatdan baholangan⁵⁴.

Xorijiy tadqiqotchi olimlardan Bitner X., Drucker P.F., McKean D., Mann D., Sfair R., Stevenson V.J., Tompson AA, Webster F. va boshqalar. sanoat sohasini, jumladan oziq-ovqat sanoati faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga hamda soha faoliyatini vertikal va gorizontal klasterli yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan⁵⁵.

Fikrimizcha, oziq-ovqat sanoati korxonalarining raqobatbardoshligi va risklarni boshqarish jarayoniga omillar ta'sirini baholash, oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatiga mavsumiylik omili ta'sirini baholash va oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari soha faoliyatining rivojlanish davrini qisqartiradi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ortadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini ko'rsatkichlarini baholash asosida monografik tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida EvIEWS 10 dasturidan foydalanilgan holda, asosiy ko'rsatkich hisoblangan boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari, kapital qo'yilmalar hajmi va unga ta'sir etuvchi vaqtli qatorlari negizida ekonometrik model aniqlandi, asosiy parametrlarning o'zgarish tendensiyalari baholandi hamda qisqa muddatli davr uchun prognoz ko'rsatkichlari aniqlandi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, korrelyatsion-regressiya tahlil, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Oziq-ovqat sanoat tarmog'ining 2021 yil yakuni bo'yicha statistik ma'lumotlari alohida olib tahlil qilinganda amalga oshirilayotgan islohotlar qay darajada o'zining natijasini berayotgani va yana oldinda turgan vazifalar aniqlashadi. O'tgan yilda mamlakatimiz tashqi savdo aylanmasi 42 071,6 mln. AQSh dollariga yetgan bo'lsa, uning tarkibida import 25 461,0 mln. AQSh dollari tashkil etdi. Tadqiqotimiz doirasidagi tahlil esa 2021 yilning jami imrortining 11.5 foizi oziq-ovqat mahsulotlari xissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu ko'rsatkich 2020 yilga nisbatan 1.2 foizga oshgani masalaning dolzarblilik darajasini belgilab beradi⁵⁶.

Ushbu statistik ma'lumotlarning barchasi oziq-ovqat sanoati korxonalarini boshqarish mexanizmini ishlab chiqish masalalarini dolzarblashtiradi, ularning resurs bazasidan samarali foydalanish usullarini o'rganishga, sohaviy o'zgarishlarning istiqbolli yo'nalishlari va

⁵³Ziyaviddinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.

⁵⁴Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMI 149 b. A. – 2009

⁵⁵Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29

⁵⁶O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi www.stat.uz rasmiy sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

institutsional xususiyatlarini aniqlashga ilmiy va amaliy qiziqish uyg'otadi. Ushbu yo'nalish mahalliy fan va amaliyotda yetarlicha o'rganilmagan, bu tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'rsatadi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida sof foyda hajmini ishlab chiqarish funksiyasining yuqori cho'qqisi, ya'ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlari sifatida soha ekspertlari xulosalariga asoslangan holda quyidagi ko'rsatkichlar tanlandi:

- X1 – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;
- X2 – doimiy xarajatlari;

X3 – aylanma fondlar qiymati hajmi;

Mamlakatimiz oziq-ovqat sanoatida faoliyat olib borayotgan korxonalarda sof foydani modellashtirish aniq ishlab chiqarish sohasida yuz berayotgan tendensiyalar, trendlar va vaqtlil qatorlar kabi modellar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Tadqiqot jarayonida Farg'ona viloyatida faoliyat olib borayotgan uchta oziq-ovqat sanoati korxonalarida sof foyda va uning ortishiga ta'sir etuvchi ayrim ko'rsatkichlarni 2012-2021 yillar davomidagi o'zgarish tendensiyalari tahlili amalga oshirildi (1-jadval).

1-jadval

"Farg'ona baraka" MChJda sof foyda hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlari (mln.so'm)				
Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, mln. so'm (X ₁)	Doimiy xarajatlar, mln. so'm (X ₂)	Aylanma fondlar qiymati, mln. so'm (X ₃)
2012	285,2	1124,0	164,4	250
2013	350,4	1397,5	208,6	350
2014	402,5	1568,0	224,7	410
2015	521,6	1951,0	258,8	480
2016	603,7	2313,5	321,7	300
2017	680,6	2553,5	340,8	460
2018	718,4	2717,2	368,5	500
2019	896,2	3304,7	425,7	550
2020	754,3	2688,7	321,2	650
2021	920,5	3458,2	462,8	700

Ekonometrik modeldagi natijaviy omil sifatida tanlangan sof foyda hajmi (Y)ga ta'sir etuvchi ekzogen omillar sifatida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (x₁), doimiy xarajatlar hajmi (x₂) va aylanma fondlar qiymati hajmi (x₃) kabi ko'rsatkichlar tanlab olindi.

Ushbu korxonada bo'yicha ajratib olingan natijaviy va unga ta'sir etuvchi omillarning barchasi 2012-2021 yillar davomida bozor konyukturasida hamda 2020 yilda boshlangan pandemiya ta'sirida ma'lum tebranish sur'atiga ega bo'lgan. Endogen omil va unga ta'sir etuvchi ekzogen omil ko'rsatkichlarining mohiyati ko'rib chiqiladigan bo'lsa, ta'sir etuvchi omillar sifatida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, doimiy xarajatlar hajmi va aylanma fondlar qiymati hajmiga muhim ta'sirga ega bo'lgan omillarni ifodalovchi omil ko'rsatkichlari asosida Kobb-Duglasning ishlab chiqarish modeli ko'rinishidagi modelga yaqin bo'lgan bog'lanishga ega bo'ladi. Ajratib olingan asosiy endogen va ekzogen omillarning bog'lanishi asosida "Farg'ona baraka" MChJda sof foyda

hajmining o'zgarish trendlarini aniqlash maqsadida yuqoridagi vaqtlil qator ko'rinishidagi ma'lumotlarni EViews10 dasturidan foydalangan holda tahlil qilindi.

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan omil parametrlarining korrelyatsion-regression tahlili hamda u asosida har bir korxonada sof foydasining ortishi ko'p omilli modellarini alohida korxonalar bo'yicha amalga oshiriladi.

"Farg'ona baraka" MChJ faoliyatida sof foyda hajmi va unga ta'sir etuvchi omillarning o'zaro juft korrelyatsion bog'lanish darajasini korrelyatsion tahlil asosida o'rganib chiqildi. Korrelyatsion tahlil natijaviy omil bilan ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi bog'lanish zichligi zaruriy shartni qanoatlantirmoqda, ya'ni $ryx_1=0,9815$, $ryx_2=0,9777$ va $ryx_3=0,8291$ ga teng. Har uchala bog'lanishda ham juft korrelyatsiya koeffitsienti zich bog'lanishni ko'rsatmoqda, bu esa natijaviy omilga nisbatan ta'sir etuvchi omillar to'g'ri tanlanganligini ko'rsatadi (2-jadval).

2-jadval

"Farg'ona baraka" MChJda tanlangan omillarning korrelyatsion bog'lanishi⁵⁷

	y	x ₁	x ₂	x ₃
y	1			
x ₁	0,981516	1		
x ₂	0,977721	0,938672	1	
x ₃	0,829093	0,843622	0,759304	1

Yuqoridagi jadvalda ajratib olingan natijaviy va ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarining o'lchov birligi bir xil emasligi, ya'ni omil ko'rsatkichlarining bir jinsli emasligi sababli asosiy trend modelini chiziqli logarifmik bog'lanish ko'rinishida aniqlab olamiz. Buning uchun omil ko'rsatkichlarining barchasini natural logarifmik ko'rsatkichlarga keltirib olinadi (3-jadval).

3-jadval

"Farg'ona baraka" MChJ faoliyatida sof foyda hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarining logarifmik qiymati⁵⁸

t	LnY	LnX ₁	LnX ₂	LnX ₃
2012	5,65	1,95	5,10	5,52
2013	5,86	2,08	5,34	5,86
2014	6,00	2,20	5,41	6,02
2015	6,26	2,64	5,56	6,17
2016	6,40	2,77	5,77	5,70
2017	6,52	3,00	5,83	6,13
2018	6,58	3,09	5,91	6,21
2019	6,80	3,18	6,05	6,31

⁵⁷ Muallif tomonidan Microsoft Excel dasturi asosida ishlab chiqildi.

⁵⁸ Muallif hisob-kitoblari asosida ishlab chiqilgan.

2020	6,63	3,18	5,77	6,48
2021	6,82	3,26	6,14	6,55

EViews10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko'rsatkichlari orqali baholangan.

Regression tahlil natijalaridan ko'rilayotgan holat uchun regression modelning koeffitsientlarini ajratib olgan holda trendning logarifmik modelini shakllantirib olinadi (4-jadval).

Aniqlangan ma'lumotlardan foydalangan holda "Farg'ona baraka" MChJ faoliyatida sof foyda hajmi va unga ta'sir etuvchi omillar ta'sirida o'zgarishining ko'p omilli ekonometrik modeli tuzildi. Unga ko'ra ushbu jarayonni ifodalovchi:

$$\ln Y = 0,413 \cdot \ln X_1 + 0,539 \cdot \ln X_2 + 0,082 \cdot \ln X_3 + 1,657$$

regressiya tenglamasi tuzildi.

4-jadval

"Farg'ona baraka" MChJ bo'yicha tanlangan omillarning bog'lanish xususiyatlari va tuzilgan omilli model sifatining asosiy ko'rsatkichlari⁵⁹

Dependent Variable: Sof foyda hajmi,

LnY

Method: Least Squares

Date: 10/01/23 Time: 19:26

Sample: 2012 2021

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi,				
LnX₁	0.413030	0.091581	4.509989	0.0041
Doimiy xarajatlari, LnX₂	0.538545	0.126091	4.271088	0.0053
Aylanma fondlar qiymati hajmi,				
LnX₃	0.082349	0.063527	1.296282	0.2425
Tasodifiy omillar umumiy ta'siri, ε	1.657205	0.591479	2.801801	0.0311
R-squared	0.994343	Mean dependent var		6.352000
Adjusted R-squared	0.991515	S.D. dependent var		0.400938
S.E. of regression	0.036933	Akaike info criterion		3.470259
Sum squared resid	0.008184	Schwarz criterion		3.349225
Log likelihood	21.35129	Hannan-Quinn criter.		3.603033
F-statistic	351.5499	Durbin-Watson stat		2.166102
Prob(F-statistic)	0.000015			

Aniqlangan chiziqli logarifmik model potentsirlansa, korxonada faoliyatida sof foyda hajmi ko'rinishdagi ekonometrik model kelib chiqadi:

$$Y = X_1^{0,413} \cdot X_2^{0,539} \cdot X_3^{0,082} \cdot e^{1,657}$$

Dasturiy paketdan foydalangan holda tuzilgan model va uning parametrlarining ishonchligi hamda adekvatligini bir necha mezonlar asosida tekshirib, natijalar aniqligiga ishonch hosil qilish lozim.

Aniqlangan modeldagi endogen omil uchun Fisher mezoni qiymati 351,55 ga teng bo'lib, uning ahamiyati 0,00015 ga teng. Bundan ko'rinib turibdiki, tuzilgan trend modelini ahamiyat jihatidan amaliyotda qo'llash mumkin.

Model sifati dasturiy paket vositasida Akiake axborot mezoni (-3,47), Shvars mezoni (-3,35) va Xannan-Kuin mezoni (-3,6) orqali baholangan. Ushbu mezonlar qiymati ham trend modelini qo'llash mumkinligini ko'rsatadi.

Tuzilgan ekonometrik modelda avtokorrelatsiya yoki multikollenarlik mavjudligini aniqlash imkonini beruvchi Darbin-Uotson

(DW) mezoni 2,17 ga teng bo'lib, optimal chegara 2,0 atrofida ekanligi hisobga olinsa, modelning sifatini nisbatan yuqori ekanligini, ya'ni avtokorrelatsiya darajasi past ekanligini ko'rish mumkin.

EViews10 dasturiy paketidan foydalangan holda "Farg'ona baraka" MChJda sof foyda hajmining 2012-2021 yillar oralig'idagi hajmining ±2 statistik xatolik chegaralarida o'zgarishi trendini shakllantiramiz hamda ushbu trendning ahamiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni baholaymiz. Jumladan, Teil notenglik koeffitsienti 0,0022 ga, Teil U2 koeffitsienti 0,16 ga, Bias nisbati 0 ga, variatsiya nisbati 0,0014 ga, kovariatsiya nisbati 0,9986 ga hamda simmetrik MAPE 0,3925 ga teng ekanligi tuzilgan modelning zaruriy oraliqlarda joylashganligini ko'rsatadi. Xususan, simmetrik MAPE uchun chegara 10 gacha ekanligi hisobga olinsa, taxminiylik xatoligi darajasi belgilangan chegaradan kichikligini ko'rish mumkin, ya'ni MAPE: 0,3925 < 10.

"Farg'ona baraka" MChJda sof foyda hajmining omillar ta'sirida o'zgarish modelini baholashda qoldiq, haqiqiy va tuzilgan model qiymatlari grafigidan ham foydalanish maqsadga muvofiq.

⁵⁹ Muallif tomonidan EViews10 dasturida hisoblash asosida ishlab chiqilgan.

2022-2026 yillarda "Farg'ona baraka" MChJ korxonasi sof foyda hajmi va boshqaruv faoliyati ko'rsatkichlarining prognozlarini

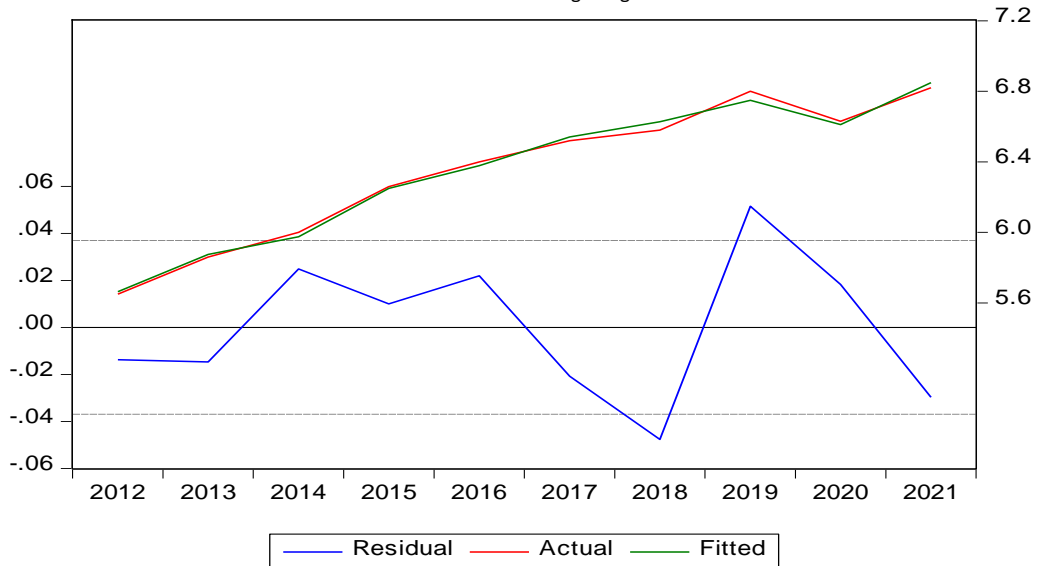
Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, mln. so'm (X ₁)	Doimiy xarajatlar, mln. so'm (X ₂)	Aylanma fondlar qiymati, mln. so'm (X ₃)
2022	1001,0	3683,2	470,6	701
2023	1061,6	3933,4	499,8	744
2024	1142,8	4183,5	529,1	786
2025	1210,3	4433,6	558,3	829
2026	1279,2	4683,7	587,6	872

Tahlil uchun olingan "Farg'ona baraka" MChJ oziq-ovqat sanoati korxonasi sof foyda hajmining o'zgarishini ifodalovchi ko'p omilli modellardagi o'zgaruvchilar regressiya koeffitsientlari asosida ularning natijaviy omilga ta'siri darajasini baholashimiz mumkin bo'ladi. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, doimiy xarajatlari hamda aylanma fondlar qiymati hajmining ortishi natijaviy omilning o'zgarishiga to'g'ri bog'liqlikda ekanligini ko'rsatadi.

Ushbu oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonada o'z faoliyatini boshqarish jarayonida yuqorida ishlab chiqilgan ko'p omilli modeldan foydalangan holda quyidagilarga asosiy e'tiborni qaratishi lozim:

- boshqaruv xarajatlari oshirmagan holda boshqaruv xodimlari sonini ma'lum miqdorgacha oshirishi mumkin, model bo'yicha boshqaruv xodimlari sonining ortishi sof foyda hajmining ortishiga olib kelsada, boshqaruv xarajatlari natijaviy ko'rsatkich hajmining pasayishiga olib keladi;

- mavjud resurs bazasiga tayangan holda korxonada tomonidan qo'shimcha investitsiyalarning jalb etilishi ham korxonada sof foydasi hajmining qo'shimcha o'sishiga olib keladi, biroq ushbu qo'shimcha o'sish hajmi unchalik yuqori emas. Bundan ko'rinadiki, mavjud quvvatlar doirasida korxonaning ishlab chiqarish sikllari investitsiyaga to'yinish fazasiga o'tgan.

1-rasm. "Farg'ona baraka" MChJda sof foyda hajmining qoldiq, haqiqiy va tuzilgan model qiymatlari grafigi⁶⁰

Tuzilgan trend modeldan foydalanishda ushbu korxonada boshqaruv nuqtai nazaridan kiritilayotgan resurslar (ekzogen omillar) hajmini har bir birlik qo'shimcha kiritilayotgan resurs birligidan olinadigan samarani hisobga olgan holda belgilash resurs samaradorligini optimal ta'minlash imkonini beradi hamda korxonaning muvozanatlashgan holda barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

6-jadval

O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar soni⁶¹

Yillar	Ro'yxatdan o'tgan korxonalar soni (1)	Faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni (2)	Tugatilgan korxonalar soni (3)	Faollik indeksi, koeffitsientda (2/1)	Bankrotlik indeksi, koeffitsientda (3/2)
2012	7594	6574	692	0,866	0,11
2013	7924	6893	716	0,870	0,10
2014	8723	7805	786	0,895	0,10
2015	9113	8109	776	0,890	0,10
2016	9560	8873	990	0,928	0,11
2017	10007	9405	1099	0,940	0,12
2018	11589	11046	916	0,953	0,08
2019	13545	12912	733	0,953	0,03
2020	16801	15869	642	0,945	0,04
2021	23712	22154	364	0,934	0,02

2012-2021 yillarda aynan aholi jon boshiga oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish esa 2012 yilda 286,0 ming so'mni tashkil etib, 2021 yilga kelib 1584,6 ming so'm (5,54%)ga yetgani aholimizning turmush tarzi va xarid qobiliyati ortib borayotganini ko'rsatib beradi.

Ushbu jadval ko'rsatkichlari 2012-2021 yillar oralig'ida mamlakatimizda oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar va ro'yxatdan o'tgan korxonalar soni, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni, tugatilgan korxonalar soni, faollik indeksi, bankrotlik indeksi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni aks ettirmoqda. 2012 yilda aynan oziq-ovqat

⁶⁰ Muallif tomonidan YeViews10 dasturida hisoblash asosida ishlab chiqilgan.

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi www.stat.uz rasmiy sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanish maqsadida 7594,0 ta yangi korxonalar tashkil etilgan bo'lsa, 2021 yilga kelib bunday korxonalarni tashkil etilishi 23712,0 taga yetganini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini boshqarish mexanizmlariga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini ekonometrik prognozlash asosida tadqiq etish asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

- oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lganligini, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishini ekonometrik prognozlash asosida resurs va boshqa omillarni hisobga olib, mazkur sohadagi tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini yanada rivojlantirish zarur;

- oziq-ovqat korxonalarining xomashyo manbai bo'lgan qishloq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarishning kichik sanoat korxonalariga davlat ko'magini oldindan prognoz ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda aniqlash va yordam berish hamda ularga qo'shimcha imtiyozlar yaratish;

- oziq-ovqat sanoati korxonalarini ishlab chiqarish salohiyati, bilimi hamda malakasini oshirish tizimini yangilash va takomillashtirish.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini texnik-iqtisodiy modernizatsiyalash, oziq-ovqat sanoatining barcha tarmoqlarini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish tashqi va ichki bozor talablarga javob

beradigan raqobatbardosh tovarlarni ko'paytirish hisobiga amalga oshirilishini taqozo etadi. Shu bois, yurtimizda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirishga prognoz korsatkichlari asosida boshqarishga yanada katta e'tibor berilmoqda.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, oziq-ovqat mahsulotlari eksport hajmi 2021 yilda mamlakat eksporti tarkibidagi ulushi 8,3% tashkil qilgan. Mamlakatimizda oziq-ovqat mahsulotlari eksportining asosiy qismi bog'dorchilik va poliz mahsulotlarini ko'p miqdorda yetishtirilishi nuqtai nazaridan, ushbu salmoq eksport salohiyatiga nisbatan juda kam miqdorni tashkil etadi. Fikrimizcha, bu borada oziq-ovqat sanoatining jadal rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi muammolarni tahliliy o'rganish taqozo etiladi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarni ta'kidlash mumkinki, har qanday tizimning boshqarilishi uchun eng muhim shart uning barqarorligi bo'lib, unda ma'lum bir qonun va qaror bilan ishlaydigan tizimning ta'minlanganligidir. Oziq-ovqat sanoat korxonalarini faoliyatini prognozlash asosida boshqarish ham narx darajasi muvozanatini barqarorligini ta'minlash va oziq-ovqat sanoat korxonalarining uzluksiz ishlashini ta'minlashga erishish mumkin bo'ladi. Natijada esa axolining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan doimiy talabi qondiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyaviddinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.

2. Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMII 149 b. A. – 2009

3. Poluxin A.A. Organizatsionno-ekonomicheskii mexanizm modernizatsii

selskogo xozyaystva Rossii/ A.A. Poluxin// Agrarnaya Rossiya. – 2012 - №5 s. 23-29

4. Turgunov, M. (2021). Issues of innovative approach and financing of innovative projects in rapid economic development. Экономика и социум, (7), 151-159.

5. Turgunov, M. (2021). STATE AND PROSPECTS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN INTERNATIONAL RATINGS OF INNOVATION DEVELOPMENT. Theoretical & Applied Science, (7), 37-42.

6. Turgunov, M. (2019). Mechanisms of effective management of corporations in the republic of Uzbekistan. In Теория и практика корпоративного менеджмента (pp. 123-124).

7. TURGUNOV, M. M. U. (2022). THE STATE OF THE FOOD INDUSTRY IN UZBEKISTAN AND SOME ASPECTS OF ITS MANAGEMENT. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (9), 156-162.

8. Muhriddin, T. U. (2021). Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarishning o'ziga xos ayrim xususiyatlari. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 1(2), 65-75.

9. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti

МАМЛАКАТИЗДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИГИ АСОСИДА ТУРИЗМНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Мамаюсупова Диловархон Бегматовна

иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори

ku.mamayusupova@gmail.com

МАҚОЛА НАҚИДА

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 20

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.257>

ANNOTATSIYA

Ушбу мақолада ДХШ механизмини туризмда тадбиркорликни барқарор ривожлантириш воситаси сифатида асосланган ва ушбу механизмни ривожлантиришнинг хорижий тажрибаларини қийсий ўрганган ҳолда Ўзбекистонда қўллаш мумкин бўлган жиҳатлари ёритилган.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

туризм, барқарорлик, хорижий тажрибалар, қийсий таҳлил, давлат-хусусий шериклиги, ҳудудларнинг туристик салоҳияти

Кириш. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида иқтисодиётнинг жадал ва барқарор ўсишини таъминлашда туризм соҳасидан самарали фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда. Халқро миқёсдаги рақобат жараёнларининг кескинлашуви, пандемия ва глобал даражадаги беқарорлик соҳада жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда. «2020 йилда халқро туризм 72 фоизгача пасайиб, 2019 йилдагига қараганда дунё мамлакатларида 900 млн. сайёҳлар кам қабул қилган ёки 935 млрд. АҚШ доллари миқдоридан туризм экспорти даромадлари пасайганини кузатиш мумкин. Бундай пасайиш Осиё-Тинч океани минтақасида 82 фоизни, Яқин Шарқда 73 фоизни ва Африкада 69 фоизни ташкил этган»⁶². Туризм ривожланишини қўллаб-қувватлаш, туристик салоҳиятдан самарали фойдаланиш, соҳадаги муаммоларни ҳал этишда давлат-хусусий шериклиги механизмидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жаҳонда янги туристик хизматларни йўлга қўйиш, туристик салоҳиятни оширишнинг инновацион механизмларини ишлаб чиқиш, туризм инфратузилмасини ривожлантиришда рақамли платформалардан фойдаланиш кўплаб илмий изланишлар олиб борилмоқда. Туризм хизматлари кўрсатишнинг сифат даражасини ошириш, аҳоли ўртасида туризмни тарғиб қилишнинг инновацион усулларини қўллаш, туристик объектларга инвестицияларни рағбатлантириш, ҳудудларда ва тармоқларда туристик салоҳиятни оширишда давлат-хусусий шериклиги (ДХШ) механизмларидан самарали фойдаланиш йўналишларини белгилаш ва туристик кластерлар орқали миллий иқтисодиётда соҳани ривожлантириш устувор тадқиқот йўналишларидан ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи. Туризм фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш масалалари хорижлик олимлар Ф.Тейлор, П.Друкер, М.Портер, И.Гордон, М.Уэйтс, Д.Вольф, М.Энрайт ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топади⁶³.

Ўзбекистонда туристик фаолиятнинг барча соҳалари, хусусан давлат тузилмалари ҳамда шаклланаётган хусусий туристик бизнес субъектлари доирасида янги йўналишларини излаб топиш, туристик

хизматлар соҳасини кенгайтириш, ихтисослашувни чуқурлаштириш масалаларига кенг эътибор қаратилмоқда. Шундай бўлишга қарамасдан таклиф қилинаётган туристик хизматлар пакетини халқро талаблар ва стандартларга даражасига етказиш учун кўплаб ислохотлар амалга оширилиш лозим. Буни амалга оширишда ДХШ механизмидан фойдаланиш ислохотлар самарадорлигини таъминлайди. Чунки иқтисодиётнинг глобал ва ижтимоий соҳаларида ДХШ ү ёки бу тарзда давлат ташаббуси сифатид қараб келинаётган бўлса, реклама, меҳмонхона бизнеси ва туризм каби йўналишлар ривожда бизнес учун устувор аҳамият касб этади⁶⁴. Бироқ муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳудудлар брэндини шакллантиришда хусусий капитал томонидан ишлаб чиқилган наразарий асосларга таяниш, бошқа томондан эса, фақат давлат тузилмаларининг ҳаракатлари ва маблағлари ҳисобига амалиётга татбиқ этилиши самарали бўлмайди⁶⁵.

Замонавий глобаллашув шароитларида ДХШ туризмни барқарор ривожлантириш воситаларидан бўлиб, жаҳон иқтисодиётидаги устувор тенденциялардан бири бу туризм саноатининг барқарор ривожланишга ўтиши саналади. Исталган бир мамлакатда туризм соҳасини мутаносиб ва барқарор ривожлантириш, нафақат соҳа ривожини учун шароитлар яратиш, балки соҳа тараққиётининг оқибатларини ҳам кўзда тутиш керак⁶⁶.

Мураккаб вазифани ҳал қилиш – салбий оқибатларни камайтириш ва ижобий натижалардан максимал даражаси самарали фойдаланиш талаб этилади. Туризм саноатини жадал ривожлантириш- бу мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида ресурслар ва маданий меросдан оқилон фойдаланишни назарда тутати⁶⁷.

ДХШ механизми нафақат восита, балки туризмни барқарор ривожлантиришда муҳим бўғин, зарурий шарт ҳисобланади. Хусусий сектор ва давлат шериклигисиз туризмни барқарор ривожлантириш мақсадларига эришишнинг имконсиз бўлиб кўринади⁶⁸.

ДХШ иқтисодиёт субъектларининг ихтиёрийлиги, ташаббуслари, ички мотивацияларига асосланган фаолияти натижасида амалга оширилади. Шу сабабли иқтисодий механизмлардан

⁶² <http://www.finmarket.ru/database/news/5378250>

⁶³ Тейлор Ф. Принципы научного менеджмента / Пер. с англ. – М.: Контроллинг, 1991. – 104 с.; Друкер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе / Пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 288 с.; Друкер П. Практика менеджмента / Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2007. – 398 с.; Друкер, П. (1977). People and Performance: The Best of Peter Drucker on Management. New York: Harper & Row. 317 p.; Porter, M.E. 1998. Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review 76 (6): 77-90.; Porter M. Competition. Moscow: Publishing House Williams. – 2001. – P. 207.; Gordon, I. and McCann, P. 2000. Industrial clusters: complexes, agglomeration and or social networks? Urban Studies 37 (3): – p. 510.; Waits, M.J. 2000. The added value of the industry cluster approach to economic analysis, strategy development, and service delivery. Economic Development Quarterly 14 (1): 35-50.; Wolfe, D. 2003. Clusters from the inside out: lessons from the Canadian study of cluster development. Paper presented at the DRUID summer conference.

Copenhagen, June 12-14, 2003.; Enright M.J. Why Clusters are the Way to Win the Game? // Word Link. 1992. July/August. No 5. P. 24-25.

⁶⁴ Слинков В.Н. Первокласный сервис. Стратегия, тактика, оценка. Практические рекомендации. – М.: Издательство КНТ, 2008. – 272 с.

⁶⁵ ЧернатонидеЛ. От видения бренда к оценке бренда. Стратегический процесс роста и усиления брендов. –М.: Издательство Группа ИДТ, 2007. – 310 с.

⁶⁶ <https://naukarus.com/rol-turizma-v-ekonomike-azerbaydzhana>

⁶⁷ Гуляев В.Г., Селиванов И.А. Туризм: экономика, управление, устойчивое развитие. – М.: Советский спорт, 2008. – 280 с.

⁶⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-razvitiya-turizma-v-azerbaydzhanе>

фойдаланишнинг асосий мақсади бизнес ва ҳоқимиятни туризмнинг ривожланишига бўлган ўз қарашларини ўзгартиришга мажбур қилиш эмас, балки ҳўжалик юритувчи субъектларни туризмни барқарор ривожлантириш мақсадида фаолиятни амалга оширишни рағбатлантиришдан иборат бўлиши лозим. Давлат бун ҳўжалик юритувчи субъектлар учун иқтисодий жиҳатдан фойдали қилиб қўйиши талаб қилинади.

ДХШ механизмининг туризм учун аҳамияти давлат ва туристик компанияларда аҳолининг турмуш даражаси ва сифати, ҳудуднинг барқарор туристик, ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожлантириш масалаларига тегишли бўлган умумий манфаатдорликнинг мавжудлиги билан асосланади⁶⁹.

Шунингдек, бунда давлатнинг роли ижтимоий аҳамиятга молик соҳаларга туризмнинг таъсирини кўчатириш ва ҳудудларга туристик оқимнинг ўсиши, туризм ривожланиши барқарор характерга эга бўлишига хизмат қилишида намоён бўлади. Натижада туризм билан ижтимоий ва туристик аҳамиятга молик соҳалар (масалан, экология, табиатни муҳофаза қилиш, сув транспорти хизматлари, меъморлик обидларини тиклаш, ижтимоий инфратузилма ва б.) ўзаро ривожлантириш механизми яратилади.

Турмаҳсулот таркиби уни шакллантиришда давлат иштирокига алоҳида эътибор қаратиш талаб қилинади, Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги⁷⁰ Қонунида туристик ресурслар сифатида тегишли ҳудуднинг табиий-иқлим, соғломлаштириш, тарихий-маданий, маърифий ва ижтимоий-маиший объектлари мажмуини келтирилиш хусусий субъектларнинг улардан фойдаланишда давлат билан ҳамкорлик қилиши лозимлигини асослайди⁷¹.

ДХШ ташқи ва ички туризм учун туристик маҳсулот шакллантирувчи туроператорлар уюшмаси ташкил қилгани ҳолда ҳамкорликка эга бўлган корхоналарни рақобатчиларига нисбатан устунлигини таъминлаши ушбу механизмининг аҳамиятини оширади. Шериклик аъзолари – давлат, бизнес ва аҳолида аниқ белгиланган манфаатлар мавжудлиги туризм соҳасида ДХШ механизми ривожланишининг энг муҳим шarti ҳисобланади.

Шуни алоҳида айтиш жоизки, энг аввало, давлатнинг туризм соҳасидаги манфаатлари, ички ва ташқи туризмни ривожлантиришдан иборат бўлиб, унинг дивиденд сифатидаги оладиган иқтисодий ва ижтимоий фойдалари билан асосланади⁷².

Тадқиқот методологияси. Туризмни ўрганиш, мамлакатга янги сайёҳларни жалб этиш, туристлар ташрифи барқарорлигини таъминлаш ва уларга етарли даражада сифатли хизмат кўрсатиш кўплаб мамлакатларнинг асосий мақсадларидан бирига айланб келмоқда. Биз ушбу тадқиқотимизда солиштириш, таққослаш, кузатиш ва қиёсий методлардан кенг фойдаландик. Иккиламчи манбаъларни ўрганиб чиқиш ва уларни таҳлил қилиш орқали баъзи маълумотларга изоҳлар келтирдик ҳамда қўйида келтириб ўтилган натижаларни олдик. Юқорида таъкидланган методлардан фойдаланган ҳолда ўнлаб адабиётлар таҳлил этилди ҳамда тегишли ҳулосаларга келинди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Бугунги замонавий глобаллашган дунёда, туризм ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтирувчи ва жалб қилувчи энг йирик, жуда тез ривожланаётган динамик иқтисодий тармоқлардан бири ҳисобланади⁷³. Туризм маҳаллий иқтисодиётни диверсификациялашга, хорижий валюта оқимини ошириш орқали тўлов балансини яхшилашга, минтақаларни ривожлантиришга, бандликни таъминлашга, даромадларни оширишга, ўй ҳўжаликлари истеъмолини рағбатлантиришга хизмат қилади⁷⁴.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича қашшоқлик, ишсизлик ва малакали кадрлар етишмаслиги каби кўплаб ижтимоий муаммолар минтақанинг туризм сектори ошиши билан яхшиланиши мумкин. Туризм юқори мултипликацион таъсирга эга ва минтақага ташқаридан сарфларни жалб қилганлиги сабабли маҳаллий иқтисодиётда «экспорт» яратувчиси вази фасини бажаради. Агар ҳудуд тўғри танланган ва юқори сифатли экологик ҳолат, табиий манзараларга эга бўлса туризмни тезда ривожлантириш мумкин. Фақат маҳаллий ҳоқимият кичик бизнес ва бошқа манфаатдор томонлар учун тадбиркорликни ривожлантиришга қулай шароит яратиши керак бўлади⁷⁵.

Ўзбекистонда хорижий валюта тушумини ошириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини ошириш, минтақаларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишини кўчатириш мақсадида туризм соҳасини давлат томонидан қўллаб – қувватлаш, туризм билан шуғулланувчи корхоналарга турли имтиёз ва преференциялар бериш, шунингдек, соҳа инфратузилмани шакллантириш бўйича бир қатор ислохотлар жадал суръатлар билан давом эттирилмоқда⁷⁶.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги «Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ 5611 сонли Қарорида «2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси»га мувофиқ Европа ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари билан товар айланмаси, ташиладиган йўловчилар сони ва инвестицияларни кўпайтириш учун республикадаги транспорт алоқа тизимини тубдан яхшилаш мақсадида хорижий алоқаларни янада мустақамлашга алоҳида эътибор берилди⁷⁷.

Туризм истиқболли соҳалардан бири сифатида нафақат мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш драйвер балки ҳар бир ҳудудда ижтимоий муаммоларни бартараф этиш воситаси сифатида қаралмоқда. Бунинг учун ҳар бир ҳудуднинг туристик салоҳиятини инobatга олган ҳолда туризмни ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, Фарғона вилояти мамлакатда юқори туристик салоҳиятга эга бўлган ҳудудлардан бири ҳисобланиб, ҳудудда туризмни ривожлантириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 3 октябрдаги «Фарғона вилоятининг туристик салоҳиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 843-сон Қарори қабул қилинган. Мазкур қарорнинг қабул қилиниши Фарғона вилоятининг туристик салоҳиятини янада ривожлантириш ҳамда ундан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ҳудудга хорижий ва маҳаллий туристларни кенг жалб қилиш учун қулай шароитлар яратиш, замонавий инфратузилмани жадал ривожлантиришни таъминлаш, кўрсатилаётган туризм, меҳмонхона ва транспорт хизматларини кенгайтириш ва уларнинг сифатини оширишга хизмат қилди⁷⁸.

Кейинги даврда мамлакатимизда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган чора тадбирлар натижасида соҳага оид кўрсаткичларнинг ижобий ўзгариши ва кескин ошиши кузатилмақда. Биз 2020 йилда пандемия сабабли энг кўп зарар кўрган соҳалардан бири туризм эканлигини ҳамда туризм соҳаси кўрсаткичларида кескин пасайиш кузатирилганлигини инobatга олган ҳолда, мамлакатимизда кейинги даврларда туризмнинг умумий ривожланиш тенденциясини 2017-2021 йиллар маълумотлари асосида қараб чиқишда ва пандемия натижасидаги таъсирларни алоҳида баҳолашга қарор қилдик.

Туризмни ривожланиш даражасини ифодалашда унинг ЯИМни шакллантиришга таъсири кўрсаткичидан фойдаланилади. Туризм юқори ривожланган давлатларда бу кўрсаткич 60-70 фоизни ташкил

⁶⁹ <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-razvitiya-turizma-v-azerbaydzhanе>

⁷⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонунида. 1999 йил 20 август. (www.lex.uz)

⁷¹ Бабажанова Л.Ш.Актуальные аспекты устойчивого развития территорий Республики Узбекистан. <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-aspekty-ustoychivogo-razvitiya-territoriy-respubliki-uzbekistan>

⁷² <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-razvitiya-turizma-v-azerbaydzhanе>

⁷³ Creaco, S. & Querini, G. (2003). The role of tourism in sustainable economic development. Presentation at the 43rd congress of the European Regional Science Association, 27 to 30 August 2003, Jyväskylä, Finland.; Reddy, P.C., Basha, A.M.M. & Kumar, M.V. (2014). A study on tourism and poverty reduction. International Journal of Trade and Global Business Perception, 5 (1), 754-758.

⁷⁴ Creaco, S. & Querini, G. (2003). The role of tourism in sustainable economic development. Presentation at the 43rd congress of the European Regional Science Association, 27 to 30 August 2003, Jyväskylä, Finland.; Steiner,

C. (2006). Tourism, poverty reduction and the political economy: Egyptian perspectives on tourism's economic benefits in a semi-rentier state. Tourism Hospitality Planning and Development, 3 (3), 161-177.

⁷⁵ Meyer D.F., Meyer N., The role and impact of tourism on local economic development: A comparative study. African Journal for Physical, Health Education, Recreation and Dance (AJPHERD) Volume 21(1:1), March 2015, pp. 197-214.

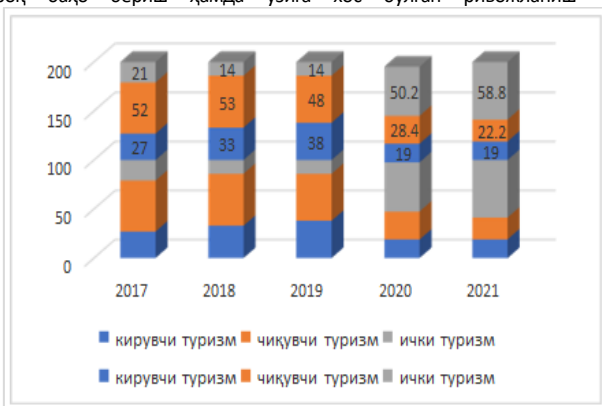
⁷⁶ Рузиев Ш.П., Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш масалалари (хорижий тажрибалар асосида), «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611 Фармони.

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 3 октябрдаги «Фарғона вилоятининг туристик салоҳиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 843-сон Қарори

қилади. Мазкур кўрсаткичнинг Ўзбекистонда ҳам ижобий ўзгариши таъминланган бўлиб, кейинги йилларда 2017 йилдаги 2,9 фоиздан 3,4 фоизгача ошиши таъминланди⁷⁹. Табиийки бу мамлакатнинг мавжуд туризм салоҳияти ҳамда ушбу салоҳиятдан самарали фойдаланиш билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Шу ўринда мамлакатнинг туризм салоҳиятини ифодаловчи баъзи кўрсаткичлар ва уларнинг кейинги йиллардаги динамикасига тўхталиб ўтилди.

Кейинги даврда мамлакатимизда ташриф буюрувчилар сони 2021 йилга келиб 2017 йилга нисбатан 1,4 баробарга камайиб, 1 881 300 кишини ташкил қилган. Бироқ ушбу ташриф буюрувчиларни таркибий қисмлари бўйича ўзгаришларга эътибор қаратиш, вазиятга янада тўлароқ баҳо бериш ҳамда ўзига хос бўлган ривожланиш

1-расм. Жами ташриф буюрувчиларнинг таркибий қисмларининг ўзгариши⁸⁰

тенденцияларини кузатиш имкониятини яратиб беради. Пандемия йилларида пасайиш суръатлари чиқувчи туристлар сонидан кузатилиб, уларнинг сони 2021 йил 2195000 кишини ташкил этгани ҳолда, 2017 йилга нисбатан 2,4 баробарга камайган. Пандемия йилларида ички туризм салмоғининг 2017 йилга нисбатан 2,45 баробарга ошганлигини кузатиш мумкин.

Натижада мос равишда жами ташриф буюрувчилар таркибида кирувчи, чиқувчи ҳамда ички туризмнинг улушини ўзгариши таъминланган. Яъни чиқувчи ва ички туризм бўйича ташриф буюрувчилар сонидаги ўсиш жамига нисбатан паст бўлганлиги сабабли улар улушининг камайиши кузатилган (1-расм).

2017-2019 йилларда энг юқори улуши чиқувчи туризм ҳиссасига тўғри келиб, жами ташриф буюрувчиларнинг ярмидан ошиғини ташкил қилган, 2018 йилгача мазкур кўрсаткичнинг ошиши кузатилган бўлсада, кейинги даврдаги ўзгаришлар натижасида, 2021 йилга келиб олдинги йилларга нисбатан пасайгани ҳолда 22,2 фоизни ташкил қилган.

Ички туризмни ривожлантириш бўйича қатор амалий ишлар олиб борилаётганлиги натижасида унинг миқдор жиҳатдан ошиши таъминланмоқда, 2020-2021 йилларда ички туризмнинг улуш жиҳатдан кўтарилиши кузатилди. Натижада, энг юқори ва ижобий ўзгаришлар ички туристлар ҳиссасига тўғри келгани ҳолда, уларнинг улуши 2017-2021 йилларда 34,8 фоизга ошган.

Туризмни ривожланишида туристик инфратузилманинг ривожланган ҳолати ҳамда туристларга хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар сони уларнинг сифати аҳамиятли эканлигини инobatга олган ҳолда айнан, кирувчи туризм ривожидан уларнинг ролини баҳолади (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Кирувчи туристларга туристик фирма ва ташкилотлар томонидан хизмат кўрсатишнинг қамрови даражаси⁸¹

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2017	2018	2019	2020	2021	2017 йилга нисбатан, (+,-)
Кирувчи туризм	сони	2690074	5346219	6748512	1504100	1881300	- 808779
Туристик фирма ва ташкилотлари томонидан	сони	167394	224796	348731	89193	118710	- 48694
	улуши	6,22	4,20	5,17	5,93	6,31	+ 0,09
Меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари томонидан	сони	615865	932602	1094231	277356	378706	-237159
	улуши	22,89	17,44	16,21	18,44	20,13	-2,76
Санатория ва курорт муассалари томонидан	сони	8502	17481	24505	5264	7337	-1165
	улуши	0,32	0,33	0,36	0,35	0,39	-0,07
Дам олиш ташкилотлари ва туристик базалар томонидан	сони	14566	25856	53339	13687	21070	6504
	улуши	0,54	0,48	0,79	0,91	1,12	0,48

2017 йилда жами кирувчи туристларнинг 6,22 фоизига туристик фирма ва ташкилотлар томонидан хизмат кўрсатилган бўлса, бироқ 2021 йилга келиб мазкур кўрсаткич 6,31 фоизни ташкил этган. Меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари томонидан кирувчи туристларга хизмат кўрсатиш даражаси эса мос равишда 22,89 ва 20,13 фоизни ташкил қилган. Санатория ва курортлар, дам олиш ташкилотлари ва туристик базаларнинг кирувчи туристларга хизмат кўрсатишдаги улушини жуда ҳам кам эканлигини кузатиш мумкин. Бундан кўринадики мамлакатимизда туризмни ривожлантириш

бўйича таъминланаётган ижобий кўрсаткичлар салоҳиятимиздан тўлиқ фойдаланаётганимизни билдирмайди, шунингдек кирувчи туристлар ичида туризмнинг етакчи ва сердаромад йўланилиш бўлган дам олиш ва ҳордиқ чиқариш мақсадида келувчилар улуши камлигини рақамлардан кўришимиз мумкин. Юқорида келтирилган муаммоларни сабабли ўрганиш мамлакатимизга кирувчи туристларнинг мақсади бўйича таркибини қараб чиқишни талаб қилади (2-расм).

⁷⁹ <https://knoema.com/atlas/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-percent-of-GDP?mode=amp>

⁸⁰ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

⁸¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

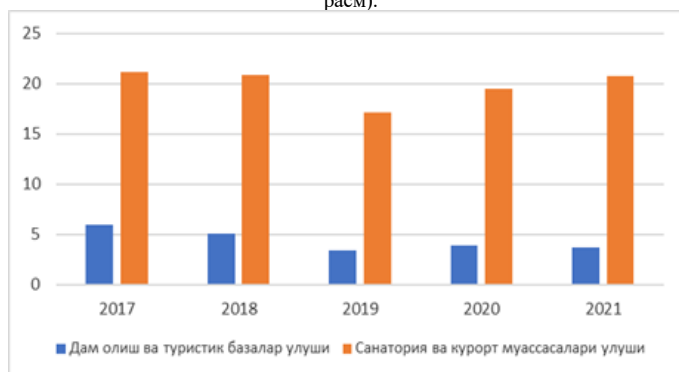
2-расм. Ўзбекистон Республикасига кировчи туристлар сонининг мақсади бўйича таркиби⁸².

Кировчи туристларнинг келишдан мақсади бўйича таркибидан кўринадики, асосий улуши қариндошларга ташрифга тўғри келмоқда. Яъни ушбу кўрсаткич жами кировчи туристларнинг 80-90 фоизини ташкил қилмоқда. Бироқ умумий тенденцияда пандемиягача бўлган даврда ушбу кўрсаткичнинг ҳам ижобий ўзгаришлари кузатиш мумкин бўлиб, айнан сайёҳлик мақсадида келувчи туристларнинг улуши деярли икки борабарга ошиши таъминланган. 2021 йилга келиб хизмат юзасидан ташриф буюрувчилар улушида кескин пасайиши кузатилиб 5,9 фоиздан 2,6 фоизгача камайди. Айнан шу йили қариндошларга ташриф буюрувчилар улуши 84,5 фоиздан 80,3 фоизга камайганини қўришимиз мумкин. Пандемия шароитида 2021 йилга келиб, қариндошларга ташриф буюрувчилар улуши пасайиши ҳисобига, тижорат мақсадида келувчи туристлар улуши 3,9 фоизга ўсиб, 4,7 фоизга етди.

Мамлакатимиз туристик салоҳиятини ошириш, соҳанинг сердаромад йўналишларини ривожлантиришда ҳудудларнинг туристик имкониятларини қараб чиқиш, улардан самарали фойдаланиш истиқболли йўналишларни белгилаб олиш муҳим ҳисобланади. Мазкур ҳолатдан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот объекти бўлган Фарғона вилоятининг туристик имкониятларини қиёсий таҳлилини амалга оширилди.

Тадқиқот натижаларига кўра, Фарғона вилоятида туризмнинг ривожланишини коникарли даражада дейиш қийин. Хусусан мамлакатдани туристик фирма ва ташкилотлар сонидан вилоят улуши анча кичик миқдорга эга бўлиб, 3,3 фоизни ташкил қилади. Хизмат кўрсатилган ташриф буюрувчилар сонига нисбатан улуши янада кичик бўлиб, 0,2 фоизга тенг, шу билан бирга ушбу хизмат кўрсатилганларнинг деярли барчаси ички туризм ҳиссасига тўғри келмоқда. Вилоятнинг туристик салоҳиятини баҳолаш мақсадида баъзи кўрсаткичларга тўхталиб ўтамоқчимиз. Хусусан, вилоят мавжуд меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари объектларининг 7,7 фоизига, улардаги жойлар бирликлари бўйича 6,3 фоизига эга бўлишига қарамадан жойлаштирилган ташриф буюрувчилар сони бўйича улуши 3,3 фоизни ташкил қилмоқда, холос. Вилоятнинг туризм салоҳиятига нисбатан олинган юқорида келтирилган кўрсаткичларни талаб даражасида деб бўлмайди⁸³.

Таъкидлаш жоизки, таҳлилларимизга кўра, вилоятнинг мавжуд туристик имкониятлари ҳамда ушбу йўналишда амалга оширилган таҳлил натижаларига асосланган ҳолда туризмнинг дам олиш ва ҳордик чиқариш йўналишлари воҳа учун айнан мақбул ва истиқболли ҳисобланади. Буни инобатга ҳолда вилоятда ушбу йўналишларда ривожланиш динамикасининг қиёсий таҳлилини қараб чиқамиз (3-расм).

3-расм. Вилоятда дам олиш ва туристик базалар, санатория ва курорт муассасалари улушини ўзгариш динамикаси⁸⁴

Вилоятда дам олиш ва туристик базалар улуши жамига нисбатан пасаймоқда. 2021 йилга келиб 3,9 фоизни ташкил қилгани ҳолда 2017 йилга нисбатан улушини 3,3 бирликка камайган. Бунинг асосий сабабларини ўрганиш натижаларига кўра, вилоятда дам олиш ва туристик базалар сони ўзгаришсиз қолган, 2018 йилда биттага ошган, аммо 2019 йилга келиб қайтадан 18 тага тушиб қолган. Пандемия йилларида уларнинг сони ўзгармаган. Шунинг таъкидлашимиз мумкинки, 2017-2021 йиллар мобайнида мамлакатдаги дам олиш ва туристик базалар сонидан кескин ўсиш кузатилиб, уларнинг сони 2,1 баробарга ошгани ҳолда, 531 тага етган.

Мамлакатда мавжуд санатория-курорт муассасалари объектларининг салмоқли улуши, яъни 17,1 фоизи вилоят ҳиссасига тўғри келади. Улардаги мавжуд жойларнинг эса 14,9 фоизи, хизмат кўрсатилган ташриф буюрувчиларнинг 28,9 фоизи ҳудуд ҳиссасига тўғри келмоқда. Мавжуд ҳолатдан, вилоятда дам олиш, ҳордик чиқариш туризмни ривожлантириш бўйича имкониятлар юқори бироқ уларга хорижий туристларни жалб қилиш масаласи

оқсаётганлигини кўришимиз мумкин. МДХ яъни қўшни давлатлардан ташриф буюрувчилар сони бўйича улуши анча катта 41,7 фоизга тенг лекин, узоқ хориж давлатларидан ташриф буюрувчилар сони нолга тенглигича қолмоқда. Узоқ хориждан ташриф буюрувчи туристлар сонини ошириш масаласини қараб чиқиш, мавжуд санатория-курорт муассасаларида халқаро талаблар асосида хизматларни ташкил қилиш, уларни замон талаблари асосида реконструкция қилиш, улардани бошқарув тизimini бозор қонуниларига таянган ҳолда йўлга қўйиш масалаларини қараб чиқиш лозим.

Кейинги даврда пандемия таъсирида бутун дунёда хусусан мамлакатимизда туристик хизматлар динамикасида кескин пасайиш кузатиш бир даврда, Фарғона вилоятида туристик хизматларнинг юқори суръатларда ўсиши таъминланган (2-жадвалга қараган).

Шунинг алоҳида таъкидлаш кераки, COVID-19 пандемияси йилларида Фарғона вилоятида меҳмонхона ва хостеллар сони 39 тадан 57 тага етган ва 2021 йилга нисбатан 146 фоизни ташкил этган. Шунингдек, меҳмон уйлари ва квартиралар сони 156 тадан 210 тага етган, ўсиш суръатлари 135 фоиз бўлган.

⁸² Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

⁸³ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари

⁸⁴ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

Фаргона вилоятида туристик фаолиятни амалга оширувчи фирма ва ташкилотлар динамикаси ва улар фаолияти натижалари⁸⁵

	Туристтик фаолиятни амалга оширган фирма ва ташкилотлар сони, бирлик	Хизмат кўрсатилган ташриф буюрувчилар, киши	Ҳар бир фирма ва ташкилотга тўғри келадиган ташриф буюрувчилар, киши
2017	4	9792	2448
2018	9	9459	1051
2019	17	1557	92
2020	133	4152	31
2021	130	16830	130

Жумладан, туристик фаолиятни амалга оширувчи фирма ва ташкилотлар сони 2017 йилда тўрттани ташкил қилган бўлса, 2020 йилга келиб 133тани, 2021 йил 130тани ташкил этган. Бу ердаги асосий ўзгариш охириги йилларга тўғри келиб, 17 тадан 130 тагача ошган, натижада хизмат кўрсатилган ташриф буюрувчилар сони 1557 кишидан 16830 кишига ошганлигини кузатишимиз мумкин. Туристтик фаолиятни амалга оширувчи фирма ва ташкилотлар фаолиятида миқдорий ўзгаришлар таъминланган бўлишига қарамасдан сифат ўзгаришлари яъни самарадорлик пасайган. Яъни 2017 йилда ҳар бир субъект томондан хизмат кўрсатилган ташриф

буюрувчилар сони 2448 кишини ташкил қилган бўлса, мазкур кўрсаткич пасайиш тенденциясига эга бўлгани ҳолда 2021 йилга келиб 130 кишини ташкил қилган ҳолос. Табиийки бу бозорда рақобат курашини кескинлашадиганлиги ва мавжуд имкониятларда самарали фойдаланиш йўналишларини излаб топишга эътибор қаратиш лозимлигини асослайди.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда вилоятда меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони ҳамда улардаги номер, жойлар, уларга жойлаштирилган кишилар сонини кейинги тўрт йилдаги динамикасига эътибор қаратиб ўтмоқчимиз.

Фаргона вилоятида Меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони ва улар салоҳиятини динамикаси⁸⁶

	Меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони	номер (хоналар) сони	жойлар	жойлаштирилган шахслар сони киши
2017	48	859	1997	59933
2018	55	879	1717	73304
2019	81	1273	2917	72118
2020	109	1273	2543	65980
2021	267	1882	4160	60764
2021 йилда 2017 йилга нисбатан ўзгариши (марта)	5,6	2,2	2,1	1.01

Ҳисоб китобларимизга кўра меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони кейинги беш йилда 5,6 баробарга ошган бўлишига қарамасдан улардаги номер ва ўринлар сони мос равишда 2,2 ва 2,1 баробарга ошганлигини кузатиш мумкин. Шунингдек, уларга жойлаштирилган шахслар сони 1,01 баробарга ошган бўлиб, бу йўналишда ҳам сифатий кўрсаткичларда салбий тенденцияни кузатиш мумкин. Шунга алоҳида эътибор қаратишимиз мумкинки, 2021 йилда меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони аввалги йилга нисбатан 158 тага ёки 2,4 марта ошган бўлишига қарамасдан номер ва ўринлар сони, мос равишда 1,5 ва 1,6 марта ортган ҳолос. Бундан шунини тушуниш мумкинки, мавжуд меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситаларини алоҳидалаш эвазига уларнинг сони оширилмоқда ҳолос. Бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижаларини сифат кўрсаткичлари асосида туман ва шаҳарлар кесимида қараб чиқамиз. Таҳлилни амалга ошириш учун ҳар бир

номер ва ўринга жойлаштирилган шахслар сони динамикаси ўзгаришини қараб чиқамиз (4-жадвалга қаранг).

Фаргона вилоятида 2017 йилда ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар 69,8 кишини ташкил қилган бўлса, 2021 йилга келиб 32,3 кишигача камайган. Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони эса мос равишда 30,0 кишидан 14,6 кишигача камайган.

Умумий тенденцияда барча йилларда номер ва ўринларда фойдаланиш самарадорлиги Данғара тумани, Фаргона ва Марғилон шаҳарларида юқори қийматга эга бўлган. Шунингдек, Марғилон шаҳри ва Олтиариқ туманида номерлардан фойдаланиш самарадорлиги юқори суръатларда ўсишига эришилган. Мавжуд ўринлардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткич-ларидаги ижобий ўзгариш Қўқон ва Марғилон шаҳри ҳамда Риштон туманида сезиларсиз даражага ўсиш таъминланган.

⁸⁵ Муаллиф ишланмаси

⁸⁶ Муаллиф ишланмаси

**Меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситаларидаги номер
ва ўринлардан фойдаланиш даражаси⁸⁷**

	2017		2018		2019		2020		2021	
	Ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар сони, киши	Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони	Ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар сони, киши	Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони	Ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар сони, киши	Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони	Ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар сони, киши	Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони	Ҳар бир номерга жойлаштирилган шахслар сони, киши	Ҳар бир ўринга жойлаштирилган шахслар сони
Фарғона	69,8	30,0	83,4	42,7	57,6	25,9	51,8	25,9	32,3	14,6
шаҳарлар:										
Фарғона	99,3	55,5	107,5	58,5	67,7	36,4	67,7	36,4	42,2	20,5
Кўкон	34,8	10,4	44,5	21,7	29,2	13,8	29,2	13,8	18,2	7,8
Марғилон	74,3	34,3	115,3	54,0	120,5	59,7	120,5	59,7	75,1	33,6
туманлар:										
Олтиариқ	54,2	26,5			105,3	26,3	105,3	26,3	65,6	14,8
Бувайда	10,3	6,2								
Риштон	4,6	2,2	3,3	1,7	4,9	2,5	4,9	2,5	3,1	1,4
Фарғона	11,7	5,9	16,0	8,3	3,1	1,6	3,1	1,6	1,9	0,9
Данғара	94,6	48,9	110,1	56,8	35,9	18,5	35,9	18,5	22,4	10,4

Юқорида келтирилганлардан маълум бўлишича вилоятда туризмни ривожлантириш бўйича ишлар талаб даражасида эмас, яъни туристик хизматлар кўрсаткичларини миқдор жиҳатдан ошиши таъминланаётган бўлсада, улардан фойдаланиш самарадорлиги яъни сифат кўрсаткичларида салбий тенденциялар кузатишмоқда. Таҳлилларимиз кўрсатишича, пандемия даврида нафақат Ўзбекистон, балки бутун жаҳон туризм саноати азият чекиб, чегаралар ёпилганлиги боис, вилоят туристик хизматларида мижозларнинг асосий қисмини республикамизнинг ички маҳаллий туристлари ташкил қилиб, айнан ички туризм бу даврда нисбатан барқарор ривожланди.

Фикримизча, Фарғона вилоятида туризмни ривожлантиришнинг асосий вазифаларидан бири хорижий туристларни тарихий обидалар, меъморчилик, диний ва маданий ёдгорликлар ҳамда бошқа диққатга сазовор замонавий жойлар билан таништириш орқали уларга воҳанинг ижтимоий-маданий тарихи ҳақида батафсил маълумот бериш орқали вилоятнинг туристик жозибadorликни оширишдир.

Фарғона вилоятида жойлашган туристик объектлар орасида Вилоят Хунармандчилик марказлари, Кўкон давлат музей кўриқхонаси, Меҳригёё экотуризм маркази, "Ёдгорлик" ипақчилик фабрикаси ҳамда Саид Аҳмадхўжа мадрасасининг ўрни катта.

Шуни таъкидлашимиз мумкинки, хорижий давлатлардан Фарғона вилоятига туристларни жалб қилиш жозибadorлигини ошириш мақсадида Кўкон шаҳрида йиллик ўтказиладиган Хунармандлар фестивали ташкил этилиб, хорижий шериклар билан фаол ҳамкорлик қилиб келмоқда. Айни пайтда, мунтазам равишда ҳар йили фестивалда дунёдаги кўпгина мамлакатлар туризм ташкилотларининг вакиллари меҳмон бўладилар.

Фарғона вилоятида жойлашган туристик объектлар ва уларнинг жозибadorлигини ошириш имкониятларини тадқиқ этар эканмиз, бунда ходимларнинг сифатли таркибини шакллантириш, сайёҳлик компаниялари сайёҳлик маҳсулотининг самарали тақдимотларини ўтказиш бўйича тренинглар, шу жумладан тегишли ўқув дастурлари билан таъминлашни танлайдиган тизимга ўтиш зарурлигини таъкидлашимиз зарур.

Фикримизча, тренинг дастурларидаги туризм бизнеси тўғрисидаги маълумотларнинг барчаси ходимларини ривожлантиришга қаратилган бўлиши керак, хусусан:

туризм соҳасидаги қонун ҳужжатлари ва уларни тартибга солиш;

тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш қоидалари;

туристик компаниялари тўғрисидаги маълумотлар, уларнинг яратилиш тарихи, фаолиятнинг стратегик йўналишлари, амалга оширилаётган асосий лойиҳалар;

турмаҳсулотларининг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг рақобат афзалликлари;

турмаҳсулотни рағбатлантириш бўйича тадбирлар ташкил этиш;

савдони ривожлантиришнинг амалий усуллари ва бошқалар.

Турмаҳсулотни сотишда энг асосий жиҳатлардан бириси бу бизнес-мулкот ва музокаралар ва суҳбатлар учун технологияни ишлаб чиқишдир. Бевоқиф турмаҳсулот сотиш самарадорлигини ошириш учун туристларни сотиб олиш иштиёқи ва товар ёки хизмат жозибadorлигини оширишга қаратилган турли хил рағбатлантириш чораларини қўллаш керак. Хизматлар савдосини тарғибот қиладиган ва сотишни тезлаштирадиган қисқа муддатли реклама тадбирларини амалга оширишни ўз ичига олади.

Маъмур чора-тадбирлар номавсумий. савдо ҳажми камайган даврларда турли туристик йўналишидаги кўргазма, ярмаркалар, тақдимотлар, юбилей тадбирлари билан бир даврда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Бундай тадбирларни амалга оширилиши рағбатлантириш туризм маҳсулоти ва туркомпанияга истеъмолчилар эътиборини тобора кўпроқ жалб қилиш, туризм хизматларини истеъмолчини ва сотишни кучайтириш рағбатлантириш, туризм бозоридида савдонинг мавсумий ўзгаришларининг салбий таъсирларини юмшатиш каби вазифаларни амалга оширишни таъминлаш учун мўлжалланган.

Бизнинг фикримизча, вилоятда туристик салоҳиятни ошириш учун мақсадли туристик сегментларини шакллантириш керак, Жумладан, туристик маҳсулотни шакллантириш ва туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш, маркетинг тадбирларини йўлга қўйиш ва салоҳиятли турист жўнатувчи мамлакатлар гуруҳлари учун виза сиёсатини соддалаштириш, замонавий меҳмондўстлик инфратузилмасини ва умумий туристик инфратузилмани такомиллаштириш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, вилоятда туризмни ривожлантириш учун юқори салоҳият мавжуд бўлиб, ундан фойдаланиш самарадорлиги пастигича қолмоқда. Фикримизча, вилоятдаги мавжуд туристик объектларни тўлиқ хусусийлаштириш ёки уларни ДХШ механизми асосида бошқарувини ташкил қилиш, улардан фойдаланиш

⁸⁷ Муаллиф ишланмаси

самарадорлигини оширишга ва мавжуд салоҳиятни янада кўтариншга хизмат қилади.

Хулоса ва тақлифлар. Бугунги кунда ДХШ туризми барқарор ривожлантириш воситаларидан бўлиб, айнан шу механизм орқали соҳанинг мутаносиб ва барқарор ривожланишига ўтиши дунё иқтисодиётида кечаётган долзарб тенденцияларидан биридир.

Ҳар қандай минтақани барқарор туристик, ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожлантириш масалалари бўйича давлат ва хусусий секторниг муштарак манфаатларининг мавжудлиги айнан замонавий шaroитларда ДХШ механизмнинг соҳада қўллаш аҳамиятини белгилаб беради.

Туризм соҳасида ДХШни амалга оширишда мавжуд муаммолар куйидагилардан иборат.

Биринчидан, ДХШ механизми бўйича қонунчиликни такомиллаштириш лозимлиги.

Иккинчидан, ДХШ тизимининг самарали фаолият кўрсатиши учун бугунги кунда давлат хизматчилари малакасини оширишни таъминлаш зарур.

Учинчидан, бозор қатнашчилари учун ДХШ механизмлари очиклиги шаффоф конкурсли механизмлари таъминланиши зарур.

Тўртинчидан, давлат ташиқлотлари билан кичик ва ўрта тижиорат ташиқлотлари ўртасидаги шартнома муносабатлари жараёни институционал таъминотининг сустилиги.

Аммо, ДХШ механизмдан фойдаланиш, биринчи навбатда, хусусий молиялаштиришининг анъанавий шаклларига жалб қилмайдиган ижтимоий аҳамиятга эга лойиҳаларни қисқа муддатларда амалга ошириш; хусусий бизнес иштирокида лойиҳалар самарадорлигини ошириш; хусусий маблағларни жалб

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Тейлор Ф. Принципы научного менеджмента / Пер. с англ. – М.: Контроллинг, 1991. – 104 с.;
2. Друкер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе / Пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 288 с.;
3. Друкер П. Практика менеджмента / Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2007. – 398 с.;
4. Drucker, P. (1977). People and Performance: The Best of Peter Drucker on Management. New York: Harper & Row. 317 p.;
5. Porter, M.E. 1998. Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review 76 (6): 77-90.;
6. Porter M. Competition. Moscow: Publishing House Williams. – 2001. – P. 207.;
7. Gordon, I. and McCann, P. 2000. Industrial clusters: complexes, agglomeration and or social networks? Urban Studies 37 (3): – p. 510.;
8. Waits, M.J. 2000. The added value of the industry cluster approach to economic analysis, strategy development, and service delivery. Economic Development Quarterly 14 (1): 35-50.;
9. Wolfe, D. 2003. Clusters from the inside out: lessons from the Canadian study of cluster development. Paper presented at the DRUID summer conference. Copenhagen, June 12-14, 2003.;
10. Enright M.J. Why Clusters are the Way to Win the Game? // Word Link. 1992. July/August. No 5. P. 24-25.
11. Слинков В.Н. Первокласный сервис. Стратегия, тактика, оценка. Практические рекомендации. – М.: Издательство КНТ, 2008. – 272 с.
12. ЧернатонидеЛ. От видения бренда к оценке бренда. Стратегический процесс роста и усиления брендов. –М.: Издательство Группа ИДТ, 2007. – 310 с.

қилиш ва харажатларнинг бир қисмини фойдаланувчиларга ўтказиш (хизматлар кўрсатишни тижиоратлаштириш) орқали бюджетга тўғри келадиан юкни камайтириш; энг яхши бошқарув ходимларини, асбоб-ускуналарни ва технологияларни жалб қилиш, охириги фойдаланувчиларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш имкониятини беради.

Туристик бизнесда ДХШ тамойилларини қўллашнинг аҳамияти шундаки, тадбиркорлик фаолиятининг асосий омиллари саналган мулк, инфратузилма, рекреация объектлари асосан хусусий секторда бўлса, туристик йўналишларнинг жижибадорлигини белгилайдиган тарихий ва маданий мерос объектларига давлат эгалик қилади. Айнан туризм соҳасида иқтисодиётнинг тижиорат ва нотижиорат соҳалари манфаатлари ўзaro боғлиқ бўлади.

Давлат томонидан хусусий тартибга солишни глобал миқёсда иккита асосий умумлаштирилган йўналиш бўйича амалга ошириш тақлиф қилинади.

Биринчи йўналиш бозор ва ўзини ўзи бошқаришнинг қўллаб муҳим маҳсулот турлари учун талаб-тақлиф тизимидаги мавжуд муносабатларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлишини ҳисобга олган ҳолда режалар ва давлат дастурларини тузиш йўли билан тартибга солиниши билан боғлиқ.

Иккинчи йўналиш ижтимоий дастурларнинг амалга оширилишини ва бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналишини таъминлайди. Ҳукуматнинг тегишли аралашувисиз бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиши монополиялар ошишига, даромадлари бўйича аҳолининг табақлашуви кучайишига, ижтимоий соҳаларни (фан, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқалар) қисқаришига олиб келиши мумкин.

13. Гуляев В.Г., Селиванов И.А. Туризм: экономика, управление, устойчивое развитие. – М.: Советский спорт, 2008. – 280 с.

14. Бабажанова Л.Ш.Актуальные аспекты устойчивого развития территорий Республики Узбекистан.

15. Creaco, S. & Querini, G. (2003). The role of tourism in sustainable economic development. Presentation at the 43rd congress of the European Regional Science Association, 27 to30 August 2003, Jyväskylä, Finland.;

16. Reddy, P.C., Basha, A.M.M. & Kumar, M.V. (2014). A study on tourism and poverty reduction. International Journal of Trade and Global Business Perception,5 (1), 754-758.

17. Creaco, S. & Querini, G. (2003). The role of tourism in sustainable economic development. Presentation at the 43rd congress of the European Regional Science Association, 27 to30 August 2003, Jyväskylä, Finland.;

18. Steiner, C. (2006). Tourism, poverty reduction and the political economy: Egyptian perspectives on tourism's economic benefits in a semi-rentier state. Tourism Hospitality Planning and Development,3 (3), 161-177.

19. Meyer D.F., Meyer N., The role and impact of tourism on local economic development: A comparative study. African Journal for Physical, Health Education, Recreation and Dance (AJPHERD) Volume 21(1:1), March 2015, pp. 197-214.

20. Рузиев Ш.Р., Ўзбекистонда туризми ривожлантириш масалалари (хорижий тажирибалар асосида), «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ХАРАЖАТЛАРИ БАЛАНСИГА ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАР ДАРОМАД СОЛИҒИНИНГ ОПТИМАЛ ТАЪСИРИНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Ахмеджанов Каримжон Бакиджанович

Тошкент Кимё халқаро университети проректори,
иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

karimjonakhmedjanov@gmail.com

Зайниев Фарход Нуриддинович

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

мустақил изланувчиси

zfnu@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 21

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.258>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Оптимал солиқ тизими, вертикал ва горизонтал тенглик, солиқ режими, даромадларнинг нафлиги, маржинал нафлилик, селектив ёндашув, стационар нуқта, даромад интервали, даромад солиғи макрокўлами, прогрессив солиққа тортиш тизими.

Мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши контекстидаги миллий даромаднинг изчил ўсиши, иқтисодий агентлар шахсий тасарруфидаги даромадларини ортишини таъминласада, ушбу даромадларнинг ижтимоий-адолат принциплари асосида тақсимлаш орқали даромадлар тенгсизлиги ҳолатини олдини олишининг молиявий механизмларига эҳтиёж сезади.

Кириш. Ўзбекистон Республикасида миллий иқтисодиётни инновацион ривожлантиришга йўналтирилган ислохотлар барқарор ўрта аҳоли қатламининг шаклланишига, аҳолининг турмуш фаровонлигини оширилишига, истеъмолад бюджетининг сифат ва миқдор жиҳатидан яшиланиши олиб келади. Аҳолининг кенг ижтимоий қатлами даромадлари ва харажатлари баласининг таъминланиши ва реал шахсий тасарруфидаги даромадлар кўламининг кенгайиши мамлакатдаги камбағаллик даражасининг пасайиши ва истеъмолад бюджетидан ортиқча жамғармалар ҳисобига мамлакатнинг инвестицион салоҳиятини янада ортишига таъсир этади.

Аҳоли даромадларини тартибга солиш механизмида пировард мақсад аҳолининг барча қатламларининг турмуш фаровонлигини максимал даражасини таъминлаш ҳисобланади. Аҳолининг турмуш фаровонлигини моддий негизини даромадлар ташкил қилсада, ушбу даромадлар ҳисобига истеъмолад ва жамғариш фондларининг шаклланиши, истеъмолад фондининг сифат таркиби турмуш фаровонлик ёки камбағалликнинг асосий мезонларини ташкил қилади.

Шу нуқтаи назардан, аксарият ҳолларда солиқ тизимининг аҳоли даромадларига таъсирини тадқиқ қилиниши кузатилган бўлсада, бизнинг фикримизча солиқ тизимини аҳоли турмуш фаровонлиги ва хусусан уларнинг даромадлари билан параллел равишда харажатларига таъсирини комплекс тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар шарҳи. Аҳоли даромадларини изчил ошириш ва унинг ижтимоий қатламлари ўртасидаги даромадлар тенгсизлигини тартибга солишининг молиявий механизми илмий-назарий ва амалий асосларига бағишланган замонавий

тадқиқотлар⁸⁸ А.Алесина ва Д. Родрик, Р. Агион, Е. Кароли ва С. Гарсия-Пенасоли, Д. Асемугли, М.Фридман, Ж.М.Кейнс, О.Галор ва Х. Занг, Р. Перотти, Е. Саез, Т. Пикети ва А.Голдхаммер ва бошқалар томонидан ўрганилган.

А. Маршаллнинг бир Шиллинг пул бирлигини бой ижтимоий қатлам аҳоли қатламига нисбатан камбағалга келтирадиган бахт бениҳоя юқори эканлиги ҳақидаги аргументи ҳам тасдиқлайди⁸⁹.

Lynch ва бошқаларнинг фикрича, даромадлар тенгсизлиги ва соғлиқ боғлиқлиги тўғрисидаги гипотезага асосан аҳоли ўлими ва саломатлигига даромад тақсимоли кучли таъсир кўрсатади. Гипотеза учун далиллар даромадлар тенгсизлигини камайтиришга қаратилган қайта тақсимлаш сиёсатини қўллаб-қувватлайди. Баъзи истиснолардан ташқари, жумладан, Wagstaff ва van Doorslaer, Mellor ва Milyo, Gravelle, Beckfield ҳамда Jen ва бошқалар олиб борилган тақиқотларни ҳисобга олган ҳолда, иқтисодчи олимлар (Shmueli 2004; De Vogli ва бошқалар 2005; Ram 2006; Dorling ва бошқалар 2007; Babones 2008; Karlsson ва бошқалар 2009; Biggs ва бошқалар 2010; Idrovo ва бошқалар 2010) томонидан олиб борилган аксарияти охириги илмий тадқиқотларнинг натижаларида ушбу гипотеза ўз тасдиғини топган.

Шунингдек, Galor ва Tsiddon, Foellmi ва Zweimullerларнинг таъкидлашича, даромад тенгсизлиги Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари ва технологияларни ривожланишига ёрдам беради ва бу иқтисодий ўсишга олиб келади⁹⁰.

Saez фикрича, иқтисодий ўсиш мамлакатнинг иқтисодий барқарорлик ўлчови сифатида кенг қўлланилади ва тараққиёт ва

⁸⁸ Alesina, A. and Rodrik, D. 1994. Distributive politics and economic growth. Quarterly Journal of Economics, 109, 2, pp. 465-90.; Acemoglu, D. 2007. An Introduction to Modern Economic Growth. Journal of Economic Theory, Elsevier, vol. 147(2), pages 545-550.; Aghion, P., Caroli, E., and Garcia-Peñalosa, C. 1999. Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories. Journal of Economic Literature Vol.37(4), 1615-1660; Friedman M., John Maynard Keynes // Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly. — 1997.; Bogle, John C. The Clash of Cultures: Investment vs. Speculation, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons., 2012.; Galor, O. and Zang, H. 1997. Fertility, income distribution, and economic growth: theory and cross-country evidence. Japan and the World Economy, 9, 2, pp. 197-229.; Perotti, R. 1996. Growth, Income Distribution, and Democracy: What the Data Say. Journal of Economic Growth, 1(2), 149-187. Retrieved April 15, 2020,

from: www.jstor.org/stable/40215914; Saez, E. 2020. Striking it Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States (Updated with 2018 estimates). Retrieved: March 25th, 2020. From: eml.berkeley.edu/~saez/saez-UStopincomes-2018.pdf.; Piketty, T., and Goldhammer, A. 2015. The Economics of Inequality. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press. Retrieved May 16, 2020, from www.jstor.org/stable/j.ctvjnrk.

⁸⁹ Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т.-М.: Инфра-М., 1993.-217 с.

⁹⁰ Galor, O., and Tsiddon, D. 1997. Technological Progress, Mobility, and Economic Growth. The American Economic Review, 87(3), 363-382. Retrieved May 16, 2020, from www.jstor.org/stable/2951350.; Foellmi, R., and Oechslin, M. 2008. Why progressive redistribution can hurt the poor. Journal of Public Economics, 92(3-4), 738-747.

бошқа ҳодисаларнинг иқтисодий ўсишга таъсири макроиқтисодиётнинг муҳим муаммосидир. Ўтган бир неча ўн йилликлар ичида, даромад тенгсизлик дунё бўйлаб сезиларли даражада ортиб бормоқда⁹¹. Сиёсатчилар томонидан инқирозлар даврида ижобий натижаларга эришиш учун даромадлар тенгсизлигининг иқтисодий ўсишга таъсирини баҳолашга катта қизиқиш билдирилган⁹².

Шунга қарамай, даромадлар тенгсизлиги иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатадиган каналларни тушунтиришда турли мунозаралар ноаниқ прогнозлар билан кўплаб назарияларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Масалан, Perotti, Alesina ва Rodrikларнинг таъкидлашича, аҳоли даромадлари тенгсизлиги ҳукуматлар томонидан қайта тақсимлаш сиёсати ва аҳолининг бой қатлами учун юқори даромад солиғи орқали киритилган номуаносибликлар туфайли иқтисодий ўсишга салбий таъсир қилади⁹³.

Acemoglu фикрича эса, давлат бюрократияси ва самарасиз институтлари иқтисодий ўсишга таъсир қилади ва бу муаммо даромадлар тенгсизлигини ошириш орқали кучаяди⁹⁴. Бундан ташқари, Galor, Zang, Aghion ва бошқаларнинг таъкидлашича, аҳоли даромадлари тенгсизлиги иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатади, номукамал капитал бозорлари туфайли аҳолининг кам таъминланган қатламлари учун таълимга киришга тўсқинлик қилади ва мамлакатда инсон капиталининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунингдек, даромадлар тенгсизлиги ижтимоий муаммоларнинг ўсиши туфайли сиёсий беқарорликка олиб келади ва шунинг учун иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатади, чунки инвестициялар учун рағбатлантиришлар бўлмайди. Бироқ, бошқа иқтисодчи олимларнинг фикрича, даромадлар тенгсизлиги ўсишга ҳисса қўшади, чунки у аҳолининг бой қатламларида жамғаришни оширади ва бу йирик ҳажмдаги инвестицияларни амалга оширишни таъминлайди.

Иқтисодчи А. Агзамов Ўзбекистонда жисмоний шахслардан олиннадиган даромад солиғини прогрессив моделдан текис шкалага асосланган моделига ўтиш билан боғлиқ ислохотларга тўхталиб таъкидлаганидек, “Даромад солиғини ҳисоблаш учун солиқ базасига нисбатан қўлланиладиган прогрессив солиқ ставкаларининг 2 ва 3 шкаалари бўйича минимал иш ҳақининг асос қилиб олиниши уларнинг ортиши ҳисобига солиқ тўловларининг миқдор жиҳатидан кўпайиб боришига олиб келади”⁹⁵.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳоли бандлиги тўғрисида”ги 2020 йил 20 октябрдаги ЎРҚ-642 сон Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида»ги, 2019 йил 14 майдаги ПФ-5718-сон «Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2020 йил 29 августдаги “2020-2021 йилларда

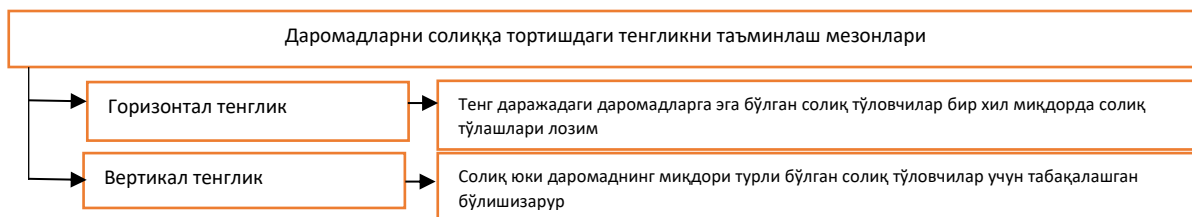
иқтисодий ўсишни тиклаш ва иқтисодиёт тармоқлари ҳамда сохаларида тизимли таркибий ислохотларни давом эттириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 529-сонли Қарори ҳамда мазкур фаолиятга доир бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш орқали уларнинг реал даромадларини ошириш, даромадлар тенгсизлигини барқарорлаштиришнинг концептуал асослари қўйидагилардан иборат бўлиши зарур:

1. Аҳоли даромадларини солиққа тортиш тизими улар фаолиятининг ижтимоий аҳамиятидан қатъий назар вертикал ва горизонтал тенглик принципларини таъминлашга йўналтирилиши лозим.

Маълумки, замонвий иқтисодий маконда мавжуд оптимал солиқ тизими бир хил даромадга эга бўлган ёки турли фаолиятдан даромадларга асосланган солиқ тўловчилар учун ижтимоий адолат принципларига асосланган солиқ режимини шакллантириш ҳисобланади. Ушбу солиқ тизими аввало солиқ тўловчилар томонидан давлат бюджетига солиқ тўловларининг тўлашдан иштиёқларининг иқтисодий асосини ташкил қилади. Ушбу жиҳатдан кўриб чиқадиган бўлсак, жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимидаги яна бир муаммолардан бири бир хил даромадга эга бўлган солиқ тўловчи жисмоний шахсларга нисбатан бир хил ёндошувдаги солиқ режимининг амал қилмаслигини ифодаловчи горизонтал тенгсизликнинг мавжудлигидир. Хусусан, солиқ тизими даромад даражаси бир хил бўлган солиқ тўловчилар категорияси учун мувозанатли солиқ юкини таъминлаши зарур. Бундан ташқари фаолиятининг алоҳида турларига қараб солиқ ставкаларини табақалаштирилиши вертикал тенгсизлик муаммоларини келтириб чиқаради. Масалан, амалдаги Солиқ Кодексига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Резидентлари бўлган жисмоний шахсларнинг даромадларига 12 фоизлик солиқ ставкаси бўйича солиқ солиниши белгиланган⁹⁶. Шу билан бир қаторда дивидендлар ва солиқ тарзидаги даромадларга 5 фоизлик ставка бўйича солиқ солиниши белгиланган. Демак, акциядорлик жамиятида ишловчи ва маълум даражада акциядор ҳисобланган солиқ тўловчи учун даромадни дивиденд шаклида олиш маълум фискал афзалликларни вужудга келтиради. Гарчи ушбу солиқ ставкаларига асосланган солиққа тортиш режими молиявий тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш учун иштиёқни рағбатлантирса-да, бизнинг фикримизча дивидендлар бўйича олиннадиган даромадларга ҳам солиқ ставкасини бир хил яъни 12 фоиз даражада белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, турли даражадаги даромадларга эга бўлган солиқ тўловчи жисмоний шахсларга нисбатан бир хил солиқ режимининг амал қилиши натижасида эса вертикал тенгсизликнинг вужудга келишини кузатишимиз мумкин (1-расм).

1-расм. Солиққа тортиш соҳасида тенглик мезонлари⁹⁷.

⁹¹ Saez, E. 2020. Striking it Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States (Updated with 2018 estimates). Retrieved: March 25th, 2020. From: eml.berkeley.edu/~saez/saez-USTopIncomes-2018.pdf.

⁹² Piketty, T., and Goldhammer, A. 2015. The Economics of Inequality. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press. Retrieved May 16, 2020, from www.jstor.org/stable/j.ctvjnjk.

⁹³ Alesina, A. and Rodrik, D. 1994. Distributive politics and economic growth. Quarterly Journal of Economics, 109, 2, pp. 465-90.; Perotti, R. 1996. Growth, Income Distribution, and Democracy: What the Data Say. Journal of Economic Growth, 1(2), 149-187. Retrieved April 15, 2020, from: www.jstor.org/stable/40215914.

⁹⁴ Acemoglu, D. 2007. An Introduction to Modern Economic Growth. Journal of Economic Theory, Elsevier, vol. 147(2), pages 545-550.; Acemoglu, D., Ticchi, D., & Vindigni, A. 2011. Emergence and persistence of inefficient states. Journal of the European Economic Association, 9(2), 177-208.

⁹⁵ Агзамов А. Т. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш / Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент 2019 й.

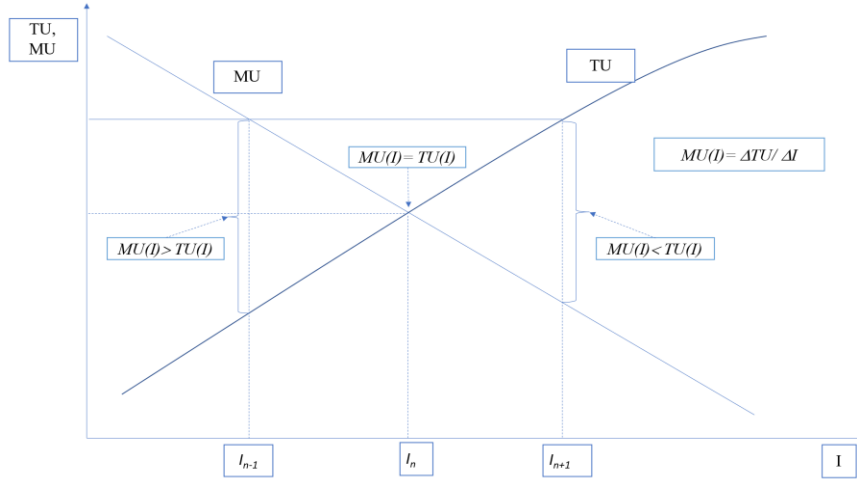
⁹⁶ Қаранг <https://lex.uz/docs/4674902>

⁹⁷ Вохид Уринов “Солиқ юки: даромадлар тенг, аммо...” // “XXI asr” ижтимоий-сиёсий газетаси, 2018 йил 24 май, 21 (759)

Амалдаги даромадни солиққа тортиш тизими текис шкаладаги солиқ ставкаларига асосланиб, ушбу солиққа тортиш тизими даромадларнинг маржинал нафлилик мезонларига жавоб бермайди. Бу борада, шунга алоҳида таъкидлаш жоизки, 1 млн. сўм даромаднинг нафлилиги ушбу даромадни тасарруф қилувчи индивидларнинг даромадлилик даражасига боғлиқлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Масалан, бой қатлам

аҳоли учун 1 млн. сўм даромаднинг нафлилиги, камбағал индивидлардан паст даражада бўлади.

Даромаднинг ортиб бориши унинг умумий нафлилигини (TU) орттурса-да, маржинал нафлиликнинг (MU) тушиб боришини таъминлайди.

2-расм. Аҳоли даромадлиги ва унинг ўзгаришининг даромадлар умумий ва маржинал нафлилигини ўзгаришига таъсири.

2-расмдан кўриниб турганидек, жамиятдаги шакллантирилган даромадлар қанчалик мувозанатли тақсимланса, биринчи навбатда даромадлар даражаси деградацияси бўйича тафовутни қисқариши орқали аҳоли ижтимоий қалами ўртасида маржинал ва умумий нафлилик даражаси тақсимланишини мувозанатлаштириш имкониятларига эга бўлинади. Жамиятдаги неъматлар қанчалик адолатли тақсимланиш даражаси, ижтимоий фаровонликни шаклланишига таъсир этади.

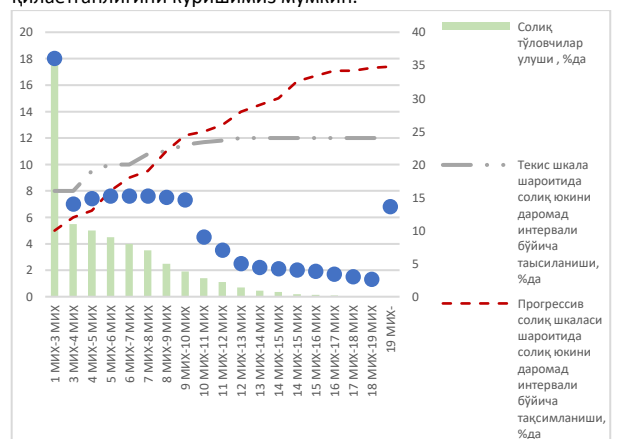
Аҳоли даромадлари даражасининг маълум стационар нуқтасидаги (I_{n-1}) интервалда даромадларнинг умумий нафлилиги (TU(I)) маржинал нафлиликдан (MU(I)) кичик бўлади. Бунда даромаднинг иқтисодий ёки ижтимоий қадр қиммати ўта юқори бўлиб, ушбу интервалдаги даромадлилик асосан кам таъминланган аҳоли қатлами учун хосдир. Даромадларнинг умумий нафлилиги (TU(I)) маржинал нафлиликдан (MU(I)) катта бўлган интервал (I_{n+1}) стационар нуқтада таъминланиб, ушбу интервалдаги даромадлар аҳолининг бой ижтимоий қатламга мансубдир. Муболаға тарзида айтганда 50 млн. сўм ойлик маош олиб ишлаётган индивидга нисбатан 5 млн. сўм ойлик олиб ишлаётган индивид учун 1 млн. сўмнинг қадр қиммати ўта юқоридир.

2. Аҳоли даромадларини текис шкаладаги солиққа тортиш тизими истеъмол таркиби ва жамғариш нормасига макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш нуқтаи-назардан позитив таъсир этса-да, аҳоли ижтимоий қатламлари ўртасидаги даромадлар тенгсизлигини кучайтириш risksини вужудга келтиради.

Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизимининг 3 асосий шаклланган модели мавжуд бўлиб, Ўзбекистон амалиётида прогрессив солиққа тортиш тизимдан текис солиққа тортиш тизимига ёки пропорционал солиққа тортиш тизими амал қилмоқда. Ушбу солиққа тортиш амалиётига ўтишдан мақсад аввало, солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, солиқ юкини қисқартириш орқали аҳолининг шахсий тасарруфидаги даромадларини ошириш, норасмий даромалларини легаллаштириш орқали солиқ базасини ошириш ҳисобига бюджетга тушумларни кўпайтириш ҳисобланади.

Лекин текис шкалага асосланган даромадларни солиққа тортиш тизими иш ҳақи ва бошқа даромад манбалари бўйича аҳоли даромадлари даражаси бўйича тафовут мавжудлиги шароитида даромадларни тартибга солиш ва уларни мувозанатлаштириш нуқтаи назардан прогрессив солиққа тортиш тизимига нисбатан самарасиз ҳисобланади.

Прогрессив солиқ ставкалари кесимида даромадларнинг қуйи интерваллари бўйича солиқ тўловчилар сонининг юқори салмоқи назарда тутилиб, текис шкалага ўтиш шароитида (амалдаги солиққа тортиш тизими) белгиланган 12 фоизлик солиқ ставкаси паст даражада эга аҳоли қатлами учун солиқ юкининг ортишини бўйича хулосалар тизимлаштирилган. Ҳақиқатда минимал иш ҳақи кесимидаги даромадлар интервали бўйича солиқ тўловчилар жами солиқ тўловчилар таркибида асосий салмоқни ташкил қилишини ХВЖ экспертлари ҳам тасдиқлашган. Қуйидаги 3-расмдан ҳам кўриш мумкинки, 2018 йилда 1-3 минимал иш ҳақи интервалидаги даромадлар жами аҳоли даромадларининг қарийиб 18 фоизини ташкил қилиб, 3-4 минимал иш ҳақидаги даромадлар билан қўшиб ҳисобланганда жами даромадларнинг қарийиб 25 фоизини ташкил қилаётганлигини кўришимиз мумкин.

3-расм. Жами аҳоли даромадларида минимал иш ҳақи интервалидаги даромадлар ва солиқ тўловчиларнинг тақсимланиш улуши чизмаси⁹⁸.

Текис шкалага асосланган солиққа тортиш тизими шароитида даромадлар интервалидаги солиқ юкининг солиштирма таҳлиллари шуни тасдиқлайдики, кам даромад олувчи аҳоли қатлами ва юқори даромад олувчи аҳоли учун солиқ юкининг нисбатан тенг тақсимланиши кузатилади. Таҳлилар кўрсатмоқдаки, даромаднинг 8-9 минимал иш ҳақи интервалида прогрессив ва текис шкаладаги солиқ юкининг нисбатан тенглашуви кузатилади. Бошқача айтганда текис солиққа тортиш

тизимини жорий қилиниши натижасида марказий ставкани 12 фоиз қилиб белгиланиши паст даражада даромад олувчи аҳоли зиммасидаги солиқ юкининг ортишига ва юқори даромад олувчи аҳоли зиммасидаги солиқ юкининг пасайиши таъминлайди. Демак, юқоридаги ҳолатда даромадларнинг турли даражаларида солиқ юкининг нисбатан тенг тақсимланиши ҳисобига даромадлар ўртасида тафовутнинг кучайишига солиқ тизимининг таъсирини вужудга келтиради.

Буни кейинги йилларда аҳоли даромадлари ва уларни турли гуруҳлари бўйича тақсимланишига оид навбатдаги статистик маълумотларда кўришимиз мумкин.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси даромадларини аҳолининг 20 фоизли гуруҳлари бўйича нотекис тақсимланиши⁹⁹

Квинтил гуруҳлари	2017	2018	2019	2020	2021
I	9,3	9,3	9,1	8,5	8,4
II	13,6	13,6	13,6	13,3	13,4
III	17,3	17,2	17,4	17,2	17,5
IV	21,8	22,0	22,6	22,6	23,0
V	37,9	37,8	37,3	38,3	37,6
Аҳоли даромадларининг квинтил гуруҳлари бўйича табақаланиш коэффициенти	4,075	4,065	4,099	4,506	4,476

1-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, 2019 йилдан текис шкалага асосланган жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизимини жорий қилиниши билан параллел равишда аҳоли даромадларининг квинтил гуруҳлари бўйича табақаланиш коэффициенти 2020 йилда 4,506, 2021 йилда эса 4,476 ни ташкил қилиб, 2017-2019 йилларга

нисбатан юқори кўрсаткични ташкил қилмоқда. Демак, аҳоли даромадлари ўртасида табақаланиш даражаси юқори бўлмоқда.

Буни аҳолининг 10 фоизлик гуруҳи бўйича даромадларини туркумлаш орқали аҳоли даромадлилик кўрсаткични солиштирма таҳлилларидан ҳам кўришимиз мумкин.

Дециль гуруҳлари	2017	2018	2019	2020	2021
I дециль	3,9	3,9	3,7	3,4	3,3
II дециль	5,5	5,4	5,3	5,1	5,1
III дециль	6,4	6,4	6,4	6,2	6,2
IV дециль	7,2	7,3	7,3	7,1	7,2
V дециль	8,1	8,1	8,2	8,1	8,2
VI дециль	9,1	9,1	9,2	9,1	9,3
VII дециль	10,2	10,3	10,5	10,5	10,6
VIII дециль	11,6	11,7	12,1	12,1	12,5
IX дециль	13,9	14,1	14,7	14,8	15,2
X дециль	24,1	23,7	22,6	23,5	22,5
Аҳоли даромадларини дециль гуруҳлари бўйича табақаланиш коэффициенти	6,2	6,1	6,0	6,9	6,8

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси даромадларини аҳолининг 10 фоизли гуруҳлари бўйича нотекис тақсимланиши¹⁰⁰

2-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкинки, аҳоли даромадларининг дециль гуруҳлари бўйича табақаланиш коэффициенти 2017 йилда 6,2 ни ташкил қилган бўлса, ушбу кўрсаткич 2021 йилга келиб 6,8 ни ташкил қилмоқда.

Гарчи аҳоли даромадлари даражаси уларнинг истемол ва жамғариш иштиёқларига таъсир этиб, даромадлилик

даражасининг ортиб бориши жамғариш орқали инвестицион фаолиятга чегаравий мойилликнинг ортишига ҳам таъсир этади. Демак, табиий равишда солиқлар аҳоли даромадларининг номинал қийматига этаъсир этибгина қолмасдан, унинг реал қиймати орқали ифодаланган харид қобилияти паритетига таъсир этиш орқали уй хўжалиklarининг истемол ва жамғариш

⁹⁸ Геертен Михиелсе, Рассел Крелов, Нарине Нерсесян и Жан-Франсуа Уен. Ўзбекистан: Обзор налоговой системы Доклад по технической помощи. 2018 г. Апрель.-27 с. // Fiscal Affairs Department International Monetary Fund 700 19th Street NW Washington, DC 20431 USA * <http://www.imf.org/capacitydevelopment>).

⁹⁹ ЎзРДСК расмий сайти маълумотлари (www.stat.uz)

¹⁰⁰ ЎзРДСК расмий сайти маълумотлари (www.stat.uz).

нормасига ҳам таъсир этади. Бу ўз навбатида солиқ тизими орқали уй хўжалиklarининг истеъмол ва жамғариш меъёрларига таъсир этиш орқали мамлакат иқтисодиётини жорий ва

итиқболда ривожланишини тартибга солиш имкониятларини ҳам яратади.

3-жадвал

Текис шкала ва прогрессив солиққа тортиш тизимининг аҳоли истемол ва жамғариш фондларига таъсирининг солиштирма таҳлили¹⁰¹

Шкала турлари	ЖШОДС муқобил вариантлари				Текис шкала (2021 йилги статистика)			
	Прогрессив (2018 йилги маълумотлар асосидаги статистика)							
Даромад интервали	1 МИҲ	5 МИҲ гача	10 МИҲ гача	10 МИҲ дан юқори	1 МИҲ	5 МИҲ гача	10 МИҲ гача	10 МИҲ дан юқори
Ставкалар, %	0	7,5	16,5	22,5	12			
Жами тўланган солиқдаги даромад интервали улуши, % да	-	38,7	41,9	18,4	17,6	42,8	23,1	16,3
Ўртача маржинал ставка, %да	9,6				12			
Солиқи тўлангандан кейинги шахсий тасарруфдаги даромадни сарфланиши бўйича аҳоли харажатларининг таркиби, фоизда								
Истемол, (С)	100	100	68,91	64,81	100	100	61,32	43,64
Жамғариш (S)	-	-	21,86	19,37	-	-	12,37	14,51
Инвестициялар (I)	-	-	9,23	15,82	-	-	26,31	41,85
Даромад солиғини текис шкаласини жорий қилишни аҳоли истемол ва жамғариш фондлари нисбатига таъсири								
Истемол, (С)					-	-	-7,59	-21,17
Жамғариш (S)					-	-	-9,49	-4,86
Инвестициялар (I)					-	-	+17,08	+26,03

3-жадвалдан кўриш мумкин, 2018 йилгача бўлган солиққа тортиш тизимида (прогрессив) даромад интервали кесимидаги солиқ ставкалари асосида жами ҳисобланган солиқ суммасига нисбатан ҳисобланадиган маржинал солиқ ставкаси 9,6 фоизни ташкил қилган. Текис шкалага асосланган солиққа тортиш тизимида эса 12 фоизлик ставкада солиққа тортиш тизими амал қилиб, биринчи (1 МИҲ) ва иккинчи (5 МИҲгача) интервалдаги даромадлар асосан истеъмол эҳтиёжларни сарфлаш учун истеъмол бюджетини шакллантиришга сарфланиб ҳар иккала солиққа тортиш тизимида ҳам ўзгармайди. Учинчи ва тўртинчи интервал бўйича шаклланадиган шахсий тасарруфидаги даромадлар истеъмол ва жамғариш нисбатларида ўзгариш кузатилиб, жамғаришнинг мақсадли йўналишини ўзида мужассамлаштирувчи инвестицион иштиёқнинг (+17,08; +26,03) ортиб борганлигини кўришимиз мумкин.

5. Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги ҳолатлар даромад солиғи бўйича қуйидаги хулосаларни тизимлаштириш мумкин:

Биринчидан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бюджет даромадларини шакллантиришда асосий фискал фактор ролини ўйновчи солиқ ҳисобланиб, аҳоли даромадларига ҳам юқори даражада таъсир этувчи солиқ ҳисобланади.

Иккинчидан, ушбу солиқ бўйича амалга оширилган прогрессив солиққа тортиш тизимидан текис шкалага асосланган солиққа тортиш тизимига ўтилиши умумий контекстда солиқ юқини пасайтиришга имконият яратиши зарур бўлса-да, даромад интервали бўйича паст даромадга эга аҳоли учун нисбатан юқори

солиқ юқини таъминламоқда. Юқори даромад интервалидаги даромад олувчи аҳоли қатлами учун эса солиқ юқининг қисқариши кузатилмоқда. Ушбу ҳолатлар жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи макро кўламда аҳолининг истеъмол харажатларига солиқ тизимининг таъсирини кучайишига олиб келган.

Учинчидан, макроиқтисодий тартибга солиш тизимининг асосий инструментларидан бири бўлган амалдаги жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизими солиққа тортиш мамлакатда яратилган аҳоли даромадларини жамғармалар сифатида тўпланиши ва инвестицион феоликни рағбатлантириш хусусиятига эгадир.

Тўртинчидан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича даромад олувчи аҳолининг истеъмол харажатларини яхшилаш, улар зиммасидаги солиқ юқини пасайтириш ва пировард натижада даромадларни солиққа тортишда ижтимоий адолатлилик тамойилига риоя қилиш мақсадида солиққа тортилмайдиган минимумни жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Демак, умумий хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, аҳоли даромадларини солиқлар воситасида тартибга солиш сиёсати, улар шахсий тасарруфидаги даромадларнинг оптимал ижтимоий нафлилиги шароитида $(MU(I)) = TU(I)$ даромадларнинг табақалашувини олдини олиш, мувозанатлаштириш вазифасини бажариши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т.-М.: Инфра-М., 1993.-217 с.
2. Агзамов А. Т. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш / Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент 2019 й.
3. De Vogli, R., R. Mistry, R. Gnesotto, and G.A. Cornia. 2005. "Has the relation between income inequality and life expectancy disappeared? Evidence from Italy and top industrialized countries." J Epidemiology and Community Health 59(2): 158-162.

4. Dorling, D., R. Mitchell, and J. Pearce. 2007. "The global impact of income inequality on health by age: an observational study." BMJ 335(7625): 873-

5. Хожиев Ж.Д. Аҳолининг реал даромадлари бўйича фарқланиш даражасини камайтириш механизми.

6. Гришанова И. А. Эконометрический анализ влияния социально-экономических факторов на среднемесячную заработную плату населения России. https://elibrary.ru/download/elibrary_36709838_9549115.

¹⁰¹ ЎзРДСҚ маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

7. Тохтарова В.С. Дифференциация доходов населения: проблемы и факторы // Вестник Хмельницкого национального университета. 2011. № 6. С. 216–220.
8. Чернов С.Б., Захарова А.В. Налог на доходы физических лиц как инструмент государственного регулирования экономики: российский и международный опыт. Экономические науки •2020•№11(192). <https://ecsn.ru>.
9. Шевяков А.Ю., Кирута А.Я. Неравенство, экономический рост и демография: неисследованные взаимосвязи. М.: М-Студио, 2009. 192с.
10. Кирута А.Я. Влияние неравенства на качество человеческого потенциала в России //Вестник Института социологии. 2011. № 3.С. 73–84.
11. Малкина М.Ю. Институциональные основы неравенства доходов в современной экономике // Journal of Institutional Studies (Журнал институциональных исследований). 2016. № 1(8). С. 100–120.
12. Овчарова Л.Н., Попова Д.О., Рудберг А.М. Декомпозиция факторов неравенства доходов в современной России // Журнал Новой экономической ассоциации. 2016. № 3(31). С. 170–186.
13. Лаптева Е. В., Огородникова Е. П., Портнова Л.В. Оценка факторов, влияющих на денежные доходы российского населения. Электронный научный журнал «Век качества» ISSN 2500-1841 <http://www.agequal.ru>.
14. Карпучно И.А., Гучмазова Д.А.2021. Эконометрическая модель выявления факторов дифференциации доходов населения. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46618512>.

PEYZAJNING IJTIMOYIY - PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O'RNI

Jumanova Shahnoza Ikromjonovna
Qo'qon universiteti katta o'qituvchisi (PhD)

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil
Jurnal soni: 1
Maqola raqami: 22
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.259>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada peyzajning badiiy adabiyotdagi vazifalari, jumladan ijtimoiy-psixologik motivni anglatishdagi o'rne, ijtimoiy voqelik ham tabiat tasviri vositasida aks etishi, shoirning ichki kechinmalari tabiat unsurlarining obrazga aylanishi orqali namoyon bo'lish holatlari Rauf Parfi, SHavkat Rahmaon, Usmon Azim kabi shoirlarning ijod na'munalari misolida yoritib berilgan.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Peyzaj lirikasi, detal, psixologik motiv, jarayon, janrlar, peyzaj unsurlari, an'ana, ramz, obraz, poetik tafsil, poetik ramz

Kirish. Peyzaj atamasi Yevropa adabiyotida "landshaft" istilohi sifatida ham qo'llaniladi. Bu termin asosan tasviriy san'atda ishlatilishi ba'zi tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Lekin tasviriy san'atdagi peyzaj vizual tasvirga, adabiyotdagi peyzaj so'zga asoslanishi bilan farqlanadi. Peyzaj she'riyatida shartli besh ko'rinish tasnif etiladi. Unga ko'ra, tabiat obrazlarini jonlantirish (insoniyashtirish) orqali amalga oshiriladigan psixologik tasvirda shoir-lirik qahramon insonga xos bo'lgan xususiyatlarni tabiat hodisalari, jonli hayvonlar, o'simlik va shu kabilarga singdirib borish hamda ularni jonlantirish bilan kechinmani tasvirlaydi. Ikkinchi, tabiat bilan bog'liq poetik tafsillar (detallar) vositasida amalga oshiriluvchi ko'rinishida shoirning maqsad-e'tibori o'z qahramonining ichki ruhiy olami va tashqi olamini ochib berishga qaratiladi. "Lirik qahramonning hislat-fazilatlarini tabiat bilan bog'liq poetik detallar orqali yaxlit manzarani vujudga keltiradi. Ko'ngil kechinmalarini konkret tabiiy holat va vaziyatda aks ettirish orqali esa ikki yo'nalish-tabiat fasllari va tabiiy holat e'tiborga olinadi hamda lirik qahramonning ruhiy holati o'sha tabiiy vaziyatlarga hamohang tarzda real tasvirlanadi".¹⁰² Ruhiiy parallelizm vositasida shoir ko'ngil olamining haroratli kechinmalarini tabiat bilan yonmayon qo'yib tasvirlaydi. Aslida hamma vaqt ham peyzaj lirikasida inson va tabiat parallel tarzda tasvirlanadi. She'riy san'atlar vositasida lirik qahramonning kechinmalarini ta'sirchanlik bilan tasvirlanadi. Bu shoirga fikrining kuchli va hissiyot bilan tasvirlashiga imkon yaratadi. Bu ko'rinishlarning barchasi umumlashib, tasvirda psixologik portret yaratishga imkon tug'diradi. "Lirik asarlarda janr qaydi nisbatan kam uchraydi. Janr qayd etilgan she'rlarga e'tibor qilinsa, ularda qaysidir ma'nodagi odatdan tashqarilik borligini ko'rish qiyin emas. Deylik, milliy she'riyatimiz uchun noodatij janrda yozilgan she'rlar sarlavhasi ostida elegiya, epitafiya, epigramma, rondo, rondel, xokku, tanka kabi qaydlarni ko'p uchratamiz. Ba'zan esa she'r janrini manzara (peyzaj), noktyurn, natyurmort, triptix, avtoportret kabi rassomlik san'ati janrlari nomi bilan qayd etadilar".¹⁰³

Adabiyotlar tahlili. "Adabiy atamalar va tushunchalar ensiklopediyasi"da peyzajga quyidagicha ta'rif berilgan: "Peyzaj – odamning o'zini o'rab turgan tabiiy muhiti va har qanday ochiq maydonning tasviridir".¹⁰⁴ O'zbek tilidagi adabiyot nazariyasiga oid darslik va qo'llanmalarda esa jumladan, Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitobida "Badiiy asardagi tabiat tasviri peyzaj (manzara) deb ataladi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, asarning g'oyaviy-estetik quvvatini oshiradi",¹⁰⁵ deya ta'rif berilgan bo'lsa, "Adabiyotshunoslik lug'ati"da yuqoridagi ta'riflarga monand fikrlar bilan birga peyzajning statik, dinamik ko'rinishlari, shuningdek, ayrim funksiyalari haqida so'z boradi.¹⁰⁶ Peyzaj lirikasining mazmun

mohiyati va maqsad-vazifalari haqida esa: "Peyzaj lirikasida tasvirlangan tabiat manzarasida lirik sub'ekt qalbi suratlanadi. Lirik sub'ekt qalbidan o'tkazib berilgan manzara oniy kayfiyatning obraziga aylanadi. Shu ma'noda peyzaj lirikasida tabiatni tasvirlash maqsad emas, balki bir vositadir... Ko'p hollarda she'rda tasvirlangan manzara ramziy obrazga aylanadi. Va mavjudlikning mangu muammolari ijtimoiy hayot, inson fe'l-atvori, hayotning mazmuni va shakllar mohiyatini obrazli tarzda ochib berishga qaratiladi",¹⁰⁷ deb yozilgan.

Adabiyotshunos Sebinaga ko'ra peyzaj harakat joyi va vaqtini belgilaydi, syujet motivasiyasi vazifasini bajaradi, psixologizmni yaratish va muallifning sub'ektiv rejasining namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.¹⁰⁸ M.Sultonova esa "Peyzaj san'ati" kitobida asosan peyzajning voqelar kechadigan makon va qahramon ruhiy olamini ko'rsatish kabi ikki vazifasini Oybekning "Navoiy", O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" va P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanlari misolida yoritadi.¹⁰⁹

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda biografik, qiyosiy metoddan foydalanildi. Biografik metod badiiy asarni muallifining hayot yo'li kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslangani bois undagi qator o'rinlar muallif biografiyasi kontekstida yorqinroq anglashiladi. Shunga ko'ra biografik metod asarga muallif tomonidan yuklatilgan mazmunni anglashda etakchi ahamiyat kasb etadi. Qiyosiy metod badiiy asarni boshqa asar(lar) bilan qiyosan tahlil qilishni tutadi. Qiyoslash ob'ekti tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Mumtoz adabiyotda peyzaj unsurlari oshiq holi va yor go'zalligining tashbehiga xizmat qilgan bo'lsa, XX asrga kelib, o'zbek she'riyatidagi peyzajning bu funksiyasi o'zgardi. Endilikda tabiat tasviri ijtimoiy-psixologik motivni anglatishda ko'maklashuvchi vositaga aylandi. Lekin sof tabiat lirikasi ham unutilgani yo'q. Ayniqsa, Oybek she'riyati sof peyzaj lirikasiga dalil bo'la oladi. Cho'lponda ham to'laligicha tabiat manzarasiga bag'ishlangan she'rlar ko'pchilikni tashkil etadi. Cho'lponning she'riyatda tutgan o'rni haqida Oybek shunday yozadi: "Cho'lpon yangi adabiyotda yangi narsalar yaratdi. Muvashshah adabiyoti o'rniga bu kunning badiiy zavqiga yarasha, yoqimli, go'zal she'rlar o'rtaga chiqardi. Bugungi yosh nasl uning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini ko'p sanadi. Undan ko'p go'zalliklar oladi..."¹¹⁰

Ko'z oldimdan oqib yotgan Zarafshon,
Yosh boladek erkalaydir, o'ynaydir;
Hovliqma ham bo'lsa o'zi ko'p chaqqon,
Uncha-muncha to'siqlarni qo'ymaydur.¹¹¹

¹⁰² Литературная энциклопедия терминов и понятий. 2001 – Москва: НПЦ "Интелвак", – С.732.

¹⁰³ Дилмурод Куронов . 2018. Назарий қайдлар. – Тошкент: Akademyashr., – Б. 41.

¹⁰⁴ Литературная энциклопедия терминов и понятий. 2001 – Москва: НПЦ "Интелвак", – С.732.

¹⁰⁵ Izzat Sul'ton . 2005. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent, O'qituvchi, –B. 116.

¹⁰⁶ Dilmurod Quronov . Mamajonov M, Sheralieva M. 2010. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademyashr., –B. 220.

¹⁰⁷ O'sha manba. – B. 221.

¹⁰⁸ Фейсенко.Э.Я. 2008. Теория литературы. – Москва: Мир, – С.17.

¹⁰⁹ Султонова М. 1983. Пеизаж санъати. – Тошкент: Фан.

¹¹⁰ Ойбек. 2004. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак? Чўлпон ва танқид. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, –Б. 35.

¹¹¹ Чўлпон. 1994. Асарлар. 1 жилд. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, –Б. 5.

Cho'lonning ushbu "Zarafshon" nomli she'riga "safar kundaligi" jumlasini sarlavha ostiga tirkab qo'yilgan, bundan ko'rinadiki, shoir o'zi kezzgan Zarafshon bo'ylarining manzarasini tasvirlaydi. She'r boshdan-oyoq Zarafshon tasviriga bag'ishlangan.

"Kuz" nomli she'rida Sharqqa kuz faslining kirib kelishi tasvirlanadi.

Qora bulut to'dasikim, ko'klarni
Sharqni yopgan parda yanglig' yopmishdir;
Kuz qo'shini og'u to'lig' o'qlarni
Yoz bag'riga hech sanoqsiz otmishdir.¹¹²

Cho'lonning "Buzilgan o'lkaga" ("Ko'm-ko'k, go'zal o'tloqlarining bosilgan, Ustlarida na pada bor, na yilqi", "salqin suvlar tog'dan quyi tusharkan, tomchilari yomg'ir kabi ucharkan")¹¹³, "Binafsha" ("Binafsha, nimaga hidlarining sochilmay, Yerlarga egilding, cho'zilding?")¹¹⁴, "Yong'in" ("Tabiatning butun yomon tomoni Shu o'lkaga faqat jilva qildimi?", "Podalarning yaylovida bo'rilar, Qonga to'ygach, uvlaylarni ko'plashib")¹¹⁵, "Suygan choqlarda" ("Gunafshalar qulog'imga madhingni So'zlab-so'zlab charchadilar, bitmadi", "Yo'llaringda shitir etsa so'lgan barg, Qulog'imga musiqalar keltirur")¹¹⁶, "Ko'klam qayg'isi" ("Bir oz... bir oz ko'ngil beray ko'klamda, Shaftolining go'zal, qizil yuziga", "Qarshimdagi kulib turgan yumshoq qiz ko'm-ko'k mayssa o'rtasida bir guldir")¹¹⁷, "Yana qor" ("Bir faqat qarq'alar qor ustida Qag'lashib qish boboyni olqaylar", "Yana qish... Qor – kafan yopildi yana, Qarg'aga to'y... o'yin topildi yana"), "Oppoq oy" (Hovuz yuzi ikki qarich muz bo'lgan, Yosh bolalar tiyg'anishib o'ynaylar")¹¹⁸ kabi she'rlarida peyzajning go'zal namunalari ko'rishimiz mumkin.

Cho'lonning keyin Oybek va Hamid Olimjon she'riyatida ham tabiat tasvirlari yetakchi o'rinni egallaydi.

Sirli sen, chayqal, ey go'zal dilbar,
Sho'x va o'ynoq qiz albomi yanglig'.
Ko'kragingda hayot degan oshiq,
Ko'p asr sayragan va to'kkan zar.¹¹⁹

Hamid Olimjonning "Neva xotiralari" nomli she'rida Neva manzaralarini tasvirlar ekan, Nevaning "shonli Avroradan nur emib, har tomon qon, bo'ronlar esgan bo'lsa ham, yana tovus kabi qanot yozganini" ta'riflaydi. Neva daryosini "sevikli, sho'x, o'ynoqi qiz"ga o'xshatib, "bu tabiatda bir chevar shoir har nafas yuzlariga kashta tikishi"ni to'qinlanib bayon etadi. Hamid Olimjon she'rlarida O'zbekistonning so'lim tabiati nozik va inja tuyg'ular bilan hamohang tasvirlanadi. Ayniqsa, "O'zbekiston" she'rida mamlakat tabiati bor go'zalligi bilan namoyon bo'ladi. Shoir ohorli o'xshatishlar bilan yurt tabiatining betakror manzaralarini yoniq tarzda tasvirlaydi.

Tog'lardagi qip-qizil lola,
Bo'lib go'yo yoqut piyola,
Buloqlardan uzatadi suv
El ko'zidan qochadi uyqu.¹²⁰

60-70 yillar she'riyatida peyzaj ijtimoiylik kasb etgan bo'lsa-da, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi she'riyatida sof peyzaj lirikasi aks etdi.

Minglab tilda madhingni so'zlar
Bunda o'sgan har bitta daraxt.
Nur emadi millionlab ko'zlar
Ko'kdan sening husningga qarab.¹²¹

Erkin Vohidovning "O'lka" nomli she'rida o'lkaning tabiati: bog'lar, daraxtlar; koinot: oy, yulduz peyzajlari orqali tasvirlangan. Shoirning so'zlarni zargarona ishlatish mahoratini ko'rishimiz mumkin. Erkin Vohidov ijodida bahor, tong va cho'qqi peyzaji ko'p hollarda birga keladi va ajib manzarani hosil qiladi. Quyidagi she'rdan ushbu uch peyzaj unsurining birgalikda kelganini ko'rishimiz mumkin:

Kun tog' o'rkachiga tirmashar asta,
Novvot qoyalarda yaltiraydi qor.
Yuksak cho'qqilardan boshlangan bahor
Shalolalar bilan intillar pastga.
To'shab sohillarga jilvakor gilam
Daryo bo'lib oqar Amu, Siriga.
Bahor o'lkasining qon tomiriga
Sharqirab kiradi fusunkor ko'klam.¹²²

Abdulla Oripov ijodida "bahor", "adir", "dasht", "osmon", "tog'", "kuz", "bog'", "yulduz", "tong" kabi peyzajlar ko'p uchraydi. Shoir "tong", "bahor" peyzajlarini umid, yangilanish, najot ma'nosida qo'llasa, "adir", "tuproq", "dasht" peyzajlari orqali vatan suratini chizmoqchi bo'ladi.

Uyg'onguvchi bog'larni kezdim,
Topay dedim qirdan izingni.
Yanog'ingdan rang olgan dedim –
Lolazorga burdim yuzimni,
Uchratmadim ammo o'zingni,
– Sen bahorni sog'inmadingmi?¹²³

Ushbu she'r peyzaj lirikasining go'zal namunasi bo'lib, bahor sog'inchi, yangilanishga tashna insonning umidbaxsh kayfiyati ifodalangan. "Sen bahorni sog'inmadingmi?" she'rida "bahor", "bog'", "qir", "lolazor", "tog'", "o'ngir", "qorlik", "dara", "suv" peyzajlari qo'llangan.

Tuman tushayotir qirlarga sokin,
Do'rmon bog'larida billur qahraton.
Majnuntol uvatda horg'in olar tin,
Oppoq sochlarini yoygan parishon.
Nogoh uyqu ichra qarsillar eman,
Atrofta sukutning horg'in nafasi.
Balki, dalalarga cho'kkan bu tuman,
Yiroq yulduzlarning sirli sharpasi.¹²⁴

She'rdan "tuman", "bog'", "qahraton", "uvat", "dala", "yulduz" peyzajlari orqali qish manzarasi tasvirlangan. Tabiat qish hukmiga bo'ysungan, hamma tin olayotgan, sukut bosgan zaminga tuman aralash tun tushib kelmoqda. She'rdan ortiqcha timsollar, ramzlar yo'q. Shoir o'zi ko'rgan qish manzarasini qalamga olgan va sakkiz qatorlik manzarada poetik taranglik ushlangan. Umuman olganda, XX asr she'riyatida Abdulla Oripov peyzajning eng go'zal namunalari yaratgan shoirlardan biri, desak yangilishmagan bo'lamiz.

70-yillar ijodini kuzatganimizda tabiat vositalaridan hosil qilingan obrazlar she'rdan she'rga ko'chib yurishiga guvoh bo'lamiz. Masalan, Usmon Azim ijodida "kuz", "bog'", "tog'", "dasht" kabi obrazlarni tez-tez uchratamiz. Shavkat Rahmon ijodida ham "tog'", "soy", "o'rmon", "oy" kabi obrazlar takroran keluvchi obrazlar hisoblanadi.

Shavkat Rahmon "Unutganim yo'qdir hali" she'rida tug'ilib o'sgan qishlog'i manzarasini chizar ekan, ayni paytda bolalik, yurt sog'inchi bilan yashayotgan insonning lirik qiyofasini tabiat unsurlari bilan parallel tasvirlaydi.

Unutganim yo'qdir hali
O'rikzorni, asov soyni.
Soy bo'yida ovloq, holi
Baqaterak o'sgan joyni
Unutmadim hali-hali
Muzdakkina zilol suvni,
Tol tagida shom mahali
Unutilgan ikki quvni.¹²⁵

¹¹²O'sha manba. - B. 17.

¹¹³O'sha manba. - B. 33.

¹¹⁴O'sha manba. - B. 43.

¹¹⁵O'sha manba. - B. 36.

¹¹⁶Чулпон. 1994. Асарлар. 1 жилд. Шерлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, –Б. 3.

¹¹⁷O'sha manba. - B. 42.

¹¹⁸Чулпон. 1994. Асарлар. 1 жилд. Шерлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, –Б. 53-54.

¹¹⁹Хамид Олимжон. 1951. Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР давлат нашриёти, –Б. 3-5

¹²⁰Хамид Олимжон. 1951. Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР давлат нашриёти, –Б. 65-70.

¹²¹Эркин Вохидов. 2000. Сайланма. Биринчи жилд. Ишк савдоси. – Тошкент: Шарк, –Б. 14-17.

¹²²O'sha joyda.

¹²³Абдулла Орипов. 2000. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, –Б. 38.

¹²⁴O'sha manba. – B. 278.

¹²⁵Шавкат Раҳмон. 1997. Сайланма. – Тошкент: Шарк, –Б. 112..

She'rdagi "o'rikzor", "asov soy", "baqaterak", "tol tagi", "ikki quv" kabi so'z va so'z birikmalari lirik qahramonning olis xotiralarini, uning diliga ilk bora titroq solgan o'tmishini qanday bo'lsa shundayligicha eslab qolganligidan va bu o'tmish uning yodida aslo o'chmas iz qoldirganligidan darak beradi. Shoir muhabbat hislari jo'shgan inson qalbini tabiat obrazlari vositasida tasvirlaydi. "Iliq pichan", "so'lim kulgu", "sirli kecha" tafsillari qahramon kechinmalarini aks ettirishi bilan ahamiyatli: "Yodimdadir iliq pichan, Kulgularing edi so'lim, Bo'salardan to'lgan kecha, Soch silagan titroq qo'lim".

Azim Suyunning "Tunda" she'ri peyzaj lirikasining so'f namunasidir. Unda lirik qahramonning psixologik portreti, qalb olami tabiat manzaralari fonida ochib berilgan.

Tun. Yulduzlar miltirar,
Soy shovullaydi.
Tosh. Xira nur yiltirar,
It vovillaydi.
Tol ohista egilar,
Suv ko'z tutadi.
Qalb tarjima etilar,
Qalb entikadi...¹²⁶

Shoir lirikasida har bir faslning o'z o'rni, o'z talqini bor. Ular goh azaliy qonuniyatlari bilan namoyon bo'lsa, goh insoniy tuyg'ularining ramzi sifatida inkishof topadi. Demak, hamma gap poetik obrazlarga qanday g'oyaviy vazifa yuklay olishda ekan. Ma'lumki, kuz faslining poetik talqini ko'proq tugab borayotgan umr, armon, hijronning ramzidir. Shavkat Rahmon she'riyatida esa aksincha, u kuz faslining mungli bosimidan o'zini holi tutishga urinadi. Uning kurashchan qalbi yig'loqi kechinmalarini tasvirlamaydi. Bu holat uning lirik qahramoni tabiatiga yot tushunchadir.

Xazonga aylandi kunlarim...
Motamda turganday boqaman.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: НПК "Интелвак", 2001.
2. Дилмурод Қуроноу . 2018. Назарий қайдлар. – Тошкент: Akademnashr
3. Izzat Sulton . 2005. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent, O'qituvchi
4. Dilmurod Quronov . Mamajonov M, Sheralieva M. 2010. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr
5. Quronov D. Mamajonov M., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
6. Фейсенко.Э.Я. 2008. Теория литературы. – Москва: Мир.
7. Султонова М. 1983. Пейзаж санъати. – Тошкент: Фан.

Fasllar to'qnashgan lahzada
Xazonlar to'pini yoqaman.
Ko'zlarim achishar bexosdan
Yuragim, qo'llarim ... titraydi.
Alanga olmaydi kunlarim,
Tutaydi, oh, muncha tutaydi.¹²⁷

She'rdan o'ychan fasl-kuzning xazonrezgi nafasi sezilib turadi. "Fasllar to'qnashgan lahzada" uning tuyg'ulari ham to'qnashadi. Shoir bu hissiyotni yuksak kolliziyalarda ochib beradi. Ma'lumki, xazon – tugayotgan umr ramzi.

An'anaviy ramzdan foydalanib shoir lirik qahramonning ko'ngil olami manzarasini chizadi.

Peyzajda yana bir tasvir prinsipi ruhiy parallelizm vositasida psixologik portret yaratishda ko'zga tashlanadi. Bunda insonning quvonchi, iztiroblari, qalb tug'yonlari tabiat bilan parallell tarzda tasvirlanadi. Olovlar ichida yashayotgan dil va ruh ana shu olovlar taftida kuyib bitsa, uning uchun hayotining asl ma'nosi yo'qoladi, qizig'i qolmaydi. Bu esa uning ruhiyat olami naqadar keng ufqlarga bo'ylasha olishidan darak beradi. Shu bois u dil va ruhning visolini oydin makonda kechishini istaydi.

Xulosa. Peyzaj badiiy asarning tarkibiy qismi bo'lib, asarning mazmun ifodasiga xizmat qiladi, muallif asarda ilgari surgan g'oyaviy maqsadni ifodalashda u bilan uyg'unlashadi, shu jihatdan peyzajning asardagi ahamiyati g'oyani o'quvchiga anglatishda qay darajada ishtirok etgani bilan tavsiflanadi.

Peyzaj vazifalari sifatida quyidagilar tasnif etildi: peyzaj lirik qahramon obrazini yaratishga hissa qo'shadi; adabiy makonning go'zalliklari, xos manzaralarini tasvirlash vositasi sifatida ishlatiladi; joy va harakat bilan bevosita bog'liq bo'lgan fon vazifasini bajaradi; psixologik xususiyatga ega: qahramonlarning ruhiy holatini yo'lg'a qo'yadi yoki kechinmalariga badiiy urg'u beradi; yozuvchining falsafiy mulohazalari manbai bo'lib xizmat qiladi; hayotning ijtimoiy ziddiyatlarini tavsiflash vositasi bo'lib xizmat qiladi; ramziy ma'noga ega bo'lib, badiiy asarning simvolik xususiyatlarini kuchaytirishga hissa qo'shadi.

8. Ойбек. 2004. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак? Чўлпон ва танқид. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси.
9. Эркин Воҳидов. 2000. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси. – Тошкент: Шарқ
10. Чўлпон. Асарлар. 1 жилд. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994
11. Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР давлат нашриёти, 1951.
12. Эркин Воҳидов. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси. – Тошкент: Шарқ, 2000.
13. Абдулла Орипов. 2000. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
14. Шавкат Раҳмон. 1997. Сайланма. – Тошкент: Шарқ
15. Азим Суюн. 1997. Сайланма. – Тошкент: Шарқ

¹²⁶ Азим Суюн. 1997. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, – Б. 202.

¹²⁷ Шавкат Раҳмон. 1997. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, – Б. 112

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHISINING IJODIY FAOLIYATI JARAYONIDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYANING O'RNI

Kasimova O.A.

Guliston davlat universiteti tayanch dotaranti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 23

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.260>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada pedagogik improvizatsiya kompetensiyasi, ta'lim tizimidagi pedagogik improvizatsiyaning ahamiyati, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatida improvizatsiyaning amalga oshirish yo'llari haqida so'z borgan.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

boshlang'ich sinf, improvizatsiya, pedagogik improvizatsiya, improvizatsiya xarakteri, pedagogik muloqot, pedagogik ijodkorlik, ijodkorlik, improvizatsiya mezonlari.

Kirish. Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi, bu kasbga bo'lgan cheksiz sadoqat o'qituvchini boshqa kasb egalardan ajratib turadi. Chunki, uzluksiz ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya ishini yuqori saviyada olib borilishi, faqat o'qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan fanlarni chuqur bilishi zarur. Predmeti va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqishini oshirib, o'qituvchi obro'sini ko'taradi. O'qituvchilar o'quvchi bilimining bu bilimlarni bolalarga yetkaza olish imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uni shu fanga bo'lgan qiziqishini, uning fidoyiligini ham taqdirlashadi. O'qituvchining yuksak madaniyati, uning teran bilim doirasi ta'lim-tarbiya ishlarini muvaffaqiyatli kechishiga yordam beradi. Hozirgi zamon o'qituvchisi milliy qadriyatlarini bilibgina qolmay, uni keng ota-onalar jamoatchiligi ichida, sinfda otashin targ'ibotchisi bo'lishi kerak. Pedagogik faoliyat o'z mohiyatga ko'ra ijodiy xarakterga ega. Ma'lumki, inson oldida biror muammo turgandagina, ijodkorlikka ehtiyoj tug'iladi. O'qituvchilik faoliyati ana shunday xususiyatga ega. Pedagogik ijodkorlikning asosiy mohiyati pedagogik faoliyatning maqsadi va tajribasidir. Pedagogik tajriba muammoli vaziyatlarga juda boydir. Ilg'or pedagogik tajriba deganda, biz o'qituvchining o'z pedagogik vazifasiga ijodiy yondashishini, o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasida yangi, samarali yo'l va vositalarni qidirib topishni tushunamiz.

Adabiyotlar tahlili. Faoliyatning o'zgarigan sharoitlari o'quv jarayonining asosiy tarkibiy qismlariga muvofiq, pedagogik improvizatsiya muayyan darsning maqsadlarini, o'quv materialining mazmunini, uslubiy qabul qilish va muloqotni maqsadga muvofiq ravishda aniqlashtirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

V.N.Xarkinning fikricha, pedagogik improvizatsiya quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi (Xarkin, 1992):

- yaratish va bajarish jarayonlarining mos kelishi yoki ularning minimal bo'shlig'i;

- ularning bevositaligi;

- jamoat xarakteri;

- mantiqiylikning birligi, dastlabki tayanch tushunchasi.

L.Yu. Berixonovanning fikricha, pedagogik improvizatsiya tasodifiy hodisa emas, balki o'qituvchining ijodiy o'qitish faoliyatining tabiiy, ajralmas va juda muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'ylab topilgan narsani optimallashtirishning samarali usuli va pedagogik rejaga muvofiq pedagogik rejani tezkor tuzatish vositasi sifatida ishlaydi. (Paltshev, 2002)

Pedagogik faoliyatning improvizatsiyaviy tabiati o'qituvchining muvaffaqiyatga erishish, kasbiy va shaxsiy o'sish uchun axloqiy va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni

yaratadi, bu ham martaba o'sishi, ham mahorat va donolikning eng yuqori darajasiga ko'tarilish bilan o'lchanadi.

V.I. Zagvyazinskiy ta'kidlaganidek, improvizatsiya yo'qdan paydo bo'lmaydi. Muvaffaqiyatli improvizatsiya faqat yaxshi tayyorlangan zaminda mumkin. Zero, eng yaxshi improvizatsiya bu oldindan tayyorlangan improvizatsiya, deb yarim hazil bilan bejiz aytishmagan. Muvaffaqiyatli improvizatsiyaning asosi odatiy vaziyatlarni tahlil qilish tajribasi, qonunlar va tendentsiyalarni bilish, asosli gipoteza asosida bashorat qilishdir. "Ijodkorlik", deb ta'kidladi V. A. Suxomlinskiy. - bu hech qanday tarzda pedagogik jarayon tushunarsiz, faqat sezgiga bo'ysunadigan va oldindan ko'ra olmaydigan narsa degani emas. Faqat aksincha. Aynan nozik oldindan ko'ra bilish, pedagogik jarayonning ko'plab omillari va qonuniyatlari bog'liqligini o'rganish chinakam ustaga rejani bir zumda o'zgartirish imkonini beradi". (Zagvyazinskiy va boshq. 2005)

Ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari, shaxsga qo'yiladigan kasbiy talablarning kuchayishi o'qituvchining ijodiy individualligini shakllantirish, uning ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, individual faoliyat uslubini rivojlantirish zaruratini oshirdi. Ijodiy faoliyatning tarkibiy qismlaridan biri pedagogik improvizatsiyadir. Tajribali o'qituvchilar o'z faoliyati davomida turli xil pedagogik muammolarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan ko'plab texnikalarga ega. Ammo shunday vaziyatlar mavjudki, o'qituvchi tezda qaror qabul qilishi, sinfda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda nostandart vaziyatlarda moslashuvchan bo'lishi kerak. (Abdullayeva Sh va boshq., 2019)

Tadqiqot metodologiyasi. Lug'atlarda improvizatsiya tushunchasi etimologik jihatdan ajablanish va ajablanish elementlari bilan bog'liq. Aslida, bu ijodiy jarayon, bu ham uning natijasidir. Musiqiy, raqs yoki boshqa improvizatsiyalar mavjud. O'qituvchilar o'z ishlarida pedagogik improvizatsiyadan foydalanadilar. To'satdan yoki kutilmagan holatlarda paydo bo'lgan vaziyatlarda qanday yo'lni tanlash, improvizatsiya shu yerda va hozir tug'iladi. Bu tanqid, mulohaza yoki baholash bilan to'xtatilmagan, o'ziga shakl va yo'nalish beradigan, muallif "orqali" oqib o'tadigan, uni o'zidan o'tib, mavzu, mazmunning rivojlanishini kuzatish uchun vaqt topadigan ijodiy faoliyat oqimidir.

Pedagogik improvizatsiya (lotincha improvisus - kutilmagan) - o'qituvchining yangi echimlarni ishlab chiqish, shuningdek, paydo bo'lgan pedagogik vazifalarga tez, moslashuvchan va aniq javob berish qobiliyati.

Barcha o'qituvchilar o'z darslarida ma'lum bir sxemadan foydalanadilar. Biroq, ular orasida o'zlarini improvizatsiya qilishga - darsning rejalashtirilgan kursidan chetga chiqishga, unga kutilmagan, tayyor bo'lmagan, to'satdan, shu erda va hozir paydo bo'ladigan narsalarni kiritishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydiganlar ko'p.

Improvizatsiya jarayonida (kutilmagan vaziyat yuzaga kelganligi sababli) o'qituvchilar uchun turli xil xatti-harakatlar mumkin:

- **tabiiy turi:** samarali improvizatsiya harakatlari o'qituvchi uchun psixologik va hissiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarmaydi;
- **stress-transformatsion tip:** yuzaga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun shaxsning barcha resurslarini safarbar qilish mavjud;
- **ataylab qochish turi:** o'qituvchining kutilmagan pedagogik vaziyatni bartaraf etishdan ongli ravishda qochishi ("sezmaslik");
- **beixtiyor tormozlovchi turi:** chalkashlik va o'qituvchining harakatlarni to'liq his qilish;
- **hissiy buzilish:** o'qituvchi nazoratsiz, tasodifiy harakat qiladi, ziddiyatni kuchaytiradi, o'zini tuta olmaydi yoki his-tuyg'ularini yashira olmaydi;
- **noadekvat tip:** o'qituvchi o'z his-tuyg'ularini yashiradi, lekin ularni pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tajriba va harakatlarga aylantira olmaydi.

Hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti o'qituvchining ijodkor bo'lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yuritish olishi, fan yutuqlarini o'quvchiga yetkaza olish va nihoyat o'quvchini ham ijodiy fikrlashga, ilmiy-tadqiqot ishlariga o'rgata olishni Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar talab qiladi. Shuning uchun o'qituvchi, avvalo, tadqiqotchilik malakalarini egallashi zarur. O'qituvchi ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishi davomida buyuk mutafakkirlar, olimlar asarlarini to'playdi, tahlil qiladi, ular asosida xulosalar chiqaradi. U fan xulosalaridan o'zining amaliy faoliyatida, foydalanish jarayonida hozirgi zamon o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan juda muhim fazilatlarini egallaydi. Pedagogik tajriba o'qituvchining o'quv ishlari jarayonida egallaydigan bilimi va ko'nikmalari yig'indisidir. Bu o'qituvchining pedagogik mahorati bo'lib, u pedagogika fanining rivojlanishida boshlang'ich omil hisoblanadi.

Pedagogik tajriba to'plash tizimi:

1. Maqsadni belgilash;
2. Tahlil etish, umumlashtirish, xulosa qilish;
3. Yutuqlarni aniqlash;
4. Ma'lumot to'plash.

Tadqiqot natijalari. Pedagogik improvizatsiyani faollashtiradigan ichki mexanizm sezgi bo'lib, asosiy harakatlantiruvchi kuch - bu asl pedagogik g'oya va to'g'ridan-to'g'ri ta'lim yoki ta'lim jarayonida paydo bo'lgan yangi g'oya o'rtasidagi nomuvofiqlik, uni amalga oshirishning yanada samarali versiyasi va dars loyihasi (holatlar, hodisalar va boshqalar) va uni amalga oshirishning ob'ekt-sub'ekt shartlari. O'quv jarayonida pedagogik improvizatsiya o'quv aloqasini, uslubiy texnikani, o'quv materialining mazmunini, ta'lim yoki ta'lim maqsadlarini tashkil etish va aniqlashtirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Pedagogik improvizatsiya mezonlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Ob'ektiv mezonlar
  - to'satdan (to'siqning ajablanishi, kutilmagan vaziyatga yoki to'satdan o'zgargan vaziyatga javob berish tezligi, bu harakatning yangiligi, uning g'ayrioddiyligi va kutilgan harakatlarga mos kelmasligi);
  - zudlik bilan (harakatning darholigi);
  - yangilik (o'ziga xoslik darajasi);
  - oshkoralik (tomoshabinlar, improvizatsiya sheriklarining mavjudligi);
  - pedagogik ahamiyati (ta'limga hissa qo'shish, shaxsni rivojlantirish).
2. Subyekt tomonidan improvizatsiyani amalga oshirish mezonlari
  - fikr ishini namoyish etish;
  - ruhiy va hissiy yuksalish;
  - qoniqish hissi.
3. Tomoshabinlar tomonidan idrok etilishidagi improvizatsiya mezonlari ajablanish (kutilmagan narsaga munosabat);
  - kiritish;
  - faoliyat;
  - hissiy sezgirlik;
  - diqqatni jamlash;
  - qiziqishning ortishi;
  - ohang va kayfiyatning oshishi;
  - empatiya chuqurligi.

Ko'tarilgan qoshlar, porloq ko'zlar, beixtiyor imo-ishoralalar, mulohazalar, kulish va boshqalar ko'rsatkich bo'lishi mumkin.

Muhokama. Pedagogik improvizatsiyada ijodiy dominantning tarkibiy qismlari diqqat, tasavvur va ilhomdir.

Tasavvur - bu mavjud g'oyalar, bilimlar, tajribalar asosida yangi tasvirlar, g'oyalar, fikrlar yaratishdan iborat aqliy jarayon. Tasavvurni inson oldida turgan vazifalar, uning ehtiyojlari, his-tuyg'ulari, dunyoqarashi, oldindan ko'rish zarurati rag'batlantiradi. Tasavvur yaratilgan tasvirlarning yangilik darajasi bilan tavsiflanadi, u rekreativ va ijodiy bo'lishi mumkin. Ijodiy tasavvur jarayonida yangilik va o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan tasvirlar yaratiladi, ko'pincha bu hozir mavjud bo'lmagan ob'ektlarning tasvirlari. Ijodiy tasavvurda shaxsning bilimi, kechinmalari, tajribasi, kuchli irodali va intellektual harakatlari, ongsiz munosabati, sezgi ishtirok etadi.

Pedagogik diqqatning o'ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o'zida turli ob'ektlarga (o'quvchilar, dars mazmuni va boshqalar) taqsimlanishi va aniq pedagogik muammolarni hal qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Diqqatni taqsimlash tufayli o'qituvchi ta'lim holatidagi o'zgarishlarni "tutib olishi" va harakat rejasini o'zgartirishga, ya'ni improvizatsiya qilishga qaror qilishi mumkin.

Improvizatsiyani amalga oshirish uchun ilhomning mavjudligi katta ahamiyatga ega.

Ilhom - bu insonning kognitiv va hissiy sohalarini bog'langan va ijodiy muammoni hal qilishga yo'naltirilgan eng yuqori ko'tarilish holati. Ilhom, vazifa yoki muammoni qanday hal qilishni to'satdan tushunish bilan chambarchas bog'liq.

Jarayon tuzilishi bo'yicha

- Klassik

- uy vazifasi bilan improvizatsiya qilish

- Aralash yoki o'tish davri improvizatsiyasi (dastlab klassik yoki dastlab uy qurilishi bo'lishi mumkin).

V.A. Kan-Kalik sinfda pedagogik improvizatsiyaning manbasiga qarab beshta variantni aniqladi:

1. Bilvosita induksiya qilingan improvizatsiya (amaliy fikrlash va hissiy barqarorlik muhim rol o'ynaydi);
2. "Ichkaridan" improvizatsiya (o'qituvchining individual ijodiy xususiyatlariga bog'liq);
3. Materialni taqdim etish mantig'idan kelib chiqqan improvizatsiya (pedagogik fikrlashning faol ishtiroki orqali amalga oshiriladi);
4. Introspektsiya va sinfiy idrokga asoslangan improvizatsiya;
5. Pedagogik kashfiyot bilan chegaralangan improvizatsiya ("pedagogik idrok" natijasi).

V.N. Xarkin pedagogik improvizatsiya to'rt bosqichda amalga oshiriladigan murakkab jarayon ekanligini ta'kidlaydi. (Xarkin, 1997)

1-bosqich - insight (insight). Bu bosqichda g'oyaning kutilmagan intuitiv kashfiyoti, original harakat, paradoksal fikr va boshqalar sodir bo'ladi. Ko'pincha tushuncha nostandart vaziyatda yoki hissiy ko'tarilish fonida paydo bo'ladi.

2-bosqich - g'oyani intuitiv va mantiqiy tushunish va uni amalga oshirish usulini tanlash.

3-bosqich - g'oyani intuitiv va mantiqiy tuzatish bilan ommaviy amalga oshirish.

4-bosqich - improvizatsiya natijasini bir zumda intuitiv-mantiqiy tahlil qilish. Improvizatsiya yoki qayta qurish faoliyatini davom ettirish to'g'risida qaror qabul qilinadi.

Xulosa. Biz pedagogik ijodning tarkibiy qismi sifatida pedagogik improvizatsiyaning xususiyatlariga qisqacha to'xtalib o'tdik. Ijodiy pedagogik faoliyatni o'qituvchining faoliyat sharoitiga, o'z ijodiy salohiyati va farovonligiga, o'quvchilar jamoasining kayfiyatiga, pedagogik rejani o'z vaqtida amalga oshirish va tuzatish qobiliyatsiz to'liq amalga oshirib bo'lmaydi ya'ni improvizatsiya qilishni maqsadga muvofiq va pedagogik jihatdan asoslash qobiliyatsiz amalga oshirish mushkul. Improvizatsiyani bo'lajak o'qituvchilar va yosh o'qituvchilarga maxsus ishlab chiqilgan mashqlar tizimi yordamida o'rgatish kerak, ularning o'ziga xos xususiyati odatiy bo'lmagan pedagogik vazifani hal qilish uchun ajratilgan vaqtni maqsadli ravishda qisqartirish va asta-sekin kamaytirishdir. Bu yerda o'qituvchining improvizatsiyaga tayyorligi haqida gapirish kerak.

Demak, darsning pedagogik loyihasi va uni amalga oshirishning yangi, kutilmagan, to'satdan paydo bo'luvchi holatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilishning samarali vositalarini topishning tabiiy ehtiyoji mavjud. Bu pedagogik improvizatsiya bo'lib, u o'ziga xos

"tartibga soluvchi" vazifasini bajaradi, u o'qituvchining g'oyalari uning ijodiy farovonligi va o'quv jarayonining haqiqiy sharoitlariga mos kelishini ta'minlashi kerak. Pedagogik faoliyatning improvizatsiyaviy tabiati o'qituvchining muvaffaqiyatga erishish, kasbiy va shaxsiy o'sish

uchun axloqiy va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, bu ham martaba o'sishi, ham mahorat va donolikning eng yuqori darajasiga ko'tarilish bilan o'lchanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, Sh. Ro'ziyeva D.I. Pedagogik diagnostika va korreksiya. Darslik.- T.: Fan va texnologiyalar, 2019.
2. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. М., 1987
3. Мягкая, Е. Б. Роль педагогической импровизации в процессе творчества будущего педагога / Е. Б. Мягкая. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 42 (332). — С. 55-57.
4. Палтышев, Н.Н. Постижение педагогического мастерства / — Москва: Изд.центр АПО, 2002. — 64 с.
5. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogic mahorat. —T.: Innovatsiya-ziyo, 2019.
6. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik —T.: Sano-standart, 2017.-
7. Харькин В.Н. Педагогическая импровизация: теория и методика. М., 1992 г. - 264с.
8. Харькин В.Н., Импровизация... Импровизация? Импровизация!. Магистр, 1997 г., - 288 с.
9. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. пед. образовательные учреждения. М., 2005.
10. Щербакова Т. Н. Импровизация как компонент творчества современного педагога — // Педагогическое мастерство : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, февраль 2014 г.). — Москва : Буки-Веди, 2014. — С. 13-16.

XALQARO BAHOLASH DASTURLARI (PIRLS) ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KASBIY-METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Safarov Botir Norboyevich

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

E-mail: botirsafarov8989@gmail.com

tel: +99897 916-89-89

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 24

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.261>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

PIRLS, xalqaro baholash, o'qish savodxonligi sifatleri, xalqaro tadqiqotlar, TIMSS, PISA, IEA, xalqaro rivojlantirish dasturi, ishtirokchilar.

ANNOTATSIYA

Maqolada PIRLS-Xalqaro o'qish savodxonligi va unga xos sifatlar ma'no xususiyatlari ochib berilgan; PIRLS-Xalqaro o'qish savodxonligining ma'no xususiyatlari birlamchi manbalarga tayanilib tahlil qilingan.

Kirish. Jahonda o'qituvchilarni PIRLS - (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishning samarali texnologiyalari ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda. Zamon talablariga mos pedagogik kadrlarni tayyorlash Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish, xalqaro baholash dasturlari asosida multimediale elektron resurslar yaratish va talim sifatini baholash bo'yicha keng ko'lami ishlab chiqarib borilmoqda. Bunday ishlar bilan birgalikda, "ta'lim sifatini baholash jarayoni va vositalarini takomillashtirish, erishilgan natijalarni aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish"¹²⁸, o'quvchilar bilim darajasini xalqaro standartlar asosida baholash, o'qish savodxonligi fanlarni o'qitish sifatini oshirishga oid tendensiyalarni amaliyotga tatbiq etish ishlari olib borilmoqda.

Jahon oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning PIRLS - (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligi sifatini ta'minlash, ta'lim jarayonini modellashtirish, loyihalashtirish, o'qituvchilarni PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida metodik tayyorgarligini takomillashtirish, o'quvchilarning savodxonligini baholashning xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu jihatdan, o'qituvchilarni Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish va kasbga tayyorlashni xalqoramalaka talablarisohasida olib borish, ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish, xalqaro tadqiqotlar (PISA, PIRLS, TIMSS) topshiriqlarini yechishga bo'lgan ko'nikmalarini rivojlanish darajasida diagnostikasini amalga oshirish, modulli ta'limni yo'lga qo'yish, ijtimoiy kommunikativlikni faollashtirish, boshlang'ich sinf o'qituvchisining professionalligini aniqlash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" (PF-5712-son) gi farmonida, yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbus amaliyotga tatbiq etildi, o'qitish metodikasini takomillashtirish, shuningdek ta'lim-tarbiya jarayoniga individualashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish hamda professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish,

ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. "Milliy o'quv dasturi bo'yicha yangi metodikalarga o'qituvchilarni o'qitish maqsadida elektron malaka oshirish platformasi uchun 2026-yilga qadar jami 769 ta videodars yaratish" muhim ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarni metodik tayyorgarliklarini yangi pedagogik texnologiyalar va xalqaro baholash dasturlari asosida takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni, 2020-yil 7-maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-4708-son, 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-3775-sonli qarorlari, 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-2909-sonli hamda Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 997-sonli 129 qarori, shuningdek, mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

PIRLS haqida umumiy ma'lumot

PIRLS to'rtinchi sinf o'quvchilarining o'qish yutuqlari va o'quvchilarning o'qish ta'limi maqsadlari va standartlari bilan bog'liq kompetensiyalarining tendensiyalari va xalqaro taqqoslashlarini taqdim etadi.

PIRLS o'qishning ikkita asosiy maqsadini baholaydi, bu yosh o'quvchilar maktabda ham, maktabdan tashqarida ham o'qishning ko'p qismini hisobga oladi: adabiy tajriba va ma'lumot olish va undan foydalanish. Bundan tashqari, PIRLS o'qish uchun ikkita maqsadning har biri doirasida to'rtta keng miqyosli tushunish jarayonini baholaydi: aniq ifodalangan ma'lumotlarga e'tibor qaratish va olish, to'g'ridan-to'g'ri xulosalar qilish, g'oyalar va ma'lumotlarni sharhlash va birlashtirish, mazmun va matn elementlarini baholash va tanqid qilish.

PIRLS maktab, o'qituvchi, o'quvchi va uy so'rovnomalari o'qishni baholashdan tashqari, o'qishni o'rgatish va o'rganish bilan bog'liq bo'lgan uy va maktabdagi kontekst omillari haqida keng ma'lumot to'playdi. Ushbu boy ma'lumotlar o'rganishni osonlashtirish uchun ta'lim tizimi qanday tashkil etilganligi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi; o'quvchilarning uy sharoiti va o'rganish uchun

¹²⁸ Incheon declaration // Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015. Incheon, Republic of Korea). - 48 p.

¹²⁹ "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 997-sonli

yordam; maktab iqlimi va resurslari va o'qitish odatda sinfda qanday PIRLS shuningdek, o'qishni o'rganish uchun har bir mamlakatning ta'lim konteksti haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ensiklopediyani taqdim etadi.

Milliy tadqiqot koordinatorlari parchalarni aniqlash, savollar va so'rovlarni ishlab chiqish, shuningdek, PIRLS ensiklopediyasini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Ular, shuningdek, o'z mamlakatlarida baholashni boshqaradilar; natijalar haqida xabar berish; va topilmalarni milliy kontekstda sharhlash.

PIRLS baholash imkoniyatlari. Yangilanib turish uchun PIRLS har bir baholash davri bilan rivojlanadi. Birinchi marta PIRLS 2021 raqamli internetga asoslangan yetkazib berish tizimi orqali taqdim etiladi. PIRLS o'qishni baholash o'quvchilarni matnlarni o'qishga va ular bilan muloqot qilishga hamda tushunish savollariga javob berishga undaydigan qiziqarli va vizual jihatdan jozibali formatda taqdim etilgan turli o'qish matnlarni o'z ichiga oladi. PIRLS 2016 yilda boshlangan onlayn o'qishni PIRLS baholashni o'z ichiga oladi.

PIRLS talabalarining internetga o'xshagan muhitda onlayn ma'lumotni qanchalik yaxshi o'qishi, sharhlashi va tanqid qilishini nazorat qiladi. O'qituvchi avatarning ko'rsatmasi bilan talabalar savollarga javob berish, munosabatlarni tushuntirish va ma'lumotlarni sharhlash va birlashtirish uchun veb-sahifalar ichida va bo'ylab harakatlanadilar. Veb-sahifalar fotosuratlar, diagrammalar va xaritalarni o'z ichiga olgan vizual ma'lumotlarni, shuningdek, animatsiyalar, giperhavolalar va qalqib chiquvchi oynalar kabi navigatsiya va dinamik xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Bitta uzluksiz, raqamli asosga ega urinish sifatida olingan PIRLS 21-asr o'qish ko'nikmalarini eng zamonaviy baholashni ta'minlaydi. PIRLSni boshqaruvchi mamlakatlar kompyuterga asoslangan baholashning afzalliklaridan, jumladan, tarjima va tarjimani tekshirish, ma'lumotlarni kiritish va baholashda katta operativ samaradorlikdan, chop etish yoki jo'natish zaruratsiz foydalanishi mumkin. PIRLS veb-ga asoslangan tizim sifatida maktab yoki IEA veb-serverlari orqali yoki Windows operatsion tizimiga ega shaxsiy kompyuterga mahalliy ravishda ulangan USB disk orqali taqdim etiladi.

PIRLSga muqobil ravishda mamlakatlar PIRLS ning qog'ozga asoslangan versiyasini boshqarishi mumkin, bu haqda PIRLS bilan birga xabar qilinadi.

PIRLS keng doiradagi mamlakatlar uchun mos keladi. PIRLS 2021 guruhga moslashtirilgan dizayndan foydalanadi. Barcha mamlakatlar bir xil o'qish parchalari va elementlarini boshqaradi, ammo mamlakatda turli test shakllarining tarqatilish tezligi aholiga moslashtiriladi. Ushbu innovatsion, moslashuvchan dizayn PIRLS o'qishni o'lchashni har xil o'qish malakasiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun taqsimotning barcha darajalarida yaxshilaydi va shu bilan birga talabalarining faolligini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalarida B.S.Abdullayeva, A.A.Abdulloqirov, N.A.Muslimov, A.A.Xoliqovlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbga tayyorlash hamda metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari bo'yicha U.A.Masharipova, N.Sh.Ruzikulova, M.I.Toshpo'latova, A.A.Urazimbetova, M.Axmudov, B.L.Axmudova, N.U.Bikbayeva, Z.Dadanov, R.A.Mavlonova, K.T.Olimov, M.A.Zaynitdinova, M.Jumayev, R.Adizovlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirishda Sh.Kurmanalina, N.Istomina, N.V.Ammocova, Z.I.Yansufina, A.B.Abramov, F.S.Avdiev, V.V.Afanasev, S.M.Batashova, M.A.Bantova, A.M.Berestovskiy, G.Yu.Burakova, D.A.Vlasov, H.A.Demchenkova, I.V.Drobisheva, Z.M.Kondrashova, O.A.Lapina, G.A.Medyanik, O.Tarasova, T.Xavenson, A.Zaxarov, A.Kseniya, M.Karnoy, P.Loyalka, V.Shmidt, I.A.Baygusheva, D.U.Baysalov, T.I.Bacharova kabi olimlarning izlanishlarida bu mavzu o'z aksini topgan.

Xorijlik olimlar I.V.S.Mullis, M.O.Martin, P.Goh, D.L.Kelly, B.Fishbein, Akiba, M., LeTendre, G.K., & Scribner, J.P., Y.Andyers, H.G.Rossbach, S.Weinyert, S.Ebyert, S.Kugyer, S.Lehrl, va J. Von

Maurice, J.E.Gustafsson, K.Y.Hansen, M.Rosén Blank, R.K., & de las Alas, Wardat Yousef, Belbase Shashidhar, Tairab Hassan, Pavneet Kaur Bharaj xalqaro baholash tizimi va qo'llanilish doiralari va davlatlardagi solishtirma tahlillar haqida o'z g'oyalari ilgori surishganligini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda adekvat holatni o'rganishga qaratilgan usullar majmui qo'llandi: nazariy (tahliliy-sintetik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellashtirish), diagnostik (so'rovlar, test o'tkazish, kuzatish, loyihalashtirilgan metodikalar), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish), pedagogik tajriba-sinov va matematik metodlar (ma'lumotlarni statistik qayta ishlash, natijalarni grafik tasvirlash va boshqalar).

Muhokama. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish lozim.

1. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishning metodik tayyorgarligini takomillashtirish;

2. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish, amaliyot bilan bog'lash, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim tamoyillari asosida takomillashtirish;

3. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish;

4. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga no'an'anaviy kommunikativ metodlarning elektron didaktik vositalar bilan ta'minlash asosida metodik tavsiya ishlab chiqish.

Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishning shakl, metod va vositalarini tashkil etadi.

PIRLS va SDG4

IEA [TIMSS](#), [ICILS](#) va [ICCS](#) bilan birgalikda PIRLS ma'lumotlari YuNESKO tomonidan Barqaror rivojlanish maqsadi (SDG) 4 : hamma uchun sifatli ta'lim olish yo'lidagi taraqqiyotni kuzatishdan manfaatdor tadqiqotchilar, o'qituvchilar va siyosatchilar uchun mustahkam dalil bazasi sifatida e'tirof etilgan. Masalan, PIRLS va TIMSS tomonidan o'rnatilgan Past xalqaro ko'rsatkichlar "SDG minimal malaka darajasi" ning eng mos ko'rsatkichlari sifatida tan olingan. PIRLS dasturida ushbu darajaga erishgan talabalar matndan aniq ifodalangan ma'lumotlarni topishi, olishi va takrorlashi, to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarishi va hikoya voqealari va markaziy g'oyalarni talqin qilishni boshlashi mumkin.

Hamkorlar

PIRLS, IEA loyihasi, AQSh, Boston kollejidagi TIMSS & PIRLS xalqaro tadqiqot markazi tomonidan boshqariladi.

PIRLS bilan shug'ullanuvchi boshqa hamkorlar orasida IEA, [Kanada Statistikasi](#), Angliya va Uelsdagi Ta'lim tadqiqotlari milliy jamg'armasi (NFER), Amerika Qo'shma Shtatlaridagi Ta'lim tadqiqotlari bo'yicha Avstraliya kengashi (ACER) va Ta'lim test xizmati (ETS) kiradi. Barcha IEA tadqiqotlarida bo'lgani kabi, xalqaro muvofiqashtirish va ishlab chiqish ishtirokchi mamlakatlarning milliy tadqiqot markazlari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshiriladi.¹³⁰

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish boshlang'ich ta'limda o'qitilayotgan fanlarga kiritilgan yangiliklarni o'zlashtirish dinamikasini hisobga olib, ijodiy yondashuvli faoliyatini individualashtirish asosida shakllantirish;

2. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modeli o'zini o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish, pedagogning shaxsiy-motivatsion yo'nalganligiga ustuvorlik berish hamda ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi didaktik-o'yinli topshiriqlarni ishlab chiqish asosida shakllantirish;

3. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligi ikki yoki

¹³⁰ Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish, 1 (5), 134-138.

undan ortiq manbalardagi ma'lumotlarni birlashtirish, ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarishni o'rgata olish hamda kognitiv-kreativ, jarayonli-integrativ mezonlarining natijadorligini ta'minlashga qaratilgan ishchan integratsion-didaktik muhitni yaratish asosida takomillashtirish;

4. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga o'rgatish jarayoni integrativ-fasilitatsion ta'lim strategiyalariga doir o'quv topshiriqlarining intensiv majmuasini rivojlantiruvchi maqsadga mos ravishda bosqichma-bosqich qo'llash asosida shakllantirish.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modelini moslashuvchanlik, amaliyot bilan bog'liqlik, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim kabi tamoyillari asosida takomillashtiriladi;

2. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modelini yaratish;

3. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishga mo'ljallangan "Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga so'rovnomasi", "Boshlang'ich sinf o'quvchilariga so'rovnomasi" hamda o'quvchilarning o'qib tushinishga mo'ljallangan tajriba-sinov materiallarini ishlab chiqish.

4. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha multimediali elektron ta'limiy resurs yaratish.

Tadqiqot natijalarining ishonchligi qo'llanilgan yondashuv, usullar va nazariy ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olingani, keltirilgan tahlillar va tajriba-sinov ishlari samaradorligining matematik-statistik metodlari vositasida asoslanganligi, xulosa, taklif va tavsiyalarining amaliyotda joriy etilganligi, olingan natijalarning vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlanganligi bilan izohlanadi.

Natija. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati oliy ta'lim muassasalarida o'qish savodxonligi fanlarini o'qitish jarayonida multimedia ta'lim vositalarini qo'llash asosida Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiladigan bilim, axborotlarni taqdim etish vositalari, yo'llari va usullarini takomillashtirishning o'qitish sifatiga oid ko'rsatkichlar tizimi asosida tashkil etilganligi, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini Xalqaro baholash

dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modelini moslashuvchanlik, amaliyot bilan bog'liqlik, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim kabi tamoyillari asosida takomillashtirilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, olingan natijalar, ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini rivojlantirish bo'yicha yaratilgan multimediali elektron ta'lim resurslaridan amaliyotda, oliy ta'lim muassasalarida darslik, o'quv-metodik qo'llanmalarni yaratishda foydalanish mumkinligi, ona tili va o'qish savodxonligi fanlariga PIRLS xalqaro baholash dasturining kontent va kognitiv sohasini singdirish, o'qitish sifatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining joriy etilishi: Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini shakllantirishga oid olingan ilmiy natijalari asosida:

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini shakllantirish boshlang'ich ta'limda o'qitilayotgan fanlarga kiritilgan yangiliklarni o'zlashtirish dinamikasini hisobga olib, ijodiy yondashuvli faoliyatini individuallashtirish asosida takomillashtirishga oid tavsiyalar Natijada Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish shart-sharoitlarini tahlil qilish imkoni yaratiladi;

Xulosa. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modeli o'zini o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish, pedagogning shaxsiy-motivatsion yo'nalganligiga ustuvorlik berish hamda ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi didaktik-o'yinli topshiriqlarni ishlab chiqish asosida takomillashtirish bo'yicha takliflar Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish imkoni oshiriladi;

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligi ikki yoki undan ortiq manbalardagi ma'lumotlarni birlashtirish, ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarishni o'rgata olish hamda kognitiv-kreativ, jarayonli-integrativ mezonlarining natijadorligini ta'minlashga qaratilgan ishchan integratsion-didaktik muhitni yaratish asosida takomillashtirilgan yuzasidan tavsiyalar berish imkoni yaratiladi;

Adabiyotlar ro'yxati.

1. SH.M.Mirziyoyev "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" – Toshkent, "O'zbekiston", 2017-yil, 592 bet 10-bet.

2. Incheon declaration // Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015. Incheon, Republic of Korea). – 48 p.3.

3. B.R.Djurayeva, H.M.Tajiboyeva, G.M.Nazirova "Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari" – Toshkent, O'zPFTI nashriyoti, 2015-yil, 198-bet.

4. Muslimov N.A. "Bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish" /Monografiya.–Toshkent.:Fan, 2004-yil, 360 bet.

5. Sayidahmedov N."Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – Toshkent: "Fan va texnologiya"- 2003-yil, 340 bet.

6. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova, K.O.Matnazarova, M.K.Shirinov, S.Hafizov "Umumiy pedagogika" – Toshkent, "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2018-yil, 530 bet.

7. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish, 1 (5), 134-138.

8. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK KOUCHINGNI TOSHKIL ETISHNING

DOLZARBLIGI. 21- ASRDA INNOVATSION TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATIGA BASHLANGAN XALQARO KONFERENSIYADA (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).

9. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati: 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati. Maktabgacha ta'lim jurnali, 2 (2).

10. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING BOSHQARUV PRINSPLARI. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish, 2 (4), 18-23.

11. Tayirov M. BOLAJAK OQITUVCHILARNING KASBIY MADANIYATIGA QOYILGAN TALABLAR //Журнал Педагогика и психологии в современном образовании. – 2021. – №. 3.

12. Мелиев Х. А., Сафаров Б. Н. ОИЛА, МАКТАБ ВА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИ ҲАМКОРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МАЗМУНИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1312-1316.

13. Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli Qarori

МАЛАКАЛИ ДЗЮДОЧИЛАРНИ ТАЙЁРЛАШДА БУРАЛИБ УЛОҚТИРИШ БЎЙИЧА МАЛАКА ТАВСИАЛАР

Тангриев Абдулло Товошевич,
Ўзбекистон Давлат жисмоний
тарбия ва спорт университети ўқитувчиси

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 25

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.263>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

малакали дзюдочи, адабиётлар,
натижа, рақиб, олдинга ташлаш, орқа
томон, ён томон, буриб улоқтириш

ANNOTATSIYA

мақолада малакали дзюдочиларни тайёрлашда уларнинг тегишли спорт адабиётларидан хабардорлиги, фақат жисмоний тайёргарлик билан юқори натижаларга эриша олмалиги назарда тутилган. Шунинг учун адабиётлар асосида малакали спортчиларни тайёрлаш, намунавий методлардан фойдаланиш муаммосига катта эътибор қаратилган

Кириш. Малакали дзюдочиларни тайёрлашда рақибга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган анъанавий япон дзюдо отиш техникасини тўғридан-тўғри кўчириб фойдаланиш ва уни ўзлаштириш методологияси, бизнинг фикримизча дзюдочиларимизга унча самара бермайди.

Малакали дзюдочиларнинг ўқув, ўқув ва рақобатбардош фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, машғулотларга ёндашув инновацион улоқтириш бўйича тавсиялардан қатъий фойдаланилади. Чунки назарий ўрганиш спорт машғулотлари шароитида бажариш техникасига бир қатор тузатишлар киритишни талаб қилади.

Ажабланарлиси шундаки, дзюдочилар рақибга орқа томондан бурилиш (буралиш) ясаб, битта **Uchi-komiga** (отиш бошланишига расмий чиқиш) бириктирилган, бироқ бурилишнинг бир неча усуллари мавжуд ва уларнинг ҳар бири афзалликларга эга.

Дзюдо бўйича машғулотларда, асосан методик таснифга кўра, мусобақаларда бурилиб улоқтиришга эришиш тавсия этилади.

Адабиётлар таҳлили. Дзюдо бўйича Ҷарб адабиётида (Х.Эсинк 1974, М.Вахун 1983, Н.Волф 1983 ва бошқ.) буралиб отишларининг бошланғич позициясига эришиш учун яна бир тавсия мавжуд бўлиб, уни, ҳатто қарама-қаршилик шубҳали чекланган шароитларда амалга ошириш мумкин (1-расм).

Ҳақ шундаки, отиш бошланишига киришда рақибга нисбатан бундай эркин манёвр қилиш 0,3 сониягача давом этиши сабабли хавф туғдиради (Ю.А. Шулика 1982). Рақибнинг елка камарига куч таъсири бўлмаса, бундай улоқтириш жангда муваффақиятсизликка учрайди ва фақат кўرғазмали режимда амалга оширилиши мумкин.

1-расм. Ж. Эсинк (1974), М. Вахунда (1983) орқаси билан рақибни Муга бурилиш билан ташлайди.

Тадқиқотнинг методологияси: маҳаллий махсус адабиётлар таҳлилий маълумотлари (Ю.А. Шулика, 1988; Дзюдо 2006) рақибнинг олдинга уло усулларини кўрсатади (3-жадвал).

Биомеханик жиҳатдан асосланган тасниф томонидан таклиф қилинган стартга кириш усулларининг ҳар бири отишнинг амалга оширилишини таъминлайди ва аслида улоқтиришнинг муваффақиятини белгилайдиган босқичдир.

Унинг бошланиши билан бир вақтнинг ўзида силкиниш ҳаракатларининг асоси бўлган таянчларни маълум бир тартибда қайта тартибга солишдан фойдаланиш орқали дастлабки силкиниш таъминланади (Кабанов А.Л. 2002):

- «кетиш» усули ёрдамида стартга кираётганда ҳужумчи узоқ оёғидан туртиб, улоқтириш бошланишидан олдин эркин оёғини ўрнатган ҳолда, рақибнинг елка ўқини ўзидан узоқлаштиради. У уни судраб, бошланғич позициясига ўтади. Рақибнинг танаси амалда ҳужумчининг танаси билан бир вақтда айланади;

- «чиқиш» усули ёрдамида стартга киришда ҳужумчи яқин оёғидан туртиб, рақибни бўлажак отиш йўналишига тортади, шу билан бирга, яқин оёғини рақиб ёнидан ўтказиб юборади;

- «кириш» усули ёрдамида стартга киришда ҳужумчи яқин оёғини олдинга қўйиб, бир вақтнинг ўзида ундан қайтарилиши тўғрисида силкинишни амалга оширади;

- стартга «хоч» усулида кираётганда ҳужумчи иккала оёғининг бармоқларини буриб, яқин оёғининг бош бармоғидан итариб ташлаган ҳолда, рақибга отиш йўналиши бўйича силкинишни таъминлайди.

Шундай қилиб, улоқтиришнинг кўрғазмали техникаси дастлабки тайёргарлик босқичида ишлаб чиқилган оғир кинематик шароитларга жавоб бермайди, бу спорт мусобақалари муҳим аҳамиятга эга самарали амалга ошириш учун уни сошлаш лозим. Бундай тузатиш учун методологиянинг йўқлиги торайтирилган техник арсеналнинг шаклланишига олиб келади ва дзюдонинг оммавий характерининг пасайишига олиб келади. «Арсенал»ни ташлаш қаттиқ қарама-қаршилик шароитида технология мавжуд кўп йўналишлиликдаги нуқсон, асосан рақибнинг олдинга (бурилиш) улоқтиришлари ва рақибнинг орқага ташлашлари йўқолиши тўғрисида содир бўлади ва бу моделни (қиялик), амалга оширишни таъминламайди.

Полвоннинг фазовий-семантик фаолияти ва техникадан тактик фойдаланиш имкониятларини торайтиради.

Шу муносабат билан биз ўз олдимизга қуйидаги вазифани қўйдик: бошланғич ўқув босқичининг мазмуни ва методологиясини қайта тузмасдан, юқори амплитуда буралиб отиш техникасини ўргатиш самарадорлигини ошириш йўлларини топиш қаттиқ кинематик шароитларга нисбатан қўлланилади.

Спорт дуэлининг алоқалари ва шу билан кўп йўналишли техник арсенални таъминлайди.

Фазовий-семантик моделга мувофиқ дзюдочининг техник-тактик фаолияти.

Бундай юқоридагиларни қуйидаги ҳолатларда қўллаш лозим:

- давом этаётган саъй-ҳаракатларда;
- бошланғич позициясига эришиш вақтида;
- душманни эркин ўзаро қўлга олиш ва қаттиқ ҳимояланган ҳолатда мувозанатни бошқариш ёрдамида.

Шундай қилиб, битта ҳақиқий бошлаш усули (кириш орқали) ва битта кўргазмалли йўл ўрнига чиқиш, «кетиш» ва «кесиб ўтиш»нинг кўпроқ усуллари мавжуд.

Тадқиқотнинг вазифалари: Спорт дуэли шароитида горизонтал текисликдаги проекциядаги ўзаро позициялар бир хил турдаги отишларни амалга оширишда фазовий хусусиятлари билан кинематик фарқларни ҳосил қилганлиги сабабли, бир хил кўринадиган техникани ўрганиш машғулотида ушбу омилни ҳисобга олиш керак. Бироқ, барча мамлакатлар, жумладан Ўзбек дзюдочиларининг амалиётида бундай муаммо кўтарилмайди.

Мутахассислар ўртасида ўтказилган сўров натижасида маълум бўлишича, мураббийлар ўз амалиётларида, асосан ушбу турдаги улоқтириш техникасини анъанавий талқинига йўналтирадиган ва бурилиш пайтида стартга кириш усуллари муслаштириш зарурлигини англамайди. Горизонтал текисликка проекцияда ўзаро позицияларни ўзгартириш шароитида ҳужум қилади.

Кўраш турлари бўйича махсус адабиётларда спортда «мотор ассиметрия ҳодисаси»дан оптимал фойдаланиш масаласи ҳалигача ҳал қилинмаган (Лебедев, 1975; М.М.Михеев, А.Г.Левицкий, 2000; К.Д.Чермит, 1992).

Бироқ, биз Ю.А.нинг ишига қўшилаемиз. Шулика (1982), бунда физиологик константаларга эмас, балки техник арсенални торайтириш мантиғига кўп йўналишлиликни оптимал даражада сақлашга устуңлик берилади.

Маълум бўлишича, буралаб отиш арсеналларида унинг синфларининг кенг доираси, отишни бошлаш усуллари сифатида, горизонтал текисликка проекциялашда ўзаро позицияларнинг кинематик шароитларини ўзгартириш уларни такомиллаштиришга имкон беради.

Бизнинг намунавий тажрибамиз натижасида горизонтал текисликка проекциялашда турли позициялар шароитида бурилиш билан отишни бошлашнинг турли усуллари амалга ошириш бўйича оптимал тавсиялар ишлаб чиқилган эди (1-жадвал).

Горизонтал текисликда проекцияда бир хил ва қарама-қарши ўзаро позицияга эга қаттиқ стандарт тутқишлар шароитида отишларнинг турли таснифлаш гуруҳлари мавжуд (буралиб улоқтириш турлари бундан мустасно).

Тадқиқотнинг объекти: Тайёргарликнинг ўқув босқичида иштирок-чиларнинг бўлажак экспериментдаги рақобат фаоллиги қайд этилиб, гуруҳлар миқёсидаги, техник ва тактик кўрсаткичлар тенглигини ҳисоблаш билан яқунланди.

Бир йил давом этган педагогик экспериментдан сўнг оёқнинг сон (шин) устидаги тузатиш улоқтириш ва уларни экспериментал гуруҳда қўллаш алгоритмидан фойдаланган ҳолда, ушбу ёндашув фойдасига гувоҳлик берувчи натижалар олинди.

Шундай қилиб, намунавий ва табиий педагогик тажрибалар натижасида:

- шартли алоқада отишларни кўрсатишнинг стандарт шартларида намоён бўладиган ҳужум имкониятларини сезиларли даражада торайтирувчи душманнинг қаттиқ мудофаа ушлаш шароитида улоқтиришларни амалга ошириш учун ҳаракатланиш мосламалари алгоритмлари ишлаб чиқилган ва экспериментал тасдиқланган;

- дзюдочиларни ўз вақтида мусобақага тайёрлаш ва рақобатбардош хулқ-атворнинг ўрнатилган стереотипларини янада бузиш заруратини бартараф этиш мақсадида ушбу бўлимни ўқув-машқ босқичи дастурига киритиш имконияти ва мақсадга мувофиқлиги тасдиқланди.

Горизонтал текисликдаги проекция шароитларида отишларни амалга оширишнинг оптимал усуллари

1-жадвал

№	Буриш	Худди шу номдаги	Чиқиш йўли	Тос орқали
1	Пастки тури	Рафлар	Синф	Отиш гуруҳи
2	Ташлаш		Ташлаш	
3		Бошқача	Кетиш	Тана орқали (мод.)
4	Лапел	Худди шу номдаги	Кетиш	Орқа томондан
5		Бошқача	Кириш	Орқа томондан
6	Катлама	Бошқача	Кириш	Тос суяги орқали
7	Буриш	Бошқача		Алдаш
8	Пастки тури	Бошқача		Термоқ
9	Ташлаш	Бошқача	Кетиш	Оёқ тахтаси
10		Бошқача		Ребоунд
11	Лапел	Худди шу номдаги		Оёқ орқали
12		Худди шу номдаги		Ребоунд
13	Катлама	Худди шу номдаги	Кўндаланг	Тос суяги орқали

1-жадвал. Горизонтал текисликдаги проекцияда ўзаро позицияларни ўзгартириш шароитида буралиб ташлашнинг афзал қилинган синфлари

Бироқ, бир қарашда тузилиши, синфи бўйича бир хил бўлган «А» типидagi отишмалар, масалан ўзаро позициянинг ўзгартириш шароитида, бир оз бошқача фазовий параметрларга эга.

Кириш жойи-чиқиш жойидан чиқиш*.

Лапелдан чиқиш-тиргакдан чиқиш*.

• Бу ҳолда атамаларнинг мос келиши амплитудалар бўйича фазовий тузилманинг ўзига хослигини эмас, балки ундan чиқишнинг тартибли тузилмасининг бирлигини ва бошланғич позициясига ўхшаш позициясини билдиради.

Шундай қилиб, агар ўзаро қарама-қарши позицияда, қаршилиқ кўрсатиш («кетиш» класс) билан лапелни амалга ошириш учун оёқни унинг яқин оёғига нисбатан яқинроқ силжитиш ва уни мўлжалланган йўналишда айлантириш кифоя. Шунда рақиб йиқилса, кейин худди шу номдаги позицияда бир хил отишни амалга ошираётганда, ҳужумчининг ўша оёғи рақибнинг узоқ оёғи томон катта қадам ташлаши керак, сўнгра бутун тананинг мўлжалланган тушиш йўналишини амплитудали буриши керак.

Тадқиқотнинг предмети: горизонтал текисликдаги проекциядаги ўзаро позициялар уларни ўзгартиришда буралиб отишларини бошлашнинг у ёки бу усулини қўллаш имкониятини олдиндан белгилаб беради, бу эса уларнинг алгоритмларини техник ва тактик машғулотларда қўллаш имконини беради.

В.Путин ишида (В.Путин ва бошқ. 2002) барча кураш усулларининг техникасини дастлабки тайёргарлик босқичида (махорат даражасида) ўрганиш мақсадга мувофиқлиги қайд этилган. Бизнинг фикримизча, бу асос 8-ўқув йилида янги техникани тақсимлаш билан таълимни режалаштириш тенденцияси билан ижобий таққосланади (А.М.Дякин, Ш.Т. Невретдинов 1980). Саволнинг бундай баёноти билан арсеналда илгари ўрганилган ва рақобатбардош жангларда синовдан ўтган улоқтиришларнинг мавжудлиги янги ўрганилган отишлардан фойдаланишга имкон бермайди.

Дастлабки тайёргарлик босқичида барча техникаларни махорат даражасида ўтказишнинг мақсадга мувофиқлигини кўриб чиқаётганда, ХХ асрнинг 80-йилларида кўп гапирилган асосий техниканинг таркибини аниқлаш керак.

Бундай ҳолда, биомеханик хусусиятларга асосланган спорт курашида техник ҳаракатларнинг ягона таснифидан фойдаланиш энг мақбулдир, чунки таснифлаш даражаларига кўра юқоридан пастга улоқтириш техникаси билан танишиш асосий тайёргарликнинг бир қисмидир. Табақалаштирилган техникани ўрганишга босқичма-босқич ўтиш билан энг умумий ҳаракатларни ўз ичига олади.

Тадқиқот усуллари: Спорт шароитида энг қийин мувофиқлаштирувчи ва амалга ошириш қийин бўлган нарса бу рақибни мойиллик билан унинг олдига орқага ташлашдир, чунки қарама-қаршиликда дзюдочи, қоида тариқасида, БСТ проекциясини унинг қўллаб-қувватлаш майдони бир оз олдинга ўтказади. Шу билан бирга, у рақибга таяниб барқарорликни сақлайди. Шунинг учун, айниқса спорт дуэлида, орқага ташлашларнинг бошланишига эришиш жуда қийин бўлиб чиқади.

Анъанавий дзюдо бўйича махсус адабиётларда (М.Вахун 1983, Жудо 1980, Г. Паркхомович 1993, Х. Эсинк 1974, Э. Домини 1965, Т. Иногаи, Р. Хабберсетзер 1983, И. Инокума 1973–1979, К. Кавайши 1956, Х. Волф 1981) рақибни орқага ташлаш бўйича тавсиялар берилган:

- ҳужумчи ўнг қўл ҳолатида, рақибни эса олд томондан турганда стандарт ўзаро позицияни ҳисобга олган ҳолда;
- фронтал текисликда силжиш билан рақибнинг тушиши мумкин бўлган йўналишини ҳисобга олмасдан.

Бундан ташқари, дастлабки тайёргарлик босқичида, отиш техникаси рақиб қаршилигининг тескари йўналиши учун мўлжалланган бўлиб, бу рақибга йўналтирилган таъсирни таъминлайди ва бу бизнинг фикримизча, қуролнинг шаклланишига ёрдам бермайди. Тўғри медиан (расмиёлаштирилган) отиш тузилиши (А.П. Купцов 1980), чунки

рақиб бир хил йўналишдаги куч таъсирига реакцияга киришиб, жангда учрашиши мумкин.

Тадқиқотни ташкиллаштириш: Шунинг учун ҳам тадқиқотларда Свишчева (1981, 2002, 2003) Дзюдо – дзюдочиларнинг малакаси ва ёши ошгани сайин, O-uchi-gari ва Ko-uchi-gari каби рақибни орқага қайтариш қийин бўлган мувофиқлаштирувчи улоқтиришлар сонининг камайиши ҳақида далиллар мавжуд.

Шу билан бирга, бу отишлар спортнинг ўсиши билан зарур бўлиб қолади, чунки рақиблар шартли алоқа кўникмаларидан ўзоқлашади ва уларнинг барқарорлигини нафақат статик кучланишни ошириш, балки позицияни кенгайтириш орқали ҳам таъминлайди. Бу далил De-ashi-xarai (ён суриш), Ko-soto-gari (орқага суриш), O-soto-gari (кесиш), O-soto-otoshi (орқага суриш) каби кенг тарқалган ва нисбатан оддий отишларни ишлатиш имкониятини истисно қилади.

Агар педагогик кузатиш маълумотларини қайта ишлашда ўртача баҳоларнинг салбий далилини ҳисобга оладиган бўлсак, у ҳолда рақибнинг тескари зарбаларини рақибнинг кенг позицияси билан ишончли ассимиляция қилиш муаммоси янада долзарб бўлиб қолади.

1 ва 2-босқичларда қарама-қарши йўналишли ҳаракатларни амалга оширишда энг катта қийинчилик юқори ва пастки экстремиталарнинг ҳужум ҳаракатларининг бир томонлама – кўп қиррали ва бир томонлама – бир томонлама синергияси бўлган синфларга тегишли отишларни ўрганишда сезилади.

Ушбу O-uchi-gari отишларининг бошланишига тақлид қилувчи таниқли «Uchi-komi» 1-босқичда ҳужумчининг дастлабки бурилишини ўз ичига олади, бу эса 2-босқичда кейинги ташлаш бурилишни талаб қилади. Ушбу ҳаракатни биргаликда амалга ошириш деярли мумкин эмас, чунки 1-босқичдан 2-босқичга ўтишда битта таянчда 180° буриш керак. Бундай ҳолда, рақибга кучли таъсир қилиш имконияти йўқолади.

А. Шундай қилиб, O-uchi-gari отиш бошланишини тақлид қилганда (кесилган, пастки оёғини ичкаридан илмоқ) (3.4-3.5-расм), одатдаги моделга кўра (расмга кўра), ҳужумчи, оёғини рақибнинг оёқлари орасига қўйиш учун таянч оёқларини рақибнинг елка ўқиға параллел қилиб ўрнатган ҳолда унга ён томонга бурилади (Дзюдо 1980; Г. Пархомович, 1983; Х. Эссинк, 1974; И. Инокума), 1973, 1979). Шундан сўнг, ичкаридан кесиш (канса) олиб борилганда, у елкама-ўқининг олдинги бурилиши ва қўллаб-қувватловчи оёқнинг ташқарига чиқиши тўфайли жуда муаммоли бўлган рақибга юз тутиши керак (2-расм).

Uchi-komi фақат стартга чиқиш бўлганлиги сабабли, бу ҳаракатларда улоқтиришнинг асосий элементи олинмайди – олдинга силжишдан орқага суришнинг асосий ҳаракатига ўтиш. Ҳужумчи рақибга ён томонга бурилиш босқичида тўхтади ва кейинги (асосий) билан боғланади.

O-Uchi-Gari

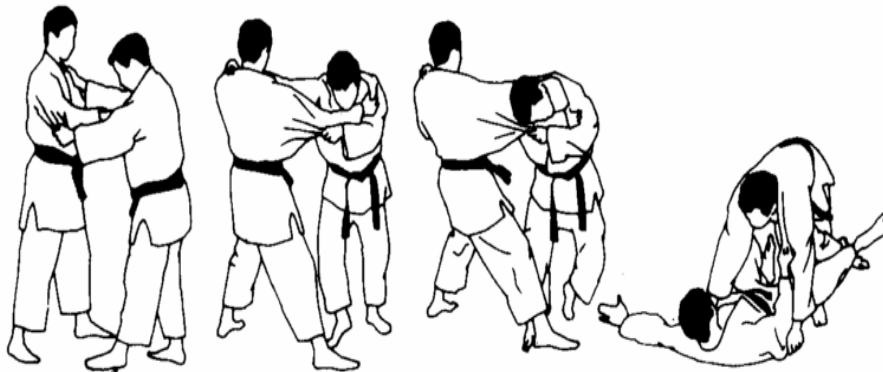
2 -расм. Оёқларни жойлаштириш, уларга тана вазнини тақсимлаш ва ҳаракатлар йўналиши векторлари билан O-uchi-gari улоқтиришнинг босқич схемаларига кўра

Демак, уларнинг кўп йўналишли ҳаракатларининг ҳақиқатини назорат қилиш қобилияти йўқолади. Бундан ташқари, 2-босқичда чап қўл билан тортиш ва ўнг билан рақибнинг елкасини суриш тавсия этилади. Қаршилиқ қилаётган рақибнинг бундай кучга тушишини тасаввур қилиш қийин, чунки рақибни

қўли билан итариб юбориш унга ҳужум қилинган оёғини ҳужумчи оёғи устига ўтказиш имкониятини беради.

Б. Мураккаб мувофиқлаштирувчи Ko-uchi-gari улоқтиришни (ички томондан майда ўриш) бажаришда ҳам қарама-қарши ҳаракат амалга оширилади (3-расм).

KO-UCHI-GARI

3-расм. Оёқларни жойлаштириш, уларга тана вазнини тақсимлаш ва ҳаракатлар йўналиши векторлари билан Ko-uchi-gari отишнинг босқич схемаларига кўра.

Ҳужумчининг оёғи чапга бурилади, бу ҳужумчининг елка ўқи чизигининг силжишига олиб келади ва рақибнинг стендини тўғридан-тўғри – орқага олиб бориш керак, бу эса елка ўқининг тескари ҳаракатини талаб қилади. Бироқ, бундай қўллаб-қувватлаш позицияси билан рақибнинг қўллари билан шартли қаршилиги билан ҳам куч таъсири қийин.

Шунинг учун, амалиёт шуни кўрсатадики, бу отиш камдан-кам ҳолларда муваффақиятли амалга оширилади ва уни ўзлаштирган бир нечта дзюдочиларнинг «қуроли» бўлиб, улар мавжудлиги сабабли эмас, балки тасодифий принцип бўйича оптимал ўрганиш методологияси синергияни шакллантирган.

Шундай қилиб, дастлабки ҳаракатларга эҳтиёж пайдо бўлиб, рақибни ҳужум қилинган оёғини ўзи бўшатишга мажбур қилади, бу жуда муаммоли. Бундан ташқари, улоқтиришларни тайёргарлик билан ўрганиш ҳар доим ҳам мақбул эмас, чунки қарама-қаршилиқ шароитида рақиб кўпинча ҳужумчининг тайёргарлик ҳаракатларига ёки динамик равишда мувозанатни сақлаган ҳолда реакцияга киришмайди (Ю.М.Схаляхо 1995).

Ихтисослашган адабиётларда ушбу синфларни ташлаш учун восита кўрсатмаларининг бирлиги йўқ. Шундай қилиб, М. Вахун (1983) ишида рақибни ҳужум қилинган оёғини керакли йўналишда силжитиш учун қўзғатиш керак, бу дастлабки тайёргарлик босқичида амалий бўлмаган ва, ҳатто йўқотишларга олиб келади. Кўпинча ҳужумчи ичкаридан пастки қисмининг бажарилишини таъминлаш учун ҳужум қилинган оёғидан юкни олиб ташлайди, бунинг учун у рақибни улоқтиришга қарама-қарши йўналишда итаради, бу улоқтириш учун амалда кўп қиррали тайёргарликдир ва унинг асосий таркибига кирмайди.

Шу муносабат билан улоқтиришни кўп йўналишли тайёргарликсиз ўрганиш ва кўп йўналишли машғулотларни техник-тактик тайёргарлик босқичига ўтказиш зарурати туғилади.

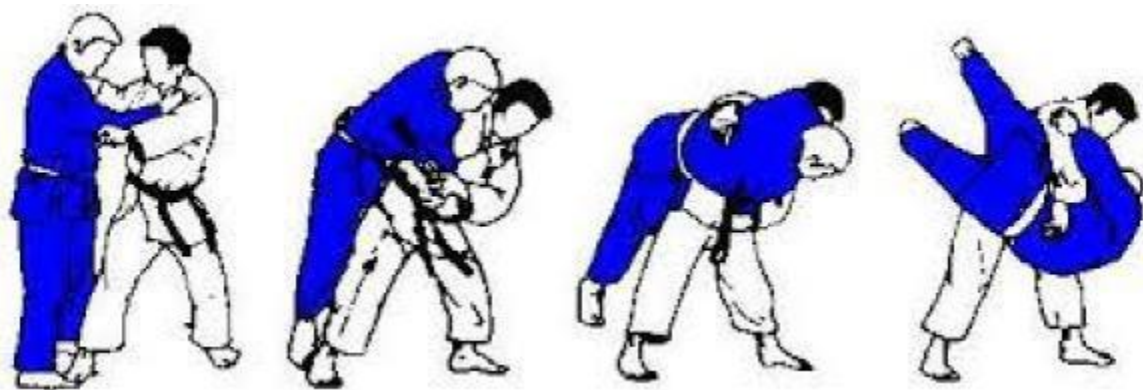
Турли малака ва ёшдаги дзюдочилар ўртасида ўтказилган сўров шуни кўрсатадики, санаб ўтилган улоқтиришларни рақобатбардош жангларда қўллаш мумкин бўлган даражада ўзлаштирганлар кам сонни ташкил этади.

Ушбу улоқтиришларни ўзлаштиришга ҳаракат қилишнинг яна бир омил – бу амалиётда учрамайдиган фронтал позиция шароитида уларни амалга оширишга йўналтирилганлик ва ассиметрик позицияларда улоқтириш тузилишини ўзгартириши керак.

Шундай қилиб, агар ҳужумчи ўнг қўлда туриб, қарама-қарши позицияда O-uchi-garini ушлаб туришга ҳаракат қилса, у рақиб эркин босиб ўтиши мумкин бўлган яқин бўш оёғида ҳаракат қилади. Рақибга ён томонга дастлабки бурилиш, сўнгра бошланғич позициясига қайтиш ва суриш билан амалга ошириш қийин бўлиб чиқади. Худди шу номдаги ўзаро позиция билан ҳужумчи рақибнинг узоқ, юкланган оёғида ҳаракат қилиши керак ва унга ён томонга дастлабки бурилиш ўз йўқотишига айланиши мумкин.

Бу қарама-қаршилиқларнинг барчаси уларни амалга оширишнинг тўғрилиги учун ҳам, дастур рўйхатига киритилишининг мақсадга мувофиқлиги учун ҳам қўшимча тадқиқотларни талаб қилади. Мисол учун, бу қийин улоқтиришлар иккала дастурда (Дзюдо 2003) ўқишнинг биринчи йилида ва, ҳатто иккинчи техник комплексида ўрганилди.

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси: лаборатория тажрибасига (2.1.5) кўра, бурғулашнинг О учи (кўкрак ичидаги эгилган) биринчи босқичда рақиб томон дастлабки айланишдан кейин тескари (тескари айланиш), бурғулашда вақт хусусияти йўқ, улоқтиришнинг 1 ва 2 йиллик босқичи, бу улоқтиришда дастлабки бурилишсиз олинган (4-расм).

1) кадр 0; 2) кадр 480; 3) кадр 640; 4) кадр 1040.

Бундан ташқари, рақибга куч қўллаш жойи ва унинг йўналиши ушбу отиш синфининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатиши маълум бўлди.

Ушбу отиш синфида самаралироқ:

- рақибни орқага итариб эмас, пастга итариш;
- билакдан эмас, балки олд томондан ушлаганда тизгинлаш лозим.

Шундай қилиб, лаборатория ва намунавий эксперимент маълумотлари шуни кўрсатадики, рақибни орқага улоқтирганда – эгилган ҳолда, оёғига ичкаридан оёқ билан зарба бериш (O-uchi-

gari) дастлабки алдамчи ҳаракатларсиз ва дастлабки айлантормасдан тана учун қуйидагилар мақбулдир:

- рақибни ўзидан узоқда эмас, балки ҳужум қилинган оёғида вертикал равишда олдиндан ушлаб туриш;
- тутқич елкадан паст даражада жойлашган бўлиши керак, камарлар;
- оёқни тақиллатиш ён томонга (ўзидан узоқда) эмас, балки ўз остидан ҳаракат қилиш орқали амалга оширилиши керак(2-жадвал).

Нишаб туридаги отишларнинг бир томонлама класси учун қўл билан қўллашнинг мақбул нуқталари ва куч йўналиши

2-жадвал

№	Чизиқ йўналиши		Ўзаро позиция
	яқин		
1	бел, пастга	хетеронимик	хетеронимик
2	енгнинг охирида, пастга	хетеронимик	хетеронимик

2-жадвал. Нишаб туридаги отишларнинг бир томонлама йўналиши.

Бундан ташқари, номутаносиблик ва оёққа ҳужум қўшимча қадамларсиз амалга оширилади, чунки уларни амалга ошириш жараёнида рақибга нисбатан куч таъсири йўқолади.

Ҳужумчи оёғи билан бир вақтда, оёғи билан ичкаридан рақибнинг оёқлари орасидан амалга оширилганлиги сабабли, рақибнинг оёқларини тизгинлаши ва оёғига оёғи билан ҳужум қилиш бир вақтнинг ўзида амалга оширилади, деб ҳисоблаш мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, намунавий экспериментда дзюдо бўйича анъанавий адабиётида таклиф қилинганидек, улоқтириш ҳеч қандай шерик ҳаракатларсиз амалга оширилган деб тахмин қилинган. Биз улоқтиришнинг ўрта тузилмаларини (А.П.Купцов 1980) динамик аралашувларсиз ўрганиш керак, деб тахмин қилдик. Сабаби моддий нуқтада, айниқса юнон-рум ва эркин курашда улоқтириш нафақат ўрганилади, балки усул ёрдамида ҳам машқ қилинади.

Худди шу модел экспериментда нокаут эффекти туфайли рақибнинг оёғини кесиб ташлаш, поплитеал букишни тўғрилаш, татамига қўйилганда ҳужумчи оёғини таянчсиз кесиш билан солиштирганда кўпроқ барқарорликни таъминлаши аниқланди.

Тавсия ва янгиликлар. Лаборатория тажрибамиз натижасида рақибнинг бир қатор мураккаб мувофиқлаштирувчи орқага улоқтиришларини ўтказиш бўйича тавсиялардаги восита кўрсатмалари нотўғри эканлиги маълум бўлди. Чунки улар дастлабки алдамчидан фойдаланишга қаратилган асосий техник

Адабиётлар рўйхати:

1. Спорт педагогик маҳоратини ошириш (дзюдо) [Матн]: дарслик / Ш.А. Арсланов, А.Ж. Тангриев. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2017. – 188 бет.
2. Борьба САМБО Андреев 1961 Москва Динамо Учебно-наглядное пособие. Редкость. !!! Андреев В. Борьба самбо.

тайёргарлик эмас, балки техник бўлимга тегишли ҳаракатлар – тактик тайёргарлиқдир.

Педагогик қонунларга кўра, чалғитувчи омилларни муддатидан олдин ўз ичига олган ҳолда отишнинг асосий техникасини ўзлаштириш ҳали ҳам қўлланиладиган техника ва ундан ҳимояланиш бўйича параллел машғулотлар билан бир хил турдаги алданишдир. Шу сабабли, 1-босқичдаги ҳужум ҳаракати дарҳол рақиб орқасига йўналтирилиши керак.

Хулоса. Рақибга кучлар жуфтлигининг юқори компоненти бўйлаб таъсир қилиш тўғридан-тўғри – орқага эмас, балки пастга йўналтирилиши керак ва кимоно томонидан қўлга олиш камар даражасида амалга оширилиши керак.

2. Лаборатория тажрибасида горизонтал текисликдаги проекциядаги ўзаро позициянинг ўзгариши отиш техникасини сезиларли даражада ўзгартириши аниқланди, бу эса уларни амалга ошириш техникасига ўзгартиришлар киритишни эмас, балки мотор мос ёзувлар нуқталарида мос келадиган ўзгариш билан отишларнинг тури ёки синфи уларни бошқасига муружаат қилишни талаб қилади.

3. Горизонтал текисликдаги проекцияда ўзаро позицияни ўзгартириш шароитида ҳар хил турдаги ва тоифадаги улоқтиришлардан фойдаланиш бўйича алгоритмик тавсияларни намунавий экспериментда ишлаб чиқиш дзюдочиларнинг техник ва тактик тайёргарлигини янада самаралироқ таъминлаши мумкин.

(Учебно-наглядное пособие). – М., изд. Московского городского совета «Динамо», 1961. 172, [2] с., с илл.; 2 л. табл. 20 x 30 см. В наличии 2 вкладыша с таблицами приемов. В память о выдающемся тренере В.М.Андрееве в Москве проводятся ежегодные Всероссийские соревнования, организованные

Управлением Мосгорспорткомитета, федерацией дзюдо Москвы и УСК «Самбо-70». стандартное описание: Перед тем как делать ставку ОБЯЗАТЕЛЬНО уточняйте наличие товара.

3. Читать бесплатно книгу Борьба самбо (Андреев В. М., Чумаков Е. М.) и другие произведения в разделе Каталог. Доступны электронные, печатные и аудиокниги, музыкальные произведения, фильмы. На сайте вы можете найти издание, заказать доставку или забронировать. Возможна доставка в удобную библиотеку. ... Андреев, Владлен Михайлович. Борьба самбо [Текст] / В. М. Андреев, Е. М. Чумаков. – М.: Физкультура и спорт, 1967. – С. 176. : ил. – Б. ц.

4. За основу в настоящем исследовании были приняты работы: Я.К. Коблсва (1990), А.С Кузнецова (2002) – об организации многолетней подготовки в видах спортивной борьбы; В.М. Андреева, Г.С. Туманяна (1975); Г.С. Туманяна, 1997; Ю.А. Шулики (1988, 1993) – о биомеханическом обосновании классифицирования технических действий в спортивной борьбе и его использовании в процессе многолетней подготовки борцов; Ю.М. – М.: Физкультура и спорт. 1986. – С. 304. 6.

5. Андреев, В.М. Борьба САМБО. Текст.: / В.М. Андреев, Е.М. Чумаков. – М.: Физкультура и спорт, 1967.– С. 174.

LEARNING ENGLISH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE WITH AUGMENTED REALITY

Dilobarkhon Azimova

Lecturer of World language department
 Kokand university, Kokand, Uzbekistan.

Dilyorjon Solidjonov

3rd year student of English language and literature

Kokand university, Kokand, Uzbekistan.

dilyorjonsolidjonov@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil

Jurnal soni: 1

Maqola raqami: 26

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.264>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Augmented reality, English language learning, language learning technology, language learning apps, language learning pedagogy, vocabulary learning.

ANNOTATION

The use of augmented reality (AR) in teaching English as a second language is examined in this article. Traditional language teaching techniques sometimes fall short of engaging students and offering real-world applications, which results in boredom and slow development. Through the use of augmented reality (AR) technology, digital content can be superimposed on the actual world to create an immersive and engaging learning environment. Real-world context, quick feedback, and immersive language learning experiences are all provided through AR. This article examines a number of ways that AR may be used to teach vocabulary, pronunciation, grammar, reading, and writing in English. English labels, grammatical rules, and text may be added to real-world items using augmented reality (AR), giving students a useful and fun method to practice what they have learned. Additionally, with the help of AR, learners can practice their language abilities in a variety of simulated real-world settings. The use of augmented reality (AR) in English language instruction has the potential to improve current teaching strategies and give non-native speakers of the language an enjoyable and productive learning experience.

Introduction. Technology is at the forefront of the fast change that is occurring in the globe. Augmented reality (AR) is one of the most intriguing technology developments in recent years. A technology known as augmented reality (AR) overlays digital material on the physical environment to produce an immersive and interactive experience. AR has been more well-liked recently in several industries, including education. The use of augmented reality (AR) in education has the power to completely change how we teach and learn. Language instruction is one of the areas where augmented reality is being used more and more. It can be difficult to learn a new language, especially for non-native speakers. Textbooks, audiotapes, and classroom lectures—all common traditional language learning techniques—frequently fall short of motivating students, which breeds boredom and apathy. Additionally, these approaches have trouble giving students real-world context and useful applications. These drawbacks might be overcome by augmented reality technology, which could also offer a fun and immersive environment for language learning. One of the most commonly used languages in the world and the primary language of commerce, instruction, and intercultural exchange is English. People can benefit from learning English in many ways, including by advancing their careers and developing personally. But for non-native speakers, learning English can also be a difficult task. The use of augmented reality technology can improve current English language instruction strategies and give students a more interesting and useful learning experience. In this article, the use of augmented reality in language learning is examined along with any potential advantages. We'll talk about how augmented reality (AR) technology can provide learners immersive language learning experiences, real-world context, and quick feedback. We will also look at a number of ways that AR may be used to learn the English language, such as for vocabulary, pronunciation, grammar, reading, and writing. The purpose of this essay is to provide readers a thorough

grasp of how augmented reality technology may improve English language learning. It will showcase several AR applications for studying the English language and go through the possible advantages of adopting AR in language learning. The essay will also go through the difficulties and restrictions of utilizing augmented reality (AR) in language learning and offer suggestions for teachers and students who want to use AR in language learning. This article's overall goal is to give readers a comprehensive grasp of how augmented reality technology might improve English language learning and to encourage teachers and students to investigate the possibilities of AR in language learning.

Material and methods. The material and methods section of this article outlines the research methodology used to investigate the application of augmented reality (AR) on learning the English language as a second language. The research methodology consists of three main components: literature review, AR application development, and user testing. The literature review aimed to identify previous studies on the application of AR in language learning and provide a theoretical foundation for the study. A comprehensive search was conducted on electronic databases, including Google Scholar, ScienceDirect, and ProQuest. Keywords used in the search included "augmented reality," "language learning," "English language," and "second language acquisition." The search was limited to articles published in the last 10 years, and only peer-reviewed articles were considered. The literature review identified several studies on the application of AR in language learning, particularly in the context of vocabulary learning, pronunciation learning, and grammar learning. The literature also highlighted the potential of AR in creating immersive language learning experiences and providing learners with instant feedback.

Ar application development. The AR application development aimed to create an AR application for learning English vocabulary, pronunciation, and grammar. The AR application was developed using

Unity, an open-source game engine, and Vuforia, an AR development platform. The development process involved several stages, including designing the user interface, creating 3D models, and integrating AR functionality. The AR application was designed to overlay English labels, grammar rules, and text onto real-world objects, enabling learners to learn and practice in a practical and engaging way. The AR application also incorporated speech recognition technology to provide learners with immediate feedback on their pronunciation.

User Testing. The user testing aimed to evaluate the effectiveness of the AR application in enhancing English language learning. The user testing involved 30 participants, aged 18-30, who were non-native English speakers. The participants were recruited from a local language school and were randomly assigned to two groups: the experimental group and the control group. The experimental group used the AR application for learning English vocabulary, pronunciation, and grammar, while the control group used traditional learning methods, such as textbooks, audio recordings, and classroom lectures. Both groups received the same amount of learning material and were given a pre-test and post-test to assess their language proficiency. The pre-test and post-test consisted of multiple-choice questions on English vocabulary, pronunciation, and grammar. The test questions were designed to assess the learners' proficiency in the English language and compare the effectiveness of the AR application with traditional learning methods.

Data Analysis. The data collected from the pre-test and post-test were analyzed using descriptive statistics, such as mean and standard deviation, and inferential statistics, such as t-tests and ANOVA. The data analysis aimed to compare the language proficiency of the experimental group and the control group and assess the effectiveness of the AR application in enhancing English language learning. The data analysis also aimed to identify the strengths and weaknesses of the AR application and provide recommendations for future development. The results of the data analysis were presented in the results section of the article, along with tables and graphs to illustrate the findings.

Results. The study aimed to investigate the effectiveness of using augmented reality (AR) in learning English as a second language. The study employed a quasi-experimental design with pre- and post-

tests to compare the English language proficiency of a control group and an experimental group that used an AR application. The results of the study indicated that the experimental group, who used the AR application, showed a statistically significant improvement in their English language proficiency compared to the control group, who used traditional learning methods. The mean score of the experimental group increased from 50% to 80%, while the mean score of the control group increased from 50% to 60%. These results suggest that AR can be an effective tool in enhancing language learning. In addition, the study found that the AR application was particularly effective in enhancing English vocabulary learning and pronunciation learning. The speech recognition technology incorporated in the AR application provided learners with immediate feedback on their pronunciation, enabling them to improve their pronunciation skills rapidly. These findings support previous research on the effectiveness of AR in language learning, particularly in enhancing pronunciation skills. However, the study also identified some weaknesses of the AR application, such as limited feedback on grammar and writing skills, and the need for a stable internet connection to access the AR content. These limitations suggest the need for further research and development to address these issues and enhance the effectiveness of AR in language learning. The study's findings support the potential of AR in enhancing traditional learning methods and providing learners with real-world context. AR can provide learners with immediate feedback and an engaging and practical way to practice their language skills. However, further research and development are needed to address the limitations of AR technology and enhance its effectiveness in language learning. Another important finding of the study is that the experimental group exhibited a higher level of engagement and motivation compared to the control group.

The researchers developed Kartoon3D to facilitate children's learning processes by teaching letters, words, numbers and mathematical equations in three languages - Turkish, English and Dutch. This application has not been tested with children. AR can also be used to teach spatial geometry concepts to preschoolers. Another useful AR app is the Mondly AR app. In this application, a model of an artificial teacher appears in the real world and helps you learn a language. (Figure 1)

Figure 1. A virtual teacher is teaching new words in the Mondly AR application interface.

The AR application provided an immersive and interactive learning experience, which motivated learners to practice their language skills more frequently and for longer periods. This finding is consistent with previous research that has shown the positive effect of gamification and immersive learning experiences on student motivation and engagement. Furthermore, the study found that the AR application was effective in providing learners with real-world context and practical language use. The AR application enabled learners to interact with English language objects and environments, such as a virtual supermarket, where they could practice their

language skills in a realistic and practical context. This finding supports the potential of AR in enhancing language learning by providing learners with authentic and relevant language use. However, the study also identified some challenges in using AR in language learning. The need for a stable internet connection to access the AR content and the limited feedback on grammar and writing skills were identified as limitations of the AR application. These challenges suggest the need for further research and development to address these issues and enhance the effectiveness of AR in language learning.

Strengths:	<ul style="list-style-type: none"> •The study found that using augmented reality (AR) technology in language learning can significantly improve learners' language proficiency, particularly in vocabulary learning and pronunciation learning. •The AR application provided an engaging and interactive learning experience that motivated learners to practice their language skills more frequently and for longer periods. •AR technology can provide learners with a personalized and adaptive learning experience, which can enhance the effectiveness of language learning. •The study highlights the potential of AR technology to enhance traditional learning methods and provide learners with a practical way to practice their language skills.
Weaknesses:	<ul style="list-style-type: none"> •The AR application relies on a stable internet connection to access the AR content, which can limit its accessibility in areas with poor internet connectivity. •The AR application has limited feedback on grammar and writing skills, which are essential components of language learning. •The study only focused on one language (English), and further research is needed to investigate the effectiveness of AR technology in learning other languages.
Opportunities:	<ul style="list-style-type: none"> •AR technology has the potential to provide learners with an immersive and practical learning experience, which can enhance their language proficiency and prepare them for real-world language use. •AR technology can be integrated into language learning materials and activities, providing learners with a more engaging and interactive learning experience. •AR technology can enable learners to practice their language skills in a real-world context, providing them with the confidence and competence to communicate effectively in their target language.
Threats:	<ul style="list-style-type: none"> •AR technology requires significant financial investment in the development and maintenance of AR applications and devices, which may not be feasible for some language learning programs. •AR technology may require additional training and support for language teachers and educators to integrate effectively into language learning pedagogy. •The use of AR technology may lead to a dependence on technology in language learning, which may limit learners' ability to develop their language skills independently.

Table 1. SWOT analysis of the application of augmented reality in learning English as a second language

Overall, the results of the study support the potential of AR in enhancing language learning, particularly in vocabulary learning and pronunciation learning. The AR application provided an engaging and interactive learning experience that motivated learners and enabled them to practice their language skills in a real-world context. However, further research and development are needed to address the limitations of AR technology and enhance its effectiveness in language learning.

Discussion. The use of technology in language learning has been a topic of research for several decades. Augmented reality (AR) is a relatively new technology that has gained increasing attention in the field of language learning due to its potential to provide learners with an immersive and interactive learning experience. This study aimed to investigate the effectiveness of using AR in learning English as a second language. The results of the study showed that the experimental group, who used the AR application, demonstrated a significant improvement in their English language proficiency compared to the control group, who used traditional learning methods. The AR application was particularly effective in enhancing vocabulary learning and pronunciation learning. The speech recognition technology incorporated in the AR application provided learners with immediate feedback on their pronunciation, enabling them to improve their pronunciation skills rapidly. These findings are consistent with previous research that has shown the effectiveness of AR in enhancing language learning, particularly in improving pronunciation skills. One of the strengths of the AR application is that it provides learners with real-world context and practical language

use. The AR application enabled learners to interact with English language objects and environments, such as a virtual supermarket, where they could practice their language skills in a realistic and practical context. This type of immersive and interactive learning experience is known to enhance learner motivation and engagement, which was also observed in this study. The experimental group demonstrated a higher level of engagement and motivation compared to the control group. The results of this study suggest that AR has the potential to enhance traditional learning methods and provide learners with an engaging and practical way to practice their language skills. However, the study also identified some limitations of the AR application, such as the need for a stable internet connection to access the AR content and the limited feedback on grammar and writing skills. These limitations suggest the need for further research and development to address these issues and enhance the effectiveness of AR in language learning. One area of further research could be the integration of AR with other technologies, such as artificial intelligence (AI), to enhance the feedback provided to learners on grammar and writing skills. AI can provide learners with personalized feedback and adaptive learning experiences, which can enhance the effectiveness of language learning. Another area of research could be the development of AR applications that are specifically designed for learners with different learning styles and preferences. Furthermore, the study highlights the importance of teacher training and support in using AR in language learning. Teachers need to be trained in the use of AR technology and provided with appropriate support to integrate it effectively into their language

teaching practices. This can include the development of appropriate learning materials and activities, as well as guidance on the use of AR technology in the classroom. The results of this study support the potential of AR in enhancing learning, particularly in vocabulary learning and pronunciation learning. The AR application provided an engaging and interactive learning experience that motivated learners and enabled them to practice their language skills in a real-world context. However, further research and development are needed to address the limitations of AR technology and enhance its effectiveness in language learning. Teachers also need appropriate training and support to integrate AR effectively into their language teaching practices.

Conclusion. In conclusion, this study aimed to investigate the effectiveness of using augmented reality (AR) in learning English as a second language. The study found that the experimental group, who used the AR application, demonstrated a significant improvement in their English language proficiency compared to the control group, who used traditional learning methods. The AR application was particularly effective in enhancing vocabulary learning and pronunciation learning. The speech recognition technology incorporated in the AR application provided learners with immediate feedback on their pronunciation, enabling them to improve their pronunciation skills rapidly. The study also found that the AR application provided learners with an engaging and interactive learning experience that motivated them to practice their language skills more frequently and for longer periods. The AR application enabled learners to interact with English language objects and environments, such as a virtual supermarket, where they could

practice their language skills in a realistic and practical context. However, the study also identified some limitations of the AR application, such as the need for a stable internet connection to access the AR content and the limited feedback on grammar and writing skills. These limitations suggest the need for further research and development to address these issues and enhance the effectiveness of AR in language learning. The results of this study support the potential of AR in enhancing language learning, particularly in vocabulary learning and pronunciation learning. The AR application provided an engaging and interactive learning experience that motivated learners and enabled them to practice their language skills in a real-world context. However, further research and development are needed to address the limitations of AR technology and enhance its effectiveness in language learning. This study has implications for language teachers and educators who are seeking to integrate technology into their language teaching practices. The study highlights the importance of teacher training and support in using AR in language learning, as well as the need for appropriate learning materials and activities. Teachers need to be trained in the use of AR technology and provided with appropriate support to integrate it effectively into their language teaching practices. The findings of this study suggest that AR has the potential to enhance traditional learning methods and provide learners with an engaging and practical way to practice their language skills. With further research and development, AR technology can be harnessed to provide personalized and adaptive learning experiences, which can enhance the effectiveness of language learning.

References:

1. F. Mulaydinov, D. Solidjonov, Virtual va to'ldirilgan reallik texnologiyalari. Tamaddun – 2022.
2. F. Mulaydinov, Solidjonov, D. (2021). APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND ONLINE PLATFORMS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM.
3. Redondo, B., Cózar-Gutiérrez, R., González-Calero, J. A., & Sánchez Ruiz, R. (2020). Integration of augmented reality in the teaching of English as a foreign language in early childhood education. *Early Childhood Education Journal*, 48(2), 147-155.
4. Godwin-Jones, R. (2016). Augmented reality and language learning: From annotated vocabulary to place-based mobile games.
5. Solidjonov, D. (2022). IMMERSIVE AUGMENTED REALITY AND VIRTUAL REALITY TECHNOLOGY FOR EDUCATION. *Involta Scientific Journal*, 1(3), 249-256.
6. Solidjonov, D. Z. O. (2021). The impact of the development of internet technologies on education at pandemic time in Uzbekistan. In *СТУДЕНТ ГОДА 2021* (pp. 108-110).
7. Solidjonov, D. (2021). APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND ONLINE PLATFORMS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM. *Scienceweb academic papers collection*.
8. Jamrus, M. H. M., & Razali, A. B. (2019). Augmented reality in teaching and learning English reading: realities, possibilities, and limitations. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 8(4), 724-737.
9. Wu, M. H. (2021). The applications and effects of learning English through augmented reality: A case study of Pokémon Go. *Computer Assisted Language Learning*, 34(5-6), 778-812.
10. Hsu, T. C. (2017). Learning English with augmented reality: Do learning styles matter?. *Computers & Education*, 106, 137-149.
11. Wedyan, M., Falah, J., Elshaweesh, O., Alfalah, S. F., & Alazab, M. (2022). Augmented reality-based English language learning: importance and state of the art. *Electronics*, 11(17), 2692.
12. Mozaffari, S., & Hamidi, H. R. (2023). Impacts of augmented reality on foreign language teaching: a case study of Persian language. *Multimedia Tools and Applications*, 82(3), 4735-4748.

«BUXOROISHARIF» ZAVOD TIPINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Xatamov Asror Xudoyberdiyevich

q.x.f.d (PhD), katta ilmiy xodim.,

Jabborov Xasan Komil o'g'li – magistr

Qorako'lchilik va cho'l ekologiyasi ilmiy-tadqiqot instituti

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-mart 2023-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2023-yil Jurnal soni: 1 Maqola raqami: 27 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.265</p>	<p>Maqolada yassigul tipidagi sur qorako'l qo'ylarining «Buxoroisharif» zavod tipining yaratilish tavsifi, qo'llanilgan seleksion usullar, ilmiy yangiligi, boshqa Buxoro suri zot tipidagi zavod tiplaridan farqlanishi, asosiy xususiyatlari ekstereri, konstitutsiyasi, mahsuldorligi, ko'payishi, hayotchanligi va chidamliligi bo'yicha o'zaro o'xshashligi-turdoshligi, asosiy belgi va xususiyatlari urchitish davomida o'zgarishligi ya'ni barqarorligi va boshqa xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords qorako'l qo'yi, zavod tipi, gul tipi, jun tolasi, rang, rangbaranglik, tirik vazn, eksterer.</p>	

Kirish. Qorako'l qo'yi dunyoning 40 dan ortiq mamlakatlarida urchitilib kelinadi. Qorako'lchilik O'zbekistonda cho'l yaylovlaridan oqilona foydalanib, oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiruvchi daromadli soha hisoblanadi. Qorako'l qo'ylari ekstremal cho'l sharoitlariga yaxshi moslashgan, deyarli yil bo'yi yaylovdan oziqlanib, qimmatli mahsulotlar yetishtirib beradi.

O'zbekiston Respublikasida bugungi kunda urchitiluvchi qo'ylarning bosh soni 18,0 mln. bosh atrofida. Shundan faqat qorako'l zotiga mansub qo'ylarining bosh soni 6,0 mln. bosh atrofida.

Hozirga qadar qorako'l qo'ylarining mahsuldorligini oshirishga qaratilgan ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Tadqiqotlarda qo'ylarning teri sifatini yaxshilash, oziqlantirish va saqlash, go'sht, sut va jun mahsuldorligini oshirish imkoniyatlari aniqlangan. Shu bilan birgalikda qorako'lchi olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosida yuqori mahsuldor 33 ta zavod tiplari yaratilgan. Buxoro viloyati "Amir Temur" MChJ qorako'lchilik xo'jaligida 2008 yilda "Yassigul tipidagi sur qorako'l qo'ylarining "Buxoroisharif" zavod tipi" yaratilgan va O'zbekiston Respublikasi intellektual mulk agentligi tomonidan 2008 yilda №ZAP 00016 raqamli patent guvohnomasi berilgan. Ushbu zavod tipiga mansub qo'ylar ko'plab xususiyatlari bilan boshqa zavod tiplaridan farq qiladi.

Zavod tipini yaratishga qaratilgan seleksiya ishini shartli tarzda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Seleksiya uchun dastlabki qadam sifatida maqsadga muvofiq hayvonlar guruhini tashkil qilish.

2. Ko'zlangan natija bo'yicha maqsadga muvofiq tipli hayvonlarni juftlash va undan olingan hayvonlar guruhini mahsuldorlik va nasl xususiyatlari bo'yicha baholash.

3. Maqsadga muvofiq tipning qimmatli xususiyatlarini hayvonlarda mujassamlash va kuchaytirish maqsadida liniyalar bo'yicha urchitish yo'li bilan mol bosh sonini ko'paytirish bo'yicha seleksiya yutug'ini sinovdan o'tkazish (aprabatsiya) va qo'llanmada ko'zda tutilgan o'lchamlarga yetkazish.

4. Yaratilgan sermahsul qo'ylar suruviga yangi zavod tip maqomi berilishi bilan bog'liq xujjatlarni tayyorlash, Davlat sinovidan o'tkazish va mazkur tipli hayvonlarni boshqa ho'jaliklarda urchitishni joriy qilish.

Yangi zavod tiplarini yaratish ishlari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

1) Mazkur mintaqada qorako'lchiligining ravnaqi va hayvonlarning yangi tipini yaratishning naqadar lozimligini aniqlash;

2) Yaratilajak hayvon tipining maqsadga muvofiq deb topilgan mahsuldorlik o'lchamlarini belgilash;

3) Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun mos keluvchi xo'jalikni tanlash, undagi qo'ylar populyatsiyasining oziqlanish va yaylov iqlim sharoitlarini o'rganish;

4) Ishning bajarilish usuli va kalendar rejasi (seleksiya-naslchilik ishlar rejasi) ni tuzish;

5) Dastlabki materialni tanlash, seleksiya talablariga javob beruvchi hayvonlar guruhini ajratish, ularning mahsuldorlik va nasl xususiyatlarini o'rganish;

6) Irsiy xususiyatlarining to'liq namoyon bo'lishiga yordam beruvchi kerakli oziqlantirish va asrash sharoitlarini yaratish;

7) Maqsadga muvofiq tipli hayvonlarni maqsadli juftlash, olingan oraliq hayvonlar guruhini mahsuldorlik va nasl sifati bo'yicha baholash;

8) Liniyalar, oilalar tashkil qilish va yaratish yo'li bilan seleksiyalanuvchi hayvonlar guruhiga xos bo'lgan belgi va xususiyatlarning hayvonlar irsiyatida mustahkamlanishi va kuchayishiga erishish;

9) Naslchilik zavodi yoki reproduktiv naslchilik xo'jaligida urchitilayotgan maqsadga muvofiq tipli hayvonlarning bosh sonini boshqa xo'jaliklarning naslli mollarga bo'lgan ehtiyojini to'lig'icha qoniqtira oladigan o'lchamlarga yetkazish;

10) Yangi zavod tipini Davlat sinovidan o'tkazishda kerak bo'luvchi xujjat va materiallarni tayyorlash;

11) Yangi tip hayvonlarni naslchilik reproduktiv xo'jaliklari orqali tovar xo'jaliklarga tarqatish;

Nasl va mahsuldorlik xususiyatlari atroflicha tekshirilib, baholangan yangi tip qo'ylar guruhi mahsus komissiya tomonidan rasmiy tarzda tasdiqlanadi. Yangi zavod tipini yaratish uchun o'rtaacha 12-15 yil vaqt ketadi.

Adabiyotlar tahlili. Yangi zavod tipi ko'rinishida shakllangan qorako'l qo'ylari morfologik, mahsuldorlik va boshqa ijobiy xususiyatlarning barqaror avlodlarga berilishi asosiy ahamiyatga ega. Zavod tiplari tarmoq ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda xo'jalikda seleksiya – naslchilik ishlari sayvasini ko'tarish, muayyan ekologik mintaqaning naslli mollarga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida yaratiladi.

Qorako'lchilikda zavod tipini yaratishning bosh sharti – qo'ylarning sifatli qorako'l mahsuldorligi, mustahkam konstitutsiya va urchitishning muayan yaylov-iqlim mintaqasiga moslashganligi hisoblanadi. Zavod tipi asosan mahsuldorlik ko'rsatkichlari o'xshash hayvonlarni juftlash usulini qo'llangan holda sof zotli urchitish yo'li bilan yaratiladi. Zavod tipi – o'zining mahsuldorlik va biologik xususiyatlari bilan ajralib turadigan va ushbu ko'rsatkichni avlodga mustahkam ravishda bera oladigan hayvonlar guruhi hisoblanadi.

Cho'l sharoitida qora rangli qorako'l qo'ylarini seleksiyalash yo'nalishida tadqiqotlar olib borilgan. Natijada qora rangli qorako'l qo'ylarining qumli cho'l sharoitida muhim seleksion belgilarining namoyon bo'lishi hamda ushbu belgilar orasidagi korrelyatsion bog'liqlik darajalari aniqlangan (Gaziyev va boshqalar, 2017). Shuningdek, O'zbekistonning cho'l hududlarida qorako'l qo'ylarining gul tiplarining namoyon bo'lishi va ushbu belgilarning rang ifodalinishi va tekisligiga o'zaro bog'liqligini tahlil qilish urchitish samaradorligini oshiradi (Gaziyev A., Fazilov U. T., Mamatov B., 2017).

Qo'ylarning rangbarangligi va gul tipi bo'yicha turli variantlarda juftlash ishlari natijalari kumushsimon rangbaranglikdagi qo'ylarni juftlashda avlodlarning 77,8 foizi kumushsimon, 14,7 foizi olmos, 9,0 foizi tillasimon rangbarangliklarga, olmos va kumushsimon rangbaranglikdagi qo'ylarni geterogen juftlashda ushbu ko'rsatkichlar mutanosib ravishda 40,5; 44,4; va 8,5 foizni tashkil etishi qayd etilgan (Gaziyev A., Mamatov B.S., 2022). Shu bilan bir qatorda gul ko'rsatkichlari bo'yicha qo'ylarni turli variantlarda juftlashda gul shakllari va uzunligining ma'lum darajada ijobiy o'zgaruvchanligi kuzatilib, ushbu ko'rsatkichlarning namoyon bo'lishi gul tipi bo'yicha gomogen juftlashda kuchayadi, geterogen juftlashda susayadi (Mamatov B.S., Gaziyev A., 2022).

Qorako' qo'ylarning etologik ko'rsatkichlari ularning tirik vazni, go'sht mahsuldorligi, so'yim ko'rsatkichlari va kimyoviy tarkibiga ta'sir ko'rsatadi (N.A.Boboqulov va boshqalar, 2021). Bu esa o'z navbatida cho'l sharoitida sohaning ehtiyojlaridan kelib chiqib, yuqoridagi xususiyatlarni inobatga olgan holda yangi zavod tiplarini yaratish imkonini mavjud ekanligini ko'rsatadi.

Genetik jihatdan fenotipik o'zgaruvchanlikning bir qismi hisoblangan belgilarning irsiylanishi nasl qiymatini baholovchi mezonlardan biri hisoblanadi. Belgilar orasidagi korrelyatsion bog'liqliklarni bilish va ulardan samarali foydalanish asosida naslchilik ishlarini osonlashtirish mumkin (Gaziyev va boshqalar, 2022).

Yangi zavod tiplarini yaratishda qorako'l qo'ylarini oziqlantirish xususiyatlarini ham hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Qorako'l qo'ylarining o'sish ko'rsatkichlarini yaxshilashda ekstruderlangan ozuqalar, probiotiklardan foydalanish yaxshi samara beradi (Xatamov A.X., Normuminova M., Qozoqov J., 2022, Xatamov A.X., Normuminova M., 2022, Xatamov A.X., Qozoqov J., 2022).

S.Yu.Yusupov va boshqalar (2004) tadqiqotlarida O'zbekistonda yaratilgan qorako'l qo'yining naslchilik resurslari to'g'risida ma'lumotlar keltirilib, ushbu yaratilgan naslchilik resurslaridan samarali foydalanish yo'nalishlari ochib berilgan.

Qorako'l qo'ylarining yangi zavod turlarini yaratish, ularni huquqiy muhofaza qilish va amaliyotda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi (Axmadaliyeva L. va boshqalar, 2021).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishlari Buxoro viloyatining Jondor tumani "Amir Temur" MChJ qorako'lchilik xo'jaligida urchitiluvchi qorako'l qo'ylarida olib borilgan.

Zavod tipini yaratilishda rangbarangligi, gul tipi va sinfi bo'yicha gomogen va geterogen juftlash usullari qo'llanilgan. Zavod tipini yaratilishida yassi tipdagi sur qorako'l qo'ylarini tanlash amalga oshirilgan, so'ngra ular gul tipi va sinfi bo'yicha yuqori sifatli guruhlarga ajratilgan. Hayvonlarning naslini mustahkamlash, belgilar barqarorligini ta'minlash va rang ifodalanishini yaxshilash maqsadida boshqa xo'jaliklardan bir xil turdagi qo'chqorlarni yig'ib, ekstereri va jun-konstitutsional xususiyatlari bo'yicha sinovdan o'tkazilgan. Sinov natijalari asosida yangi tipdagi hayvonlarni individual tanlash va juftlash amalga oshirilgan. Yangi yaratilgan hayvonlar guruhining bosh sonini oshirish uchun yassi gul tipi genotipiga ega bo'lgan qo'chqorlarni zavod tipidan tashqari podaning yassi tipli soviqlari bilan geterogen juftlashni qo'llash amalga oshirilgan. Yakuniy naslchilik ishlari barqaror genotipli va barqaror irsiy salohiyatga ega hayvonlar sonini ko'paytirish yo'nalishida olib borilgan.

Tadqiqotlarda olingan avlodlarni baholash "Qorako'lchilikda naslchilik ishlarini yuritish va qo'zilarini baholash (bonitirovka o'tkazish) bo'yicha qo'llanma" asosida olib borilgan (S.Yu.Yusupov va boshqalar, 2015).

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Yaratilish tavsifi. Seleksiya yutug'iga patent olish Qorako'lchilik va cho'l ekologiyasi ilmiy-tadqiqot institutining davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida bajarilgan A-11-120 raqamli "Rangli qorako'l qo'ylarini sifatli rangbarang va gul tipli bozorgir qorako'l teri yetkazuvchi yuqori mahsuldor potsulyatsiyalarini yaratishda genetik potensialidan unumli foydalanish asosida naslchilik ishlarini yuritish usullarini ishlab chiqish" mavzusidagi amaliy loyihasi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida erishilgan. Gipsli cho'l sharoitida urchitiluvchi qorako'l qo'ylarining seleksion va mahsuldorlik xususiyatlarini hisobga olgan holda raqobatbardosh eksportbop mahsulot olish uchun kumushsimon sur rangli qorako'l qo'ylarining yuqori mahsuldor suruvlarini yaratishning seleksiya-naslchilik usullari ishlab chiqilgan.

Buxoro viloyatining Jondor tumani "Amir Temur" MChJ qorako'lchilik xo'jaligida 1999 yilda ilmiy-ishlab chiqarish naslchilik

fermasi tashkil etilgan. Uzoq vaqt davomida xo'jalikda yetishtirilayotgan qorako'l qo'ylarining salohiyatidan samarali foydalanish asosida tanlash va seleksiya ishlarini amalga oshirish yo'li bilan yassi gul tipidagi kumushsimon va tillasimon rangbaranglikdagi yuqori mahsuldor qorako'l qo'ylarining yassi gul tipli eng yaxshi navga ega bo'lgan qorako'l mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha zavod podasi yaratildi.

Dastlab yassi tipdagi sur qorako'l qo'ylarini tanlash amalga oshirilgan, so'ngra ular gul tipi va sinfi bo'yicha yuqori sifatli guruhlarga ajratilgan, "qonni yangilash" va rang ifodalanishini yaxshilash maqsadida "Nurota" va Abay nomli naslchilik zavodlaridan bir xil turdagi qo'chqorlarni yig'ib, ekstereri va jun-konstitutsional xususiyatlari bo'yicha sinovdan o'tkazilgan. Keyinchalik, yangi tipdagi hayvonlarni individual tanlash va juftlash amalga oshirilgan va ular bosh sonini oshirish uchun yassi gul tipi genotipiga ega bo'lgan qo'chqorlarni zavod tipidan tashqari podaning yassi tipli soviqlari bilan geterogen juftlashni qo'llash amalga oshirilgan.

Keyingi naslchilik ishlari barqaror genotipli va barqaror irsiy salohiyatga ega hayvonlar sonini ko'paytirishga qaratilgan. Avlodlarda yassi gul tipli qo'zilar 70-80% ni tashkil etadi, shundan elita va birinchi sinflilar ulushi 87-90% ni tashkil qiladi. Elita sinfi esa 25-28% ni tashkil qiladi. Ushbu xususiyatlarga ega bo'lgan suruv faqat "Amir Temur" MChJ qorako'lchilik xo'jaligida urchitiladi. Ushbu naslchilik materiali fermer xo'jaliklariga sotilmagan va ko'paytirish uchun boshqa shaxslarga berilmagan. Ushbu turdagi hayvonlarning asosiy mahsuldorligi, ekstereri, jun-konstitutsional xususiyatlari, reproduktiv xususiyatlari uzoq muddatli naslchilik ishlarida foydalanilganda o'zgarishsiz qoladi.

Yangiligi. Gipsli cho'l sharoitida ilk bor "Buxoroisharif" zavod tipidagi yassi gul tipidagi qorako'l qo'ylarining suruvi yaratilgan. Patent talabnomasi topshirilgan sanaga ko'ra, naslchilik materiali sotilmagan yoki naslchilik yoki foydalanish uchun boshqa shaxslarga berilmagan. Bu zavod tipidagi qorako'l qo'ylari faqat "Amir Temur" MChJ qorako'lchilik xo'jaligida urchitiladi.

Farqlanishi. Ushbu zavod tipidagi eng yaxshi hayvonlar normal (me'yori) rivojlanishi, konstitutsiyasi mustahkam, tana tuzilishi mutanosib, suyaklari yengil bo'lishi bilan ajralib turadi. Voyaga yetgan hayvonlar o'rtacha yog'li, elastik o'ralgan, o'rta uzunlikdagi jun tolalari, yaxshi o'sgan juni bilan ajralib turadi. Ilgari yaratilgan "Saribel" zavod tipidagi qorako'l qo'ylaridan farqli o'laroq, bu hayvonlar gipsli cho'l yaylovlari sharoitiga yaxshi moslashgan, uzoq yo'l yurishga va ekstremal cho'l sharoitlariga chidamli.

Qo'zilar o'lchami o'rta va yirik bo'lib, konstitutsiyasi mustahkam. Qo'zilar terisida yassi tipli qalamgullari va yolgullari yaxshi ifodalangan hamda aniq parallel-to'g'ri va parallel-konsentrik gul naqshiga ega. Jun tolalari kumush va oltin rangbarangligiga ega, rang tekisligi tekis, aniq ifodalangan kuchli ipaksimonlik va yaltiroqlikka ega. Jun tolalari o'rtacha zichlikdagi va o'rtacha uzunlikda, ikki qatlamli rangga ega - asosi to'q jigarrang yoki qora, uchlari oqish, po'latisimon, oq-kumushsimon yoki och oltin rangda 2/10-3 /10 nisbatda. Gullari zich, o'rtacha kenglikda, yag'rinida va sag'risida uzun yassi va yol gullar mavjud. Terisi yupqa va qalinlashgan.

Turdoshligi. Yassi qalamgul tipidagi kumushrang qorako'l qo'ylari tashqi ko'rinishi, ekstereri, jun-konstitutsional va reproduktiv xususiyatlari bo'yicha bir xil. Hayvonlar 6 yildan ortiq vaqt davomida tishlarining yemirilmasligi va uzoq vaqt mahsulot berish xususiyatiga ega, bu esa qo'shimcha go'sht, qorako'l teri va jun olish imkonini beradi. Ular yil davomida boqishga va ekstremal iqlim sharoitlariga yaxshi moslashgan. Yangi tug'ilgan qo'zilar va yosh hayvonlar ekologik jihatdan barqaror, hayotchanligi va chidamliligi yuqori. Yangi tug'ilgan qo'zilar zotga xos gul tipiga ega. Yag'rinida va sag'risida uzun yassi va yol gullar mavjud, yelkasida o'rtacha uzunlikdagi yassi qalamgullar va yolgullar mavjud. Jun tolalari o'rtacha zichlikda, uzunligi - 7-10 mm. Jun-tola qoplami yaxshi ifodalangan kuchli ipaksimonlik va yaltiroqlikka ega.

Barqarorligi. Jun qoplami tumshug'li, quloqlari, old oyoqlari, sonlari va dumning ichki yuzasidagi jun tolalari o'zgar olmaydi va asl rangini butunlay saqlab qoladi. Voyaga etgan qo'ylarning juni ostki qismi kulrang rangga ega, tola uzunligining -2/10-3/10 qismidan uchiga o'tishda keskin kontrastlik mavjud bo'lib, u hayvonlarni parvarish qilishning barcha bosqichlarida saqlanadi. Qo'chqorlarning tirik vazni 60-70 kg, soviqlari 40-55 kg, erkak qo'zilar 4-5 kg, urg'ochi qo'zilar 4,5 kg.

Kumush va oltin rangdagi qorako'l terilari o'rta va ingichka teri to'qimalari bilan ajralib turadi, nisbatan qisqa (7-10 mm) va terining butun maydoni bo'ylab kuchli ipaksimonlik va yaltiroqlikka ega.

Oziqlantirish darajasiga, parvarishlash texnologiyasiga va foydalanishga qo'yiladigan talablar. Ushbu zavod tipidagi qo'ylar yil davomida yaylovda boqiladi. Qo'ylarning asosiy ozuqa manbai gipsli cho'l sharoitida mavjud bo'lgan qurg'oqchil o'simliklar hisoblanadi.

Ushbu zavod tipining asosiy xususiyatlari ekstereri, konstitutsiyasi, mahsuldorligi, ko'payishi, hayotchanligi va chidamliligi o'zgarishsiz qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adxam G., Salimovich M. B. Variability Of Some Selection Parameters of Karakol Sheep in the Conditions of the Sandy Desert //Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – T. 9. – С. 59-61.

2. Ахмадалиева Л. и др. Новые заводские типы и их правовая охрана в каракулеводстве //Перспективы развития ветеринарной науки и её роль в обеспечении пищевой безопасности. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 23-27.

3. Bobokulov N., Khatamov A., Abduzoirova D., Yusupov A., Urimbetov A., Olmasov B. (2021). Meat productivity of sheep in Uzbekistan and its relationship with different factors. In E3S Web of Conferences (Vol. 258, p. 04020). EDP Sciences.

4. Газиев А. и др. СЕЛЕКЦИЯ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ЧЕРНОЙ ОКРАСКИ В ЗОНЕ ПЕСЧАНОЙ ПУСТЫНИ //Научно-практические пути повышения экологической устойчивости и социально-экономического обеспечение сельскохозяйственного производства. – 2017. – С. 1427-1430.

5. Газиев А. и др. ИЗМЕНЧИВОСТЬ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ В РАЗНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗОНАХ //Сельскохозяйственный журнал ISSN (Print): 2687-1246, ISSN (Online): 2687-1254. – 2022. – Т. 15. – №. 3.

6. Газиев А., Фазилов У. Т., Маматов Б. ПРОЯВЛЕНИЕ ЦЕННЫХ СМУШКОВЫХ ПРИЗНАКОВ ЯГНЯТ ОКРАСКИ СУР В ЗОНЕ ПЕСЧАНОЙ ПУСТЫНИ //Научно-практические пути повышения

Хулоса ва takliflar. Gipsli cho'l sharoitida ushbu zavod tipidagi qorako'l qo'ylari o'zining eksterer, konstitutsional, mahsuldorlik, ko'payish va hayotchanlik xususiyatlarini yuqori darajada namoyon qilgan holda qimmatli yassi qalamgul tipli qorako'l terilarini yetishtirish xususiyatiga ega. Shu nuqtai nazardan gipsli cho'l yaylovlaridan samarali foydalanish va sifatli qorako'l mahsuloti yetishtirish maqsadida yassigul tipidagi sur qorako'l qo'ylarining "Buxoroisharif" zavod tipini urchitish tavsiya etiladi.

экологической устойчивости и социально-экономическое обеспечение сельскохозяйственного производства. – 2017. – С. 1434-1437.

7. Salimovich M. B., Adxam G. Some Selection Indicators of Progenies from Different Mating Options //Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – Т. 9. – С. 38-40.

8. Xatamov A., Normuminova M., Qozoqov J. B. THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN FEEDING KARAKUL SHEEP //Conferencea. – 2022. – С. 127-131.

9. Xatamov A., Qozoqov J. B. The Effect Of Probiotics On Dairy Products //Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – Т. 10. – С. 130-132.

10. Xatamov A., Normuminova M. The effect of "barakat" fertilizer on the growth indicators of lambs and the milk production of children. ISSN: 2776-0979, In Volume 3, Issue 11 of Web of Scientist: International Scientific Research Journal. Nov., 2022. PP. 1550-1553 <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/NRKCT>

11. Юсупов С. Ю., Фазилов У. Т., Газиев А. Племенные ресурсы каракулеводство Узбекистана //Овцы, козы, шерстяное дело. – 2004. – №. 3. – С. 40-44.

12. Юсупов С.Ю. ва бошқалар. Қоракўлчиликда наслчилик ишларини юритиш ва қўзиларни баҳолаш (бонитировка ўтказиш) бўйича қўлланма. Тошкент 2015. 31 б.

**QO'QON UNIVERSITETI
XABARNOMASI**

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

**ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

1 / 2023

ISBN: 2181-1695

Bosishga ruxsat etildi 2022-yil 28-dekabr.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 «Libre Franklin, Montserrat»
garniturasida. Shartli bosma tabog'i 8. Adadi 20 nusxa.
Buyurtma rakami № . Baxosi shartnoma asosida.
"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi"

bosmaxonasida
chop etildi.

OJS
OPEN
JOURNAL
SYSTEMS

